

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Шкабура Ярослав Іванович

УДК 94(44)"1891/1927"+929Раковський](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

«ФРАНЦІЯ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ТА ДИПЛОМАТИЧНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ Х. РАКОВСЬКОГО (1891–1927 РР.)»

Спеціальність 07.00.02 – «Всесвітня історія»

(Історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Я. І. Шкабура

Науковий керівник: Михайло Георгійович Станчев, доктор історичних наук,
професор

Дніпро – 2020

АНОТАЦІЯ

Шкабура Я. І. Франція в соціально-політичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського (1891–1927 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія (Історичні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2020.

Дисертація присвячена вивченню дослідженню біографії Х. Раковського та місця Франції в його громадсько-політичній та дипломатичній протягом 1891–1927 рр., визначенню її впливу на французько-радянські відносини, політичну, суспільну та культурну сфери. Останнім часом все більше уваги приділяється вивченню окремих особистостей і їхньому впливу на загальноісторичний розвиток подій. Біографія такої непересічної особистості, як Християн Георгійович Раковський (за народженням – Кристю Станчев) мала багато цікавих сторінок. З молодих років він проявив себе як активіст болгарського та румунського, а згодом – і міжнародного соціалістичного руху. Приєднавшись до більшовиків, Х. Раковський обіймав низку високих посад у системі радянської влади (голови Раднаркому та наркому НКЗС УСРР протягом 1919–1923 рр., повіреного у справах СРСР у Великій Британії (1923–1925 рр.)). Особливе місце у його житті посіла Франція, де він жив, навчався, розвивався як соціаліст упродовж багатьох років, а у 1925–1927 рр. перебував як посол Радянського Союзу в Парижі. Дипломатична кар'єра Х. Раковського, за каденції якого СРСР встановив дипломатичні відносини з Великою Британією та Францією, завершилась восени 1927 р. звинуваченням у втручанні у внутрішні справи та відкликанням до Москви.

Наукова новизна дослідження полягає перш за все в тому, що уперше введеться у науковий обіг низка архівних документів архівів Франції (Archives Diplomatiques, Archives nationales, Fondation nationale des sciences politiques), Росії (Архив внешней политики Российской Федерации, Государственный архив

Российской Федерации, Российский государственный архив социально-политической истории, Российский государственный архив экономики), України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) та Болгарії (Централен държавен архив), які істотно розширюють інформацію про: контакти Кристю у Нансі, Монпельє та Парижі з французькими й зарубіжними політиками та громадськими діячами; дотримання ним законодавства Франції; ставлення Х. Раковського до французьких громадян під час перебування на посаді голови УСРР; його дипломатичну діяльність у Парижі на посаді повпреда СРСР (деталі зустрічей та тексти розмов, власні думки щодо різних подій, пропозиції подальших кроків).

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані для доповнення спеціальних робіт, присвячених історії II Інтернаціоналу міжнародних відносин першого десятиліття після завершення Першої світової війни та зовнішньої політики СРСР у 20-х рр. XX ст., а також у створенні матеріалів до лекцій, семінарських занять за напрямками «міжнародні відносини», «історія нового та новітнього часу», «біографістика».

Проаналізувавши історіографію теми дослідження, констатуємо: інтерес до постаті Х. Раковського мав кілька стадій. Водночас зазначимо, що попри достатньо значний історіографічний доробок, питання Франції в діяльності Х. Раковського дослідники не вивчали комплексно. Було або розглянуто окремі аспекти (передусім його роль у французько-радянських економічних переговорах, а також у встановленні дипломатичних зв'язків між Парижем та Москвою), або описували певні загальні напрями діяльності (при цьому спостерігаємо деяку обмеженість джерельної бази через об'єктивні причини). Це визначило необхідність детального розгляду ролі французького чинника в діяльності Х. Раковського, наголошуючи на тих сюжетах, які залишилися поза увагою істориків чи були слабко описані.

Кристю Раковський пройшов довгий шлях перед тим, як долучився до більшовиків. Формування й розвиток його ідеологічної орієнтації відбувалися в тісній взаємодії з плеядою відомих соціалістів. Чільне місце серед них посіли

французи, особливо Ж. Гед та Ж. Жорес. Франція для Х. Раковського стала не просто черговою європейською країною, де він навчався, захистив дисертацію та зустрів свою першу дружину. В кінці 1890-х – на початку 1900-х рр. Кристю вирішив пов'язати з нею своє майбутнє, будувати там політичну кар'єру. Він прагнув отримати натуралізацію. І попередні роки, проведені у Франції достатньо коректно й без порушення законів, грали йому на руку в цьому. Проте на заваді стала бюрократична перепона. Х. Раковський продовжив працювати на розвиток міжнародного соціалістичного руху, тісно співпрацюючи з II Інтернаціоналом. У його публікаціях у французькій пресі простежувалась пропаганда ідей і позицій соціалізму, заклики до об'єднання всіх робітників спочатку – в рамках окремих країн, а потім – на міжнародному рівні, та ведення боротьби проти імперіалізму й капіталізму. Його наполегливість, активність, переконаність у правоті своїх ідей та готовність їх обстоювати, разом із фінансовими можливостями зробили його популярною фігурою. 1917 р. значно вплинув на світогляд Х. Раковського і він, відмовившись від центристської позиції, зрештою долучився до більшовиків.

Для Леніна Християн Георгійович (як почали іменувати Кристю) був цінним кадром через знання й контакти, здобуті за попередні роки. Він був відразу відправлений проводити різні дипломатичні переговори. Не всі вони завершувались успіхом. Водночас у Християна Георгійовича почав вимальовуватися певний особливий стиль ведення перемовин з Францією, а саме: зовнішня доброзичливість, відкритість та готовність до діалогу поєднувалась із намаганням чинити прихований тиск усіма наявними засобами. Певні успіхи Х. Раковського в сфері дипломатії разом з конфліктом зі Й. Сталіним всередині партії більшовиків зумовили призначення Християна Георгійовича на професійну дипломатичну посаду в Лондон, де він непогано зарекомендував себе, зважаючи на складність переговорів, котрі довелось проводити. Йому вдалося досягти успіху лише частково: Велика Британія визнала СРСР, але економічні проблеми залишились не вирішеними. Досвід, який здобув Х. Раковський за всю свою дипломатичну діяльність протягом 1918–1924 рр., робив його унікальною для

Кремля людиною. Тож очільники Радянського Союзу захотіли скористатись його знаннями та вміннями під час переговорів із Францією.

В кінці 1923 р. – на початку 1924 р. Кремль неофіційно призначив Х. Раковського вести «французькі справи». Він відразу почав працювати над розбудовою французько-радянських відносин. З одного боку – Х. Раковський виступав за невтручання у внутрішні справи Франції, радянська допомога ФКП обмежувалась передаванням інформації та порадами, відбувалося повільне та обережне налагоджування дружніх контактів із французькими радикалами та соціалістами. З другого боку – Християн Георгійович активно виступав за чіткі кроки на міжнародній арені, які мали на меті натиснути на Париж та змусити піти на співпрацю. Зокрема, демонстративно проводили зближення з Великою Британією, з Парижа в Лондон було перенесено торгове представництво СРСР тощо. Така двояка тактика, підкріплена приходом до влади в Парижі влітку 1924 р. дружньо налаштованого до Москви уряду Е. Еррію, була результативною: 20 вересня 1924 р. почала працювати спеціальна французька комісія для вивчення умов визнання, яку очолив друг Х. Раковського А. де Монзі, а наприкінці жовтня вони вдвох провели неофіційні переговори в Дуврі, за результатами яких Франція визнала СРСР.

Кремль поставив перед Х. Раковським кілька найбільш пріоритетних завдань. Найпершим серед них було досягти компромісу щодо старих боргів та домовитись про отримання нових кредитів. Ситуація складалась позитивно, враховуючи, що 28 листопада 1925 р. французький уряд очолив соціаліст А. Бріан, а до його складу увійшов А. де Монзі. Посол СРСР досяг домовленості про проведення в Парижі спільної французько-радянської конференції. Під час переговорів про борги та кредити Х. Раковський використав двояку тактику, з одного боку проводячи особисті зустрічі з представниками французького уряду і запевняючи їх у своїй лояльності та готовності до співпраці та поступок, а з другого – намагаючись чинити тиск на французькі політичні, фінансові чи промислові кола, поширюючи через пресу різні чутки та оприлюднюючи деталі переговорів. Такий підхід викликав негативну реакцію офіційного Парижа. На

заваді реалізації інших економічних проєктів стали фінансові труднощі та внутрішньополітичні зміни у Франції, а також суперечлива поведінка Москви.

Діяльність Х. Раковського була спрямована і на встановлення та розвиток наукових та культурних контактів. Проте цей напрям не був пріоритетний, що й зумовило скромні результати. Попри зацікавленість Х. Раковського в розвитку цих контактів, що простежується в документах, він не зміг перетворити окремі ініціативи на міцні зв'язки, які би змогли ефективно та плідно працювати і після звільнення його з посади посла СРСР у Парижі.

Х. Раковський, судячи з усього, не дуже розмежовував свої ролі як представника СРСР в іншій країні та як ідеологічного, партійного діяча. Зовні він намагався максимально виглядати та поводити себе як дипломат. Проте у Франції, де посол перебував під постійним наглядом, спецслужби достатньо швидко виявили не один факт його втручання у внутрішні справи країни. Така тактика Х. Раковського замість зміцнення позицій Радянського Союзу як надійного партнера і своїх як посла в Парижі спричиняли в найкращому випадку – пересторогу, в найгіршому – негатив у вищих політичних колах.

«Інцидент Раковського», який розпочався в серпні 1927 р., достатньо різко зупинив роботу радянського посла в усіх сферах. Попри активні спроби виправити ситуацію, становище дипломата невпинно погіршувалось. У критичний момент виявилось, що в Парижі він нажив собі достатньо велику кількість впливових ворогів як серед політиків, так і фінансових кіл, а друзів чи союзників виявилось надзвичайно мало.

Х. Раковський не зміг досягти значних успіхів на посаді посла СРСР у Франції. Це було зумовлено низкою причин, а саме: зміною політичної ситуації в Третій Республіці та приходом до влади Пуанкаре; впливом фінансових кіл, зокрема і британських, щоб не допустити поглиблення французько-радянських економічних відносин; жорсткими інструкціями Кремля щодо переговорів про борги та кредити, які дуже звужували можливості для поступок і компромісів; ворожнечею зі Сталіним, що знайшла свій прояв у суперечливих директивах та несвоєчасних відповідях НКЗС радянському послу, слабкій підтримці, наданій

йому на міжнародній арені восени 1927 р. Проте найважливішою причиною були власні рішення та прорахунки Раковського. Його двоєка тактика, котру він неодноразово використовував щодо Франції, під час дипломатичної діяльності в Парижі досягла свого апогею. Систематичні й грубі втручання у внутрішню політику суверенної країни, які допускав Раковський, і про які добре знали у французькому уряді, не мали нічого спільного із загальноприйнятим розумінням статусу дипломата. Тож вимога Парижа відкликати Раковського в Москву була цілком логічною. Водночас після цієї події активність у французько-радянських відносинах, яка і до цього була не високою, ще більше сповільнилась.

Після повернення в Москву в жовтні 1927 р., він був звинувачений частиною керівництва більшовицької партії на чолі зі Й. Сталіним ледь не в усіх невдачах радянсько-французьких відносин. В грудні 1927 р. Х. Раковський втратив свої посади і в СРСР, був виключений з партії, відправлений у заслання та до «французьких справ» вже не повертався.

Ключові слова: біографія; дипломат; «інцидент Раковського»; кредити; Москва; Париж; переговори; посол; особисті контакти; радянсько-французькі відносини; соціаліст; СРСР; УСРР; Франція; Х. Г. Раковський.

ABSTRACT

Shkabura Ya. I. France in the socio-political and diplomatic activities of Ch. Rakovsky (1891–1927). – The Thesis on the rights of the manuscript.

Thesis for the academic degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.02 – World History. – V. N. Karazin Kharkiv National University; Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2020.

The dissertation is devoted to the study of the place of France in the socio-political and diplomatic activity of Ch. Rakovsky during 1891–1927, to the definition of its influence on the French-Soviet relations, political, social and cultural spheres. Recently, more and more attention is paid to the study of individuals and their impact on the historical development of events. The biography of such an extraordinary person as Christian Georgievich Rakovsky (born Krastyu Stanchev) had many interesting pages. From a young age, he proved himself as an activist of the Bulgarian and Romanian, and later – and the international socialist movement. After joining the Bolsheviks, Ch. Rakovsky held several high positions in the Soviet system (chairman of the People's Commissar and People's Commissar of the NKVD of the USSR during 1919–1923, attorney for the USSR in Great Britain (1923–1925)). France, where he lived, studied, developed as a socialist for many years, and was ambassador to the Soviet Union in Paris from 1925 to 1927. The diplomatic career of Ch. Rakovsky, during whose term the USSR established diplomatic relations with Great Britain and France, ended in the autumn of 1927 with accusations of interference in internal affairs and recall to Moscow.

The scientific novelty of the study lies primarily in the fact that for the first time many archival documents from the archives of France (Archives Diplomatiques, Archives nationales, Fondation nationale des sciences politiques), Russia (Архив внешней политики Российской Федерации, Государственный архив Российской Федерации, Российский государственный архив социально-политической истории, Российский государственный архив экономики), Ukraine (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) and Bulgaria (Централен държавен архив), which significantly expand information about: Krastyu's

contacts in Nancy, Montpellier and Paris with French and foreign politicians and public figures; compliance with French law; Ch. Rakovsky's attitude to French citizens during his tenure as chairman of the USSR; his diplomatic activity in Paris as ambassador to the USSR (details of meetings and texts of talks, his own views on various events, proposals for further steps).

The practical significance of the dissertation is that its materials can be used to supplement special works on the history of the Second International of International Relations in the first decade after the First World War and the USSR's foreign policy in the 1920s, as well as to create materials. to lectures, seminars in the areas of «international relations», «history of modern and contemporary times», «biography».

Analyzing the historiography of the research topic, we state that the interest in the figure of Ch. Rakovsky had several stages. At the same time, it should be noted that despite the rather significant historiographical achievements, the issues of France in the activity of Ch. Rakovsky were not studied comprehensively by researchers. Some aspects were considered (first of all, its role in the Franco-Soviet economic negotiations, as well as in the establishment of diplomatic relations between Paris and Moscow), or certain general directions of activity were described (we observe some limited source base due to objective reasons). This determined the need for a detailed consideration of the role of the French factor in the activities of Ch. Rakovsky, emphasizing those plots that have escaped the attention of historians or have been poorly described.

Krastyu Rakovsky went a long way before joining the Bolsheviks. The formation and development of his ideological orientation took place in close cooperation with a galaxy of well-known socialists. Prominent among them were the French, especially J. Ged and J. Jores. For Ch. Rakovsky, France became not just another European country, where he studied, defended his dissertation and met his first wife. In the late 1890s and early 1900s, Krastyu decided to connect his future with her, to build a political career there. He sought naturalization. And the previous years spent in France fairly correctly and without breaking the law, played into his hands in this. However, a bureaucratic hurdle stood in the way. Ch. Rakovsky continued to work for the development of the international socialist movement, working closely with the Second

International. His publications in the French press traced the propaganda of the ideas and positions of socialism, calls for the unification of all workers, first within individual countries and then at the international level, and the struggle against imperialism and capitalism. His persistence, activity, the conviction in the correctness of his ideas and readiness to defend them, together with financial opportunities made him a popular figure. In 1917 he significantly influenced Ch. Rakovsky's worldview, and he renounced his centrist position and eventually joined the Bolsheviks.

For Lenin, Christian Georgievich (as Krasty began to be called) was a valuable cadre because of the knowledge and contacts he had gained in previous years. He was immediately sent to hold various diplomatic talks. Not all of them were successful. At the same time, Christian Georgievich began to show a certain special style of negotiations with France, namely: external friendliness, openness and readiness for dialogue were combined with an attempt to exert hidden pressure by all available means. Certain successes of Ch. Rakovsky in the field of diplomacy together with the conflict with J. Stalin within the Bolshevik Party led to the appointment of Christian Georgievich to a professional diplomatic post in London, where he proved himself, given the complexity of the negotiations that had to be conducted. He succeeded only partially: Great Britain recognized the USSR, but economic problems remained unresolved. The experience that Ch. Rakovsky gained during all his diplomatic activity during 1918–1924 made him a unique person for the Kremlin. Therefore, the leaders of the Soviet Union wanted to use his knowledge and skills during negotiations with France.

In late 1923 and early 1924, the Kremlin unofficially appointed Ch. Rakovsky to conduct "French affairs." He immediately began working on the development of French-Soviet relations. On the one hand, Ch. Rakovsky advocated non-interference in the internal affairs of France, Soviet assistance to the FCP was limited to the transmission of information and advice, and there was a slow and careful establishment of friendly contacts with French radicals and socialists. On the other hand, Christian Georgievich actively advocated clear steps in the international arena, which aimed to put pressure on Paris and force it to cooperate. In particular, they demonstratively

carried out rapprochement with Great Britain, the Soviet trade mission was transferred from Paris to London, and so on. This duplicitous tactic, supported by the coming to power in Paris in the summer of 1924 of the Moscow-friendly government of E. Errio, was effective: on September 20, 1924, a special French commission began to study the conditions of recognition, headed by a friend of Ch. Rakovsky A. de Monzi, and in late October, the two held informal talks in Dover, as a result of which France recognized the Soviet Union.

The Kremlin has set Ch. Rakovsky several top priorities. The first of these was to reach a compromise on old debts and agree on new loans. The situation was positive, given that on November 28, 1925, the French government was headed by the socialist A. Brian, and it included A. de Monzi. The USSR ambassador reached an agreement to hold a joint French-Soviet conference in Paris. During the negotiations on debts and loans, Ch. Rakovsky used two-sided tactics, on the one hand holding personal meetings with representatives of the French government and assuring them of his loyalty and willingness to cooperate and concessions, and on the other – trying to put pressure on French political, financial or industrial circles, spreading various rumors through the press and publishing the details of the negotiations. This approach provoked a negative reaction from official Paris. The implementation of other economic projects was hampered by financial difficulties and domestic political changes in France, as well as Moscow's contradictory behavior.

Ch. Rakovsky's activity was aimed at establishing and developing scientific and cultural contacts. However, this direction was not a priority, which led to modest results. Despite Ch. Rakovsky's interest in developing these contacts, as can be seen in the documents, he was unable to turn individual initiatives into strong ties that could work effectively and fruitfully even after his dismissal as a USSR ambassador to Paris.

Ch. Rakovsky, apparently, did not very differentiate his roles as the representative of the USSR in another country and as an ideological, party figure. Outwardly, he tried to look and behave like a diplomat. However, in France, where the ambassador was under constant surveillance, the secret services quickly discovered more than one fact of his interference in the internal affairs of the country. Such tactics of Ch. Rakovsky,

instead of strengthening the position of the Soviet Union as a reliable partner and its own as ambassador to Paris, caused at best – caution, at worst – negativity in higher political circles.

The «Rakovsky incident», which began in August 1927, abruptly halted the work of the Soviet ambassador in all spheres. Despite active attempts to rectify the situation, the diplomat's situation was steadily deteriorating. At a critical moment, it turned out that in Paris he had made several influential enemies, both among politicians and the financial community, and there were very few friends or allies.

Ch. Rakovsky was unable to achieve significant success as the USSR ambassador to France. This was due to a number of reasons, namely: a change in the political situation in the Third Republic and the coming to power of Poincaré; the influence of financial circles, including the British, to prevent the deepening of French-Soviet economic relations; strict instructions from the Kremlin on negotiations on debt and loans, which greatly narrowed the scope for concessions and compromises; enmity with Stalin, which was manifested in the conflicting directives and untimely responses of the People's Commissariat for Foreign Affairs to the Soviet ambassador, weak support provided to him in the international arena in the fall of 1927. However, the most important reason was Rakovsky's own decisions and miscalculations. His two-faced tactics, which he repeatedly used against France, reached its climax during his diplomatic activity in Paris. The systematic and crude interventions in the internal politics of a sovereign country, which Rakovsky allowed, and which were well known in the French government, had nothing to do with the generally accepted understanding of the status of a diplomat. Therefore, Paris's demand to recall Rakovsky to Moscow was quite logical. At the same time, after this event, activity in French-Soviet relations, which had not been high before, slowed down even more.

After returning to Moscow in October 1927, he was accused by part of the leadership of the Bolshevik Party, led by J. Stalin, of almost all the failures of Soviet-French relations. In December 1927, Ch. Rakovsky lost his positions in the USSR, was expelled from the party, sent into exile, and never returned to «French affairs».

Key words: *ambassador; biography; Ch. G. Rakovsky; credits; diplomat; France; Moscow; negotiation; Paris; personal contacts; «Rakovsky incident»; socialist; Soviet-French relations; Ukrainian SSR; USSR.*

Список публікацій здобувача Шкабури Я. І.

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

1. Шкабура Я. І. Діяльність Християна Раковського у Франції в 1892–1914 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 19. С. 56–64.
2. Шкабура Я. Крестю Раковський: анархіст-революціонер чи добропорядний громадянин (1891–1918 рр.)? (за матеріалами Архіва французької поліції). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : зб. наук. праць*. 2019. № 1 (47). С. 67–75.
3. Шкабура Я. І. Роль Х. Раковського у встановленні та розвитку радянсько-французьких контактів у сфері науки і культури (1924–1927 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 148, № 9, Ч. 1. С. 107–111.
4. Шкабура Я. І. Х. Г. Раковський і радянсько-французькі економічні переговори (1926–1927 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 153, № 2. С. 224–227.

Наукові праці у зарубіжних наукових фахових виданнях:

5. Шкабура Я. «Случаят Раковски»: стратегията на поведение на съветския пълномощен посланик в Париж (в края на август – средата на октомври 1927 г.). *Списание на Българската академия на науките*. 2019. № 5. С. 31–41.
6. Шкабура Я. Х. Г. Раковский. Первые шаги в Париже: (из дипломатического дневника советского полпреда, октябрь–ноябрь 1925 г.). *Bulgarian Historical Review*. 2019. № 1–2. С. 198–245. (У співавторстві з М. Станчевим). (Індексований у **Scopus**, **Web of Science**).

Наукові праці апробаційного характеру (тези доповідей на наукових конференціях) за темою дисертації:

7. Шкабура Я. «Гуманітарна політика» голови РНК та НКЗС УСРР Х. Г. Раковського щодо французьких громадян у 1919–1921 рр. *Матеріали Норвезько-Української конференції, присвяченої діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках (Харків, 10–11 жовт. 2019 р.)*. 2019. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15012> (дата звернення – 13.11.2019).

8. Шкабура Я. Міжнародні контакти СРСР: роль радянського повпреда у Парижі Х. Г. Раковського (1925–1927 рр.). *Шевченківська весна – 2020 (секція «історія»): Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 13 березня 2020 року*. Київ, 2020. С. 146–149.

9. Шкабура Я. Реакція у пресі та серед політиків Франції на призначення Х. Раковського повпредом СРСР у Парижі (1925 р.). *Каразінські читання (історичні науки): 71 міжнародна наукова конференція, 27 квіт. 2018 р.: тези доп.* Харків, 2018. С. 108–110.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Шкабура Я. І. Роль Християна Раковського у розробці політики СРСР щодо Франції (грудень 1923 – осінь 1924 рр.). *Дриновський збірник*. 2019. Т. 12. С. 108–114.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ.....	24
1.1. Історіографія проблеми.....	24
1.2. Джерельна база роботи.....	36
1.3. Методологія та методи дослідження.....	50
Висновки до розділу 1.....	56
РОЗДІЛ 2. ФРАНЦУЗЬКИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ ТА СВІТОГЛЯДУ Х. РАКОВСЬКОГО (1891–1924 РР.).....	58
2.1. Навчання в Нансі, Монпельє і Парижі та участь у міжнародному соціалістичному русі (1891–1917).....	58
2.2. Становлення Х. Раковського як дипломата (1918–1924).....	83
Висновки до розділу 2.....	102
РОЗДІЛ 3. Х. РАКОВСЬКИЙ – НАДЗВИЧАЙНИЙ ТА ПОВНОВАЖНИЙ ПОСОЛ СРСР У ФРАНЦІЇ (1925–1927 РР.).....	104
3.1. Призначення на посаду посла в Париж.....	104
3.2. Підготовка та проведення французько-радянських економічних переговорів.....	119
Висновки до розділу 3.....	144
РОЗДІЛ 4. КОНТАКТИ РАДЯНСЬКОГО ПОВПРЕДА В ПАРИЖІ ТА «ІНЦИДЕНТ РАКОВСЬКОГО».....	145
4.1. Внутрішньополітична активність Х. Раковського у Франції.....	145
4.2. Ініціативи у сфері науки та культури	160
4.3. «Persona non grata»?.....	170
Висновки до розділу 4.....	187
ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	198
ДОДАТОК.....	243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- БРСДП – Болгарська робітнича соціал-демократична партія;
- ВККІ – Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу;
- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків);
- ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія;
- ВТКЗ – Всесоюзне товариство культурних зв'язків;
- ГДР – Грузинська Демократична Республіка;
- ДПУ – Державне політичне управління;
- МВС – міністерство внутрішніх справ;
- МЗС – міністерство зовнішніх справ;
- МСБ – Міжнародне соціалістичне бюро;
- НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ;
- НКЗТ – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі;
- РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків);
- РНК – Рада народних комісарів;
- РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка;
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
- СУГФ – Союз українських громадян у Франції;
- СФІО – Французька секція Робітничого інтернаціоналу;
- УНК – Український Національний Комітет;
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка;
- ФКП – Французька комуністична партія;
- ЦК – Центральний комітет;
- ЦКК – Центральна контрольна комісія.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У наш час біографістика є дуже популярним напрямом історичних досліджень. Сьогодні все більше уваги приділяється вивченню окремих особистостей і їхньому впливу на загальноісторичний розвиток подій. Біографія Християна Георгійовича Раковського (за народженням – Кристю Станчев) мала багато цікавих сторінок. Змолоду він був активістом спочатку болгарського, румунського, а потім міжнародного соціалістичного руху, згодом обіймав низку високих посад у системі радянської влади (Голова Ради народних комісарів (РНК) та нарком Народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) УСРР протягом 1919–1923 рр., повпред СРСР у Лондоні (1923–1925 рр.) та Парижі (1925–1927 рр.)). Високі дипломатичні посади йому діставались передусім через великий досвід міжнародної діяльності та наявні контакти з різними політиками і громадськими діячами, знання мов й культури кількох народів. Особливе місце у його житті посіла Франція, де Х. Раковський жив та навчався упродовж багатьох років. Там, у взаємодії з відомими соціалістами, формувались ідеї, переконання та політичні погляди Кристю. Усебічний аналіз французького вектора його діяльності зможе допомогти простежити його еволюцію як особистості й дати відповідь на питання щодо ролі Х. Раковського в розвитку французько-радянських відносин. У 1920-ті рр. дружній та продуктивний діалог із Парижем був важливим для Москви, адже Франція посідала тоді одне з провідних місць у системі міжнародних відносин. Як країна-переможниця в Першій світовій війні, маючи найбільшу сухопутну армію в Європі, вона нерідко визначала порядок денний на дипломатичній арені.

Постать Х. Раковського стала своєрідним феноменом. Заможна людина, у власності якої перебували маєток і земельні угіддя, проживши у Франції багато часу і здобувши там освіту, він спочатку просто підтримував і фінансував соціалістичний рух, а згодом перейшов на бік більшовиків. Саме за каденції Х. Раковського як повіреного в справах СРСР у Великій Британії та під час його неформальних переговорів із Францією Радянський Союз встановив

дипломатичні відносини з цими країнами. Розвиваючи успіх, він продовжив проводити в Лондоні та Парижі важливі для Москви переговори. Проте в обох випадках за найбільш пріоритетними питаннями Х. Раковський зазнав невдач. Навіть більше: з Франції він був відкликаний до СРСР за звинуваченням у втручанні у внутрішні справи країни перебування.

Попри достатньо значний історіографічний доробок, присвячений загальній біографії Х. Раковського або її окремим аспектам, питання Франції в його діяльності дослідники комплексно не вивчали. Почасти така ситуація була викликана обмеженістю доступу до архівних джерел. Проте за останні 30 років для роботи дослідників відкриваються нові і нові комплекси документів. Тож став можливим детальний розгляд ролі французького чинника в діяльності Х. Раковського, наголошуючи на тих сюжетах, які залишились поза увагою істориків чи були слабко описані. Для цього була використана широка джерельна база, основою якої стали архівні документи Дипломатичного архіву МЗС Франції, Національного архіву Франції, фонду де Монзі в Національному фонді політичних наук, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, Російського державного архіву економіки, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Центрального державного архіву Республіки Болгарія та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Мета дослідження: вивчення місця Франції в громадсько-політичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського протягом 1891–1927 рр., визначення впливу цієї діяльності на французько-радянські відносини, економічну, політичну, суспільну та культурну сфери.

Завдання:

- провести аналіз історіографії та джерельної бази визначеної проблеми;
- дослідити суспільно-політичну діяльність Х. Раковського у Франції впродовж 1891–1917 рр.;
- виявити вплив французьких соціалістів на формування його політичної позиції;

- проаналізувати його публіцистичну діяльність у французькій періодиці, визначити наголоси та основну спрямованість;
- розкрити ставлення до Х. Раковського офіційних органів Франції (насамперед МВС та МЗС);
- розглянути його ставлення до Третьої Республіки під час перебування на посадах наркома закордонних справ УСРР та представника СРСР у Лондоні;
- визначити напрями діяльності Х. Раковського як радянського повпреда в Парижі та проаналізувати їх;
- з'ясувати вплив діяльності Х. Раковського на розвиток французько-радянських відносин;
- дослідити обставини завершення дипломатичної кар'єри радянського повпреда в Парижі, вивчити причини й наслідки цієї події.

Об'єкт дослідження – Франція у період з 1891 до 1927 рр.

Предмет дослідження – політична біографія Х. Раковського та місце Франції в суспільній, політичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського у зазначений період.

Хронологічні межі дослідження – 1891–1927 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена першим приїздом Крестю Станчева у Францію для встановлення контактів з лівими колами, де на нього через активну діяльність в міжнародному соціалістичному русі звернула увагу служба внутрішньої безпеки. Верхня хронологічна межа зумовлена відкликанням Х. Раковського урядом СРСР з посади посла в Парижі. Через репресії, які були спрямовані на нього відразу після повернення, а також подальші судові процеси, Християн вже не мав можливості повернутися до французьких справ.

Географічні межі дослідження включають перш за все Францію, але також частково охоплюють території Болгарії, Румунії, Швейцарії, Німеччини, Російської імперії, УНР, СРСР, УСРР, Великої Британії.

Практичне значення представленої дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані для доповнення спеціальних робіт, присвячених історії II Інтернаціоналу, міжнародних відносин першого десятиліття

після завершення Першої світової війни та зовнішньої політики СРСР у 20-х рр. ХХ ст., а також у створенні матеріалів до лекцій, семінарських занять за напрямками «міжнародні відносини», «історія нового та новітнього часу», «біографістика».

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше:

– на основі широкої джерельної бази, більшість документів яких введено в науковий обіг вперше, визначено місце Франції в діяльності Х. Раковського як студента, активіста міжнародного соціалістичного руху, публіциста, радянського функціонера та дипломата в період 1891–1927 рр.;

– проведено контент-аналіз та дискурс-аналіз французької преси і проаналізовано зміну образу Х. Раковського у паризькій пресі (включаючи емігрантські українську та російську) в зазначений період, виявлено піки зацікавленості, характер ставлення до нього, причини формування авторами публікацій чи редакціями газет певного образу;

– на основі аналізу публіцистики Х. Раковського, виданої в Парижі, виявлено спектр питань, на які він намагався звернути увагу французького, а через нього – і європейського суспільства;

– досліджено роль Х. Раковського у розбудові зовнішньополітичної стратегії Москви щодо Франції в період з грудня 1923 по вересень 1924 рр., що стало преамбулою до майбутніх переговорів про відновлення дипломатичних відносин, які успішно відбулися восени 1924 р.;

– на основі нових архівних документів істотно досліджені контакти Раковського у Нансі, Монпельє та Парижі з французькими й зарубіжними політиками та громадськими діячами; дотримання ним законодавства Франції; його дипломатичну діяльність у Парижі на посаді повпреда СРСР (деталі зустрічей та тексти бесід, власні думки щодо різних подій, пропозиції подальших дій);

– визначено особливості пропозицій та дій Раковського як представника УСРР і СРСР стосовно дипломатичної тактики щодо Франції, його ставлення до французьких громадян під час перебування на посаді голови УСРР.

Уточнено:

- рівень самостійності та свободи дій Х. Раковського як посла Радянського Союзу у Франції;
- особисту роль Х. Раковського під час проведення французько-радянської конференції 1926–1927 рр. та різних економічних переговорів;
- причини завершення дипломатичної кар'єри Х. Раковського та його відкликання з Парижа.

Доповнено:

- інформацію щодо політичного, економічного та культурного напрямку діяльності Х. Раковського на посаді повпреда в Парижі.

Набуло подальшого розвитку:

- дослідження формування зовнішньої політики СРСР у перші роки свого існування (причин зацікавленості у Франції; підходів у вибудовуванні дипломатичних відносин Москви з Парижем);
- вивчення французько-радянських відносин протягом 1920-х рр. (встановлення дипломатичних відносин восени 1924 р., спільних економічних, наукових та культурних проєктів тощо).

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми та самостійному її розв'язанні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, автор здобув самостійно. Усі публікації, окрім однієї, виконані одноосібно.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні висновки дисертаційного дослідження були представлені на чотирьох міжнародних наукових конференціях: Міжнародному науковому симпозиумі «Болгарські імена в історії України та Молдови» (Харків, 2018 р.), 71-ій Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2018 р.); Норвезько-українській конференції, присвяченій діяльності Ф. Нансена в Україні в 1921–1922 рр. (Харків, 2019 р.); XVIII міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2020» (Київ, 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладені у 10 публікаціях, із яких 4 статті у фахових наукових виданнях України, 2 стаття – у закордонних наукових спеціалізованих виданнях, 3 тези доповідей на наукових конференціях, 1 статті – в інших наукових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів (10 підрозділів), висновків і списку використаних джерел (572 позиції). Обсяг загального тексту дисертації становить 244 сторінки, з них основного тексту – 182 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія проблеми

Постать Х. Г. Раковського продовжує привертати до себе увагу дослідників уже протягом багатьох десятиліть. Ми пропонуємо поділити історіографію за походженням на: радянську, болгарську, європейську, українську та російську.

Ще за життя Х. Раковського в СРСР почала виходити присвячена йому біографічна література. Зокрема, 1925 р. було опубліковано дві роботи: невеличка книга Г. І. Геронського в Ленінграді [516] та брошура Л. Полярного в Харкові [544]. Виходячи зі змісту та зроблених у тексті наголосів, метою авторів було не так познайомити читачів із життям та діяльністю Х. Раковського у попередні роки, як створити образ героїчного революціонера, котрий, попри різні труднощі – гоніння, арешти, заборони, поліцейський нагляд – усе ж продовжував свою боротьбу. Саме довкола його діяльності як соціаліста, а згодом радянського партійного та дипломатичного діяча і було побудовано головні сюжети вказаних праць. Інші ж аспекти, якщо і згадуються, є не більше ніж загальним тлом. Г. Геронський завершує свою книгу подіями 1924 р., зазначивши, що Х. Раковський відіграв важливу роль під час переговорів про визнання Францією СРСР і встановлення дипломатичних зв'язків. Важливо зафіксувати цей момент, адже надалі радянські дослідники, які писали про французько-радянські відносини, до 1988 р. взагалі не згадували про його участь у цьому процесі.

Причиною стало те, що після відкликання Х. Раковського з дипломатичної посади з Парижа в Москву, він відразу потрапив спочатку під кампанію критики, яку організував Й. Сталін, а згодом був звинувачений у «троцькізмі» та антирадянській діяльності, засуджений та розстріляний 11 вересня 1941 р. З огляду на практику, яка існувала в країні Рад, цілком зрозумілим виглядає відсутність його прізвища протягом тривалого часу на сторінках радянських досліджень та документальних збірників з питань зовнішньої політики СРСР. Зокрема, в монографії радянського історика Ю. Борисова [511], що стосувалась

різних сюжетів французько-радянських відносин від моменту їх встановлення, усі події 1925–1927 рр., як і переговори в Дуврі, відбувались, за версією дослідника, без будь-якої участі посла СРСР в Парижі Х. Раковського. Спеціаліст з історії Франції А. Манфред [536] зробив спробу описати французько-російські відносини за майже сторіччя – з 1871 до 1967 рр. Автор висвітлив встановлення дипломатичних відносин між Парижем та Москвою у 1924 р., навів розлогі цитати кількох французьких та радянських державних діячів, проте про Х. Раковського, який безпосередньо вів переговори про визнання, не згадав жодним словом. Схожа ситуація і в тій частині роботи А. Манфреда, яка стосується періоду 1925–1927 рр.: він описаний побіжно, й ледь не половину тексту присвячено французько-німецьким відносинам; будь-яка інформація про особу посла в Парижі – відсутня.

У працях Р. Карпової [528], Н. Молчанова [537], А. Йоффе та М. Наринського [525] подано різні аспекти французько-радянських відносин, починаючи з питання визнання і до сучасних авторам подій. Про період 1924–1927 рр. інформація стосувалась переважно налагодження та розвитку економічних і культурних зв'язків, а також розв'язання питання щодо боргів та кредитів. Прикметно, що в дослідженнях цього періоду не трапляється прізвище Х. Раковського, хоча його попередника Л. Красіна згадують. Стаття Г. Котової [532] дає можливість краще зрозуміти радянсько-французькі контакти в сфері культури в 1925–1927 рр.: авторка наголошує на «безсумнівному впливі на французький театр» московського Камерного театру.

В СРСР першої половини 1980-х рр. ім'я Х. Раковського все ще було табуоване. Особливо показовою в цьому контексті є монографія Ю. В. Борисова [512]. У ній автор присвятив змістовні абзаци «професійному революціонеру» Л. Б. Красіну [512, с. 33], «дипломату високої культури та працелюбства» В. С. Довгалецькому [512, с. 42], які були представниками СРСР у Франції до та після Х. Раковського відповідно, а самого Християна Георгійовича згадано лише у зв'язку з відкликанням із Парижа [512, с. 42]. Тож непідготовлений читач не мав

можливості дізнатись нічого про діяльність Х. Раковського як посла СРСР у Франції.

Лише після реабілітації Х. Раковського у 1988 р. у СРСР з'явилися досить схожі за своєю тематикою та основними тезами роботи про цього діяча, основні наголоси яких були спричинені загальними тенденціями, що спостерігались у радянській історичній науці доби перебудови: засудження сталінських репресій та реабілітація і навіть возвеличення їхніх жертв. В центрі уваги знаходилась діяльність Християна Георгійовича як радянського функціонера. В. Я. Гросул, окрім загальних фактів біографії [519; 520], занадто згущуючи реальну ситуацію, зазначив, що Х. Раковському доводилось працювати послом СРСР у Парижі «в умовах, небезпечних для життя» [519, с. 42]. У пізнішій роботі В. Я. Гросул детально зупинився на знайомстві та подальшій взаємодії Кристю з Г. Плехановим, В. Засулич, П. Аксельродом та іншими відомими соціалістами у 1890–1900 рр. [521]. У вже згаданому стилі засудження політичних репресій написана і стаття проф. Дипломатичної академії СРСР В. Сироткіна [547]. В ній автор, концентруючись на діяльності Х. Раковського в радянський період, торкається сюжету скандалу довкола повпреда СРСР в 1927 р.

Комплексною монографією радянської доби, в якій описано життєвий шлях Х. Раковського, стала робота українських дослідників В. Волковинського та С. Кульчицького [515]. У ній автори зробили основний наголос на особі Кристю Станчева як на політичній постаті. Особливо детально вони зупиняються на його роботі очільником РНК та НКЗС України. Діяльність у Франції висвітлена доволі фрагментарно. Окрім цього, автори наводять деякі цікаві сюжети, як-от, організація Х. Раковським гуртка студентів-соціалістів під час навчання в університеті Монпельє.

Тож у радянській історіографії можна побачити чітку динаміку щодо біографії Х. Раковського: інтерес у першій половині 1920-х рр. змінився табуванням навіть згадки про нього, що тривало до реабілітації його імені у 1988 р. Подальші роботи були написані в контексті загальної тенденції

засудження сталінських репресій, а в центрі уваги знаходилась діяльність Християна Георгійовича як радянського функціонера.

Деяким іншим шляхом з 1988 р. пішли болгарські дослідники. Вони робили наголос на діяльності Х. Раковського у міжнародному (і особливо – болгарському; таку увагу можна пояснити походженням Крестю Станчева) соціал-демократичному русі до 1917 р., а їх дослідження в основному базувались на його особистому фонді, що зберігається в Центральному державному архіві Болгарії. Колишній секретар ЦК БКП Д. Станішев у доповіді [550] на конференції, присвяченій 115-й річниці з дня народження Х. Раковського, не так ставив за мету висвітлити якийсь окремий аспект його життя, як продемонструвати Крестю в образі «виключно чесної та безкорисної людини, високоосвіченого марксиста», що «захоплювався геніальністю В. І. Леніна» і став його соратником. Схожа риторика наявна в роботі П. Атанасової [510]. Натомість дослідниця приділила певну увагу сюжету знайомства Х. Раковського з одним з лідерів французьких соціалістів Ж. Гедом, налагодженню з ним контактів, написанню й публікації статей у паризьких газетах. Болгарський історик А. Веков [514] зробив ще більший наголос на становленні Крестю як активіста міжнародного соціалістичного руху, зазначив вплив ідей лідера лівого крила СФІО Ж. Геда та спілкування з ним на формування його політичних переконань. Інша стаття А. Векова присвячена діяльності Х. Раковського на конгресах II Інтернаціоналу, де він виступав проти анархізму, мілітаризму, війни та участі соціалістів у «буржуазних урядах», а також на захист вірмен, македонських болгар та греків, які перебували під османським гнобленням, й підтримку єдності соціалістичних сил [513]. Ф. Панайотову належать кілька монографій, присвячених загальному життєопису Х. Раковського [540–542]. В них автор конструював образ Раковського як борця проти Сталіна, не спираючись на документи радянських архівів та практично не торкаючись тем, пов'язаних з Францією. Найбільш корисною для нас є його остання робота, яка була надрукована 2003 р. Ф. Панайотов приділив особливу увагу періоду скандалу в паризькій пресі довкола повпреда СРСР Х. Раковського, що відбувся восени 1927 р. Серед іншого

автор підкреслював: французькі газети були переконані, що в цій ситуації радянська панівна верхівка ніяк не буде захищати свого дипломата, і саме це фактично призвело до наростання критичних статей на адресу дипломата. Водночас Ф. Панайотов висловлює тезу про виключно позитивну для Х. Раковського роль, яку під час скандалу відіграв А. де Монзі.

В Європі постаттю Х. Раковського зацікавилися достатньо рано. Проте найбільший інтерес у Франції виник із призначенням його на посаду радянського повпреда в Парижі восени 1925 р. У періодичних виданнях друкувалися статті як із дуже загальною біографічною інформацією, так і детальні тексти. Якщо зважати на суть нового призначення, то не дивно, що автори намагалися знайти й розкрити саме «французькі сюжети» в біографії Х. Раковського. Зокрема, у досить розлогій статті на сторінках однієї з провідних паризьких газет «L'Œuvre», П. Бенар зробив спробу в деталях відтворити період перебування Х. Раковського у Больйо-сюр-Луар, змальовуючи його зовнішній вигляд, даючи характеристики (спираючись на відгуки місцевих жителів) та описуючи його діяльність [323].

Із завершенням дипломатичної роботи в Парижі у жовтні 1927 р. останні півтора-два місяці якої відзначилися скандалами та негативним ставленням до особи Х. Раковського, зацікавленість його особою в Європі на певний час послабилась. Але з часом ситуація змінилася. Вже 1960 р. було опубліковано дві розлогі статті за авторством С. Шрама під спільним заголовком «Християн Раковський та перше французько-радянське зближення» [503; 504]. Науковець спробував розкрити тему налагодження дипломатичних, політичних та економічних зв'язків між Францією та СРСР, приділивши увагу діяльності Х. Раковського на посаді повпреда СРСР в Парижі, його участі в переговорах щодо економічних питань, а особливо – щодо старих російських боргів та нових французьких кредитів. Проте фактично не висвітленим залишилось питання ролі Х. Раковського в підготовці до переговорів у Дуврі та їхнього проведення восени 1924 р. Внаслідок цих переговорів вдалося досягти визнання Францією Радянського Союзу та відновити дипломатичні зв'язки. Цю особливість, а також доволі слабе висвітлення позицій радянської сторони та мотивації певних дій

Х. Раковського можна пояснити, зокрема, і тим фактом, що в автора просто не було необхідного матеріалу радянських архівів для повного аналізу діяльності повпреда. Це й зумовило певну односторонність, обмеженість зазначених статей, хоча дослідник і залучив досить вагому кількість джерел та літератури (матеріали німецького та американського архівів та архіву А. де Монзі, французьку пресу та одну з радянських газет тощо). У будь-якому разі статті С. Шрама знову привернули увагу європейських науковців до постаті Х. Раковського.

Наступний етап дослідження його біографії пов'язаний з ім'ям відомого французького історика Ф. Конта. За першу половину 1970-х рр. він написав кілька статей [491–493], а 1975 р. було опубліковано його дисертацію [494]. Майже на 900 сторінках двотомної роботи, спираючись на значний масив джерел та літератури, автор здійснив першу спробу ґрунтовного усебічного дослідження життя Х. Раковського від народження і до розстрілу в 1941 р. В цій дисертації Ф. Конт, окрім інших тем, торкається питання перебування та діяльності Кристю у Франції протягом 1890–1910-х рр., розкриває деякі подробиці студентського життя, вказує на його знайомство з кількома відомими політичними та громадським діячами і згадує про написання низки статей для паризьких газет. Головною метою Ф. Конта було показати розвиток Х. Раковського як політичного активіста, формування та утвердження його переконань. Певну увагу приділено і його дипломатичній діяльності в Парижі. Тут Ф. Конт спочатку коротко характеризує французько-радянські відносини загалом, потроху переходячи до економічних (торгівля, російська нафта тощо). Автор подає діяльність Х. Раковського через призму підготовки та проведення французько-радянської конференції, майже не торкаючись інших сфер діяльності повпреда СРСР. Такий підхід, безперечно, надто звужує ті напрями, до яких Християн Георгійович доклав зусилля. На сторінках дослідження Ф. Конта знайшло своє відображення і завершення діяльності Х. Раковського на посаді радянського повпреда у Парижі, що супроводжувалось кампанією гострої критики у французькій пресі. Слабкою стороною роботи можна вважати недостатнє залучення архівних документів Франції та СРСР: автор обмежився лише досьє Х. Раковського в Архіві

Міністерства внутрішніх справ Франції, документами з особистого архіву А. де Монзі, Центрального партійного архіву в Москві. Відсутність документів архівів при міністерствах закордонних справ Франції та СРСР (щодо останнього – відзначимо, що в пізнішій роботі [531] все ж з'являються посилання на один із фондів цього архіву, Ф. 0165-а, проте ці документи переважно стосуються Рапалльського договору 1922 р. і не доповнюють «французькі сюжети») істотно звузила можливості повною мірою розкрити місце Франції в діяльності Х. Раковського. Частково це було зумовлено відсутністю доступу до потрібних документів у зазначених архівах.

Г. Фагану [497] доволі коротко описав віхи життя Раковського, приділивши найбільше уваги участі Кристю в міжнародному соціалістичному русі, вказавши на інтернаціоналізм як його характерну рису, а також висвітлив його діяльність як радянського функціонера. Знайшов своє відображення і «дипломатичний» період життя Х. Раковського, в якому французький період викладено надто лапідарно. Зокрема було згадано про переговори щодо визнання Францією СРСР, про питання старих боргів, підписання Х. Раковським заяви опозиції ВКП(б) та про зняття його з посади посла Радянського Союзу в Парижі. Р. Жіро [499] у статті, що вийшла 1980 р., серед іншого, порушив питання французьких інвестицій у Російську імперію напередодні Першої світової війни. Повернення інвестованих грошей стало одним із ключових питань конференції 1926–1927 рр., коли радянську делегацію очолював Х. Раковський.

У статті англійського історика А. Вільямса [509], присвяченій різним аспектам торгівельних відносин з СРСР упродовж 1920–1939 рр., подано певну інформацію щодо французько-радянської торгівлі протягом 1920-х рр., яка дозволяє краще зрозуміти пріоритети Москви в цьому напрямі, які надалі доводилось захищати й Х. Раковському як її представнику в Парижі.

Монографічне дослідження належить П. Бруе [489]. Воно також охоплює весь період життя Х. Раковського. Спираючись на вже опубліковані праці, а також доповнюючи їх різними джерелами, французький історик спробував заповнити наявні в літературі прогалини. Наприклад, П. Бруе досить детально розкриває

перебування Х. Раковського у Болье-сюр-Луар, торкаючись його медичної практики й агітаційної діяльності. Розглядаючи «французькі» періоди в житті Кристю, дослідник приділяє особливу увагу тому його образу, який сформувався у Франції. П. Бруе наводить цитати різних політиків та журналістів, широко використовуючи французьку пресу. Аналізуючи період перебування на посаді повпреда СРСР у Парижі, автор наголошував на двоякому сприйнятті особи Х. Раковського. Одні захоплювались його зовнішньою привабливістю, харизмою, ідеальною французькою мовою та сильним поглядом, інші його критикували (як, наприклад, французький підприємець-парфумер Ф. Коті). Але при цьому, торкаючись питання негативного ставлення до повпреда, П. Бруе майже у всіх ситуаціях посилається на статті, надруковані під час «інциденту Раковського» – періоду активної кампанії критики у французькій пресі. Тож подібні статті були тенденційні, навіть типові для того періоду, і їх навряд чи можна вважати об'єктивною ілюстрацією ставлення французького суспільства чи журналістів до радянського повпреда. Відзначимо також, що перевірка низки цитат із посиланнями на газети (передусім – французькі), які робив П. Бруе, виявила, що не всі вони відповідають дійсності. Безперечно, це не нівелює важливості його дослідження, проте використовуючи інформацію, викладену в цій роботі, потрібно зважати на цей факт. У 2003 р. з'явилась ще одна робота П. Бруе [488], основною темою якої стала діяльність опозиції ВКП(б), де важливе місце посідав Х. Раковський, суд над ним та заслання. Автор з явною симпатією пише про опозиціонерів, виставляючи їх майже невинними жертвами Й. Сталіна, виносячи за дужки їхнє минуле.

До цього часу залишається дискусійним питання щодо ролі Х. Раковського у вбивстві українського державного діяча, керівника УНР в екзилі та колишнього Головного отамана УНР С. Петлюри в Парижі в 1926 р. С. Гаске [498], посилаючись на документи французьких архівів, доходить висновку, що була низка зв'язків, які поєднують кураторів С. Шварцбарда та Х. Раковського. Проте засекреченість документів радянських спецслужб не дозволяє пролити світло на справжню роль посольства СРСР у цій справі.

Дослідник С. Жеанссон [500] зупиняється на проблемі визначення точного обсягу боргу СРСР, правонаступника Російської імперії, перед Францією. М. Карлей [490], аналізуючи французько-радянські відносини протягом 1917–1927 рр., виокремлює кампанію критики на адресу радянського посла в Парижі, підкреслюючи, що зовсім не всі міністри виступили проти Х. Раковського, навіть навпаки – погрожували відставкою у тому разі, якщо французький уряд все ж змусить представника СРСР залишити свою посаду.

Окремим сюжетам з біографії Х. Раковського присвячено декілька документальних статей румунського дослідника Ф. Соломона, підготовлені спільно з українським істориком М. Станчевим [507, 508]. У цих роботах наведено раніше не опубліковані листи на ім'я Кристю. В основному вони мають особистий характер, але також краще розкривають його взаємини з французьким соціалістом Ю. Лагарделем та участь Х. Раковського у неанонсованих мітингах в Румунії в 1916 р., незадовго перед арештом.

Як ми бачимо, європейські дослідники намагались більш комплексно вивчати біографію Х. Раковського, його соціалістичну, партійну та дипломатичну діяльність. В цьому контексті найбільшого успіху досягли саме французькі дослідники, які активно залучали архівні матеріали та пресу Франції та інших країн Європи.

У 1993 р. в Україні з'являється монографія харківських істориків. Г. Чернявського (з 1996 р. живе в США) та М. Станчева [561] про опозиційну діяльність Х. Раковського в СРСР. Сконцентрувавшись на цьому сюжеті, автори майже не торкалися теми його зв'язків з Францією.

Дослідники В. Головка, М. Станчев та Г. Чернявський у своїй колективній роботі [518] сконцентрували увагу на зовнішньополітичній діяльності Х. Раковського. Автори детально розглянули становлення Кристю як дипломата. Окремий розділ присвячено роботі Х. Раковського на посаді повпреда СРСР у Парижі. Дослідники описали перипетії, пов'язані з визнанням Францією Радянського Союзу й участю Християна Георгійовича у цих процесах, відзначили офіційні та неофіційні контакти з французькими політиками, які передували новій

посаді Раковського в Парижі, зафіксували перебіг та основні тези переговорів щодо боргів та кредитів, а також зачепили питання діяльності повпреда у сферах культури та співпраці з різними друкованими органами. Широке використання різних джерел, передусім архівних документів, підвищує наукову цінність згаданої роботи. Водночас відсутність матеріалів французьких архівів є істотним слабким місцем монографії, адже це не дозволило повною мірою простежити позицію Парижа та окремих політиків щодо діяльності Х. Раковського як представника СРСР.

Н. Н. Саппа на прикладі Х. Раковського розглянув механізми управління масовою свідомістю за тоталітарного режиму [546]. Він зауважив, що в зазначені роки ще повністю не сформувались міфи про абсолютну правоту дій та рішень партії, які не можна ставити під сумнів, тож частину населення обурювали звинувачення, які 1927 р. лунали в бік Християна.

Грунтовним дослідженням дипломатичної діяльності Х. Раковського на посту повіреного у справах СРСР в Великій Британії в 1923–1925 рр. стала дисертація В. О. Головки [480]. Автор зафіксував ті напрями діяльності, над якими працював радянський представник, окремо зупинившись на переговорах про визнання Радянського Союзу Лондоном, а також – про старі борги та нові кредити. Розуміння цих процесів є важливим, зважаючи на те, що ті самі питання стали пріоритетними для Х. Раковського після його переведення до Парижу у 1925 р.

Дисертація М. В. Лобанової [484] детально розкриває роль Х. Раковського у болгарському соціал-демократичному русі кінця XIX – початку XX ст., участь і взаємодію Крестю з різними політичними течіями – Болгарською соціал-демократичною партією, «тісними», «широкими», центристами. Вся ця інформація важлива в контексті розуміння формування особистості та переконань Х. Раковського. В монографії М. В. Тортіки (Лобанової) [557] важливим для нас є ґрунтовний аналіз лівого центрizmu, одним з представників якого був Х. Раковський. Це дозволяє краще зрозуміти амбівалентність свідомості Крестю. Також цікавим є сюжет роботи Х. Раковського над завданням об'єднання соціалістичного руху в Болгарії.

У 2000 році в Інституті історії Болгарської академії наук відбувся захист докторської дисертації українського дипломата Станчева М. Г. на тему: «Християн Раковський: державник, політик і дипломат (1873-1941 рр.) і як результат у 2004 р. в Болгарії вийшла його монографія під такою ж назвою [551] та серія статей в болгарському журналі «Міжнародні відносини» вийшли статті М. Станчева про дипломатичну діяльність Х. Раковського [552; 553], в яких автор дещо більше приділяє увагу діяльності Х. Раковського у Франції, базуючись переважно на радянських і болгарських архівах.

Знаковою роботою останніх років, яка присвячена біографії Х. Раковського, є колективна монографія Г. Чернявського, М. Станчева та М. Тортіки (Лобанової) [563]. Безперечною перевагою цього ґрунтовного дослідження є залучення широкого кола джерел. У контексті нашої роботи важливим є опис перебування Х. Раковського у Франції протягом 1890-х – 1900-х рр., його навчання у Нансі та Монпельє, встановлення зв'язків із французьким соціалістичним рухом та його лідерами і їхнього впливу на політичні погляди Кристю, участь у діяльності низки газет, кристалізація його як дипломата та основні напрями діяльності на посаді повпреда СРСР у Парижі. Висвітлення зазначених тем переважно базується на другорядних джерелах та російських архівах. Це залишає певні лакуни та не дає можливості повною мірою розкрити названі сюжети, аналізуючи певні події лише з урахуванням радянських документів.

Українські дослідники, спираючись на доступний їм матеріал російських, українських, болгарських та британських архівів, широко використовуючи радянську пресу спробували заповнити прогалини у науковому описанні біографії Х. Раковського, а також – доповнити та розширити ряд сюжетів. В той же час його «французьку» діяльність вони зачіпали лише частково, як складову більш глобальних досліджень його політичної чи дипломатичної діяльності.

На відміну від українських дослідників, російські майже не проявляли зацікавленості в більш детальному вивченні біографії Х. Раковського, як правило обмежуючись згадками про нього, розглядаючи суміжні теми.

Робота Т. П. Миронової [485] присвячена радянсько-французьким науковим та культурним зв'язкам. Щодо періоду 1925–1927 рр. дослідниця трохи зупиняється на ролі Х. Раковського зазначаючи, що він надавав дуже важливе значення розвитку взаємодії між країнами у сфері культури. Також Т. П. Миронова вказує на значну роль для налагодження наукового та культурного діалогу спільних товариств та підкреслює ті наголоси, які лунали з боку французьких науковців про виключну аполітичність їхньої діяльності та недопущення використання їх у пропагандистських цілях.

На початку 2000-х р. вийшло дві монографії В. Сироткіна [548; 549], які так чи інакше торкалися питання боргів Російської імперії перед європейськими країнами, а також – способів, які застосовував Радянський Союз для врегулювання подібних гострих проблем. Виділяючи особливу роль Г. Чичеріна в переговорах щодо початку французько-радянської конференції, автор ігнорує роль Х. Раковського в цих дипломатичних перемовинах.

О. Завадський [482], детально досліджуючи питання «царських», дореволюційних боргів та їхній вплив на становлення й розвиток відносин з європейськими державами, зазначає, що Х. Раковський, на відміну від частини керівництва СРСР, дотримувався думки, що борги обов'язково треба сплатити.

Важливою в контексті нашої проблематики стала стаття О. В. Лобанової, яка вийшла 2006 р. [534]. Вона містить невеликий екскурс в історію питання боргів царської Росії наприкінці XIX – початку XX ст. і перші спроби розв'язати цю проблему вже після встановлення влади більшовиків, вказує на дії повпреда СРСР у Парижі Х. Раковського у зазначеному векторі. Дослідниця зробила важливий наголос на розбіжності у діях Х. Раковського, який, з одного боку, проголошував «капіталістичні країни» по суті ворогами, а з іншого – намагався налагоджувати економічне співробітництво з тими ж країнами (одним із найбільших пріоритетів були відносини з Францією).

Отже, ми бачимо, що історіографія біографії Х. Раковського, зокрема її французьких сторінок у його діяльності, почала формуватись давно. Попри різні підходи, дослідники достатньо детально висвітили питання навчання

Х. Раковського у Франції, налагодження там зв'язків із політичними та громадськими діячами, а також його роль під час французько-радянських переговорів щодо встановлення дипломатичних відносин, спільної конференції в Парижі, питання відкликання з посади. При цьому певна обмеженість в залученні джерел спричинила неповноту та уривчастість низки сюжетів, що не дає повною мірою оцінити місце Франції в суспільно-політичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського від його першого приїзду 1891 р. до фактичної висилки 1927 р.

1.2. Джерельна база роботи

Дослідження питання місця Франції в діяльності Х. Раковського зумовило необхідність опрацювання великого спектра джерел: нот та декларацій Франції та СРСР, референтури, засекречених аналітичних матеріалів, поліцейських звітів, записів розмов, протоколів засідань, особистого листування, публікацій політиків і преси. Основний масив джерельної бази нашого дослідження становлять саме архівні матеріали, знайдені в Парижі, Москві, Києві та Софії. Частина з них була розсекречена лише у 1990-х та 2000-х роках і вперше вводиться в науковий обіг.

Багато часу в 1890-х – 1900-х рр. Раковський провів у Франції. Там він здобував освіту, заводив корисні знайомства, розвивався як соціаліст, продовжував практикуватись у медицині і публіцистиці тощо. У Центральному державному архіві Болгарії зберігається фонд Кристю Раковського (Ф. 156Б). Його листи до сестри Марії та її чоловіка, написані під час навчання у Нансі та Монпельє, дозволили краще зрозуміти ті питання, які його цікавили в цей період, а також скрутність фінансового положення, що стало результатом постійного виділення коштів на потребу соціалістичного руху [275]. Після захисту дисертації в Монпельє та отримання диплома «доктора медицини» Раковський все активніше почав себе виявляти у французькому та міжнародному соціалістичному рухах (зокрема допомагаючи отримати фальшиві документи (напр., російському революціонеру Ю. Мартову [279])). Згодом, на початку 1900-х рр., він з різних причин вирішив натуралізуватися у Франції, про що подав відповідний запит, чорновий варіант якого разом із листами з позитивними характеристиками

Раковського від деяких депутатів та senatorів також зберігається у ЦДА РБ [273]. Окремі документи підтверджують теплі стосунки між Раковським і французьким senatorом Ж. Клемансо, які існували на той момент [276].

Після жовтневого державного перевороту 1917 р. в Росії Х. Раковський долучився до більшовиків. Достатньо швидко він отримав високі посади в Україні: голови уряду та наркому закордонних справ, які з деякими перервами обіймав з 1919 до 1923 рр. Документи, які зберігаються у фонді Верховної Ради України Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (Ф. 1), вказують на те, що Х. Раковський у цей час підтримував контакти з Францією. Вважаючи її важливою країною у наявній системі міжнародних зв'язків, він, перебуваючи на посаді наркома закордонних справ Радянської України навіть намагався налагодити офіційні контакти, з одного боку, намагаючись задобрити Париж, відпускаючи захоплених у полон французьких солдатів [302], а з другого, фактично змушуючи не випускати іноземних громадян-чоловіків за межі УСРР, видавши відповідне розпорядження [303]. Детальніше дипломатична діяльність Х. Раковського відображена у фонді Управління уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР в Україні (ЦДАВО. Ф. 4). В ньому є документи, які дають можливість простежити становлення Християна Георгійовича вже як дипломата через його роль у переговорах з представниками Української Держави, Румунії, Польщі, Чехословаччини. На окрему увагу в контексті проблематики нашого дослідження заслуговує листування Раковського з головою «Українського національного комітету» в Парижі С. Маркотуном [290], якого керівник УСРР спробував використати для налагодження діалог між Францією та радянською владою.

Велике значення для визначення та аналізу першого приїзду Х. Раковського до Франції і початкових напрямів його діяльності у цій країні мають документи з поліцейського дос'є, яке вели французькі правоохоронні органи, починаючи з 1890-х рр. У паперах Міністерства внутрішніх справ Франції, Управлінні національної безпеки (1876–1966), Національному архіві (Archives Nationales (France)) міститься «Папка Раковського» [46], в якій нараховується понад тисяча

архівних аркушів. Переважна їх частина стосується періоду перебування Х. Раковського на посаді радянського повпреда в Парижі (1925–1927 рр.). Проте деякі папери висвітлюють його діяльність у Франції й упродовж 1891–1917 рр. У цих документах порушено питання, чи становив Крестю Станчев потенційну загрозу для внутрішньої безпеки Третьої Республіки, а також розглянуто його заяви щодо натуралізації [31; 36; 40; 41; 44; 51; 56; 57; 68–70; 75; 79–83]. Згідно з поліцейськими звітами 1925–1927 рр., за Х. Раковським та радянським повпредством, яке він очолював, стежили та намагалися фіксувати будь-яку інформацію: хто (з, як правило, вказаними, крім прізвищ, віком, місцем народження, професією та актуальною на той час адресою проживання) й коли приходив до посольства СРСР в Парижі, як довго там перебував, куди їздили сам посол чи машини посольства тощо [30; 38; 39; 42; 47; 50; 52–54; 59; 60; 65; 66; 71–74; 77; 78; 84–86]. Подібна інформація допомагає визначити рівень активності радянського дипломата та його контакти.

У фонді Жільбера-Антуана Пейцельона (Fonds Gilbert Peucelon (1834–1939), який з 1926 до 1937 рр. обіймав посаду директора Офіційних видань, важливими в контексті нашої проблематики є документи, які стосуються періоду «інциденту Раковського». Серед них корисними для нас є лист генерального секретаря МЗС Франції Ф. Бертело, а також телеграма прем'єр-міністра Р. Пуанкаре [37; 88].

У паперах архіву Головного управління інформації міститься аналітика французьких кореспондентів щодо позицій та настроїв в СРСР, офіційні заяви та коментарі його керівництва, а також аналіз радянської, російської та французької преси, переклади окремих статей [33; 35; 43; 45; 49; 58; 61; 62; 64; 76; 87]. Вивчення цих документів дозволяє краще зрозуміти чинники, які впливали на вибудовування політики Парижа стосовно Радянського Союзу, і з різних боків розглянути позиції і дії офіційної Москви та окремих її представників щодо Х. Раковського.

Для того, щоби детально вивчити позицію Франції в питаннях точок взаємодії з СРСР і ставлення Парижа до Х. Раковського, ми звернулись до документів з серії «СРСР» політичної та комерційної кореспонденції

Дипломатичного архіву (Archives Diplomatiques), який є архівною службою Міністерства закордонних справ Франції. Серед документів, які стосуються безпосередньо проблематики дисертації, найбільше уваги ми приділи процесу французько-радянських переговорів. Низка документів відбиває в цілому перебіг та особливості французько-радянських переговорів. Скрупульозно було зафіксовано всі етапи підготовки до відкриття конференції між двома країнами, починаючи від проєктів, погодження складу делегації і відстежування позиції Кремля щодо цього питання й завершуючи перебігом обговорень до квітня 1926 р. включно [2]. В інших документах наявна детальна інформація про проведення французько-радянських переговорів протягом 1926–1927 рр., де представлений глибокий аналіз загальної ситуації та окремих аспектів конференції, проєкти рішень, обговорення різних питань і пропозицій, обмін думками й оголошення офіційних позицій та пропозицій. Все вищезазначене подається через: офіційні меморандуми; листування з Х. Раковським, прем'єр-міністром і міністерствами фінансів та закордонних справ Франції, її послом у Москві Ж. Ербеттом, керівником французької делегації А. де Монзі, з різними відомствами – передусім фінансовими та комерційними, Асоціацією власників цінних паперів Франції, випущених або гарантованих колишнім російським урядом, Управлінням майна та приватних інтересів, низки різних дотичних організацій; записи розмов чи переклади заяв представників СРСР (окрім Х. Раковського – М. Литвинова, Г. Чичеріна, І. Дівільковського); паризькі газети та журнали і переклади статей радянської преси [1; 3–5; 24]. Окремо зібрані стенограми пленарних засідань конференції, де послідовно зафіксовані всі, хто виступав, а також тексти їхніх промов [6]. Важливими для нас тут є виступи Х. Раковського, наголоси, які він робив, та реакція французьких учасників переговорів. Деякі групи документів присвячені діяльності комісій делегацій, наприклад, комерційної [13; 14].

Крім аналітики, корисними для розуміння перебігу переговорних процесів між двома країнами є як офіційні ноти МЗС Франції до посольства СРСР в Парижі, так і листування радянського повпреда з французькими політиками,

передусім представниками делегації на переговорах. Проте обов'язки повпреда у Парижі зводились не лише до проведення французько-радянської конференції, хоча саме це питання, як ми можемо констатувати, опрацювавши великий масив документів, цікавило Францію найбільше.

Важливою подією для Третьої Республіки став «інцидент Раковського» – скандал довкола радянського повпреда у Парижі, який виник у серпні 1927 р. спочатку в пресі, але згодом, набравши обертів, став широко обговорюваним серед французьких політиків та звичайних громадян. Ця подія була частково зафіксована і в документах Дипломатичного архіву, а саме – у звітах Ж. Ербетта, які французький дипломат постійно направляв до Парижа, стосовно його зустрічей, заявлених протестів та перемовин із представниками СРСР [25; 26; 28]. Там само можна знайти й інформацію щодо конкретних дій та висловлених пропозицій (наприклад, істотні поступки у переговорах щодо боргів та кредитів) самого Х. Раковського, до яких він вдавався, переслідуючи мету покращити наявну ситуацію.

Окреме місце посідають справи, присвячені питанню російських боргів. Увага приділяється позиції Центрального комітету Конгресу французьких кредиторів Росії, які, представляючи інтереси дрібних кредиторів, намагалися долучитися до переговорного процесу щодо боргів, щоб ефективніше захищати свої інтереси та чинити певний тиск на СРСР [22].

В архівних справах знайшли відображення й інші теми. Наприклад, цікавим, на наш погляд, є порушення з боку французької влади питання активності комуністичної пропаганди, яку проводив СРСР під час перебування Х. Раковського на дипломатичній посаді в Парижі, висловлення йому Ж. Ербеттом певного невдоволення з цього приводу і реакція радянського повпреда на це [27].

З А. де Монзі Х. Раковський заприятелював ще у кінці 1890-х – на початку 1900-х рр. Ця дружба тривала протягом багатьох років. Сама постать А. де Монзі є достатньо важливою в історії Франції. Його обирали депутатом, сенатором; він обіймав посади міністрів, був головою комітету у справах Росії і французької

делегатії на французько-радянської конференції. Вивчення документів фонду А. де Монзі, які зберігаються у Центрі історії Національного фонду політичних наук (Centre d'histoire de Sciences Po), стало важливим елементом для більш повного висвітлення діяльності Х. Раковського у Франції. Як особливість вищезгаданого фонду зазначимо, що окрім кількох листів, відсутнє будь-яке приватне листування з Х. Раковським, хоча нам відомо, що він активно спілкувався з де Монзі й про існування таких листів сам не раз згадував. Натомість ми виявили документи, присвячені французько-радянській конференції, що мала особливе значення як для офіційного Парижа, так і для великої кількості дрібних власників облігацій російських позик (одне з ключових питань, що постійно порушували на згаданих переговорах – розв'язання проблеми старих російських боргів).

Особливий інтерес для нас становили: офіційне листування між А. де Монзі та Х. Раковським щодо узгодження позицій делегацій, а також кілька листів приватного характеру (хоча більша частина інформації в них теж стосується різних аспектів фінансових перемовин); листування французького представника з прем'єр-міністром та міністром закордонних справ щодо перебігу переговорів з радянським повпредом (включаючи обговорення та оцінку його дій), визначення перспективності позиції Парижа та обмін думками щодо її можливої корекції; аналітика загальної ситуації та окремих аспектів (особлива увага приділена питанню російських боргів); розгорнуті протоколи засідань (передусім пленарних) із зафіксованими промовама де Монзі та Раковського як голів делегацій [90–99].

Значну увагу в дисертації приділено діяльності Х. Раковського на дипломатичних посадах більшовицької влади. Для дослідження цієї теми найбільш цінними стали матеріали Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (АВП РФ). Документи, з якими була можливість ознайомитись, стали істотним джерелом для висвітлення низки аспектів як радянсько-французьких відносин загалом, так і діяльності Х. Раковського зокрема. У фонді посольства СРСР у Франції (Ф. 197) є матеріал, присвячений французько-радянським

переговорам (протоколи пленарних засідань; повідомлення для преси про початок робіт конференції; списки особового складу радянської та французької делегацій; протоколи засідань фінансової секції (найбільш важливої для обох сторін) [185; 197], в яких були зафіксовані промови та виступи Х. Раковського. Трапляється також і листування повпреда СРСР в Парижі з іноземцям (до прикладу, американцем А. Лі) [140]. Фонд Раковського (Ф. 028; 28) також є змістовним. Нам дали можливість ознайомитися з невеликою кількістю справ цього архіву, найбільш корисною з яких стала детальна інформація про перебіг французько-радянських переговорів. Окрім протоколів засідань делегацій, цікавим є листи члена колегії Наркомфіну Е. Преображенського та доктора права Ш. Філіппа [193–196]. Низка питань (зокрема переговори про визнання Францією СРСР та відновлення дипломатичних відносин, переговори в Парижі 1926–1927 рр., «інцидент Раковського») знайшли своє відображення у фонді секретаріату Г. Чичеріна (Ф. 04; 4). За допомогою документів, які там зберігаються, можна простежити офіційну позицію НКЗС Радянського Союзу, проаналізувати листування Раковського з генеральним секретарем МЗС Франції Ф. Бертело, з НКЗС та особисто з Г. Чичеріним, доповіді останнього Й. Сталіну, зафіксовані бесіди голови наркому закордонних справ з Ербеттом, Народного комісара освіти СРСР А. Луначарського з лідером радикалів Е. Еррію [122–124; 141; 144–146].

Не менш цінну інформацію нам вдалося виявити у фонді референтури по Франції (Ф. 0136; 136). Найбільшу увагу привернули детальні доповіді Х. Раковського у НКЗС [115; 116; 119] за період 1925–1927 рр. під час його перебування на посаді повпреда СРСР в Парижі. У цих документах, які сам дипломат підписує «щоденниками», автор надзвичайно детально, буквально похвилинно, описує свою діяльність: усі зустрічі й розмови, які він проводив, наголоси, які при цьому розставляв; Х. Раковський аналізує різного роду події (політичні, економічні) та пресу (як паризьку, так і закордонну); надає аналітику щодо ситуації загалом у Франції та в деяких інших країнах (Великій Британії, США, Бельгії та ін.) і коротко висловлює свої пропозиції щодо покращення ситуації згідно з пріоритетами зовнішньополітичного курсу СРСР та власним

баченням. Зазначимо, що частково ці щоденники дублюються у фонді-секретаріаті Г. Чичеріна [102; 112; 117; 118]. Усі доповіді йшли з грифом «Таємно» чи «Цілком таємно» й не планувались до публікації для широкого загалу. Це дає можливість зробити висновок, що автор навряд чи мав на меті повідомляти у таких документах якусь серйозну дезінформацію. На користь цієї тези вказує і те, що факти про зустрічі Х. Раковського, його бесіди та ін. часто-густо описували й інші члени повпредства, тож у разі розбіжностей це відразу стало би помітно і спричинило низку питань до дипломата. Проте, звичайно, це в жодному разі не означає, що ми беззастережно маємо відкинути критичний аналіз кожного окремого щоденника. Також у фонді референтури зберігається листування заступника наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова з Х. Раковським та Г. Чичеріним щодо французьких справ, нотне листування радянського повпредства в Парижі з МЗС Франції щодо загальних питань та окремо стосовно продовження діяльності на території Франції колишніх царських консульств [132–138; 142; 143].

Х. Раковський, окрім безпосередньо дипломатичної посади, обіймав також інші, які дозволяли йому проводити економічні перемовини. У фонді Концесійної комісії при торговому представництві СРСР у Франції, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ), є справи щодо переговорів з товариством «Compagnie française des pétroles» відносно концесії на побудову нафтопроводу Баку-Батум [199] і про утворення змішаного товариства «Совметр» [214; 216]. Як Голова Паризької концесійної комісії, Х. Раковський брав активну участь у цих переговорах. Навіть більше, спираючись на документи, можемо зробити висновок, що радянський повпред дозволяв собі тривалий час не інформувати Москву про етапи обговорень, певно, вважаючи себе цілком уповноваженим задавати їм тон. Таку стратегію поведінки можемо спостерігати на переговорах про борги та кредити, коли Х. Раковський спочатку у приватних неофіційних розмовах з французькими політиками висловлював нові пропозиції, які були ближчими до позицій французів і викликали у них оптимізм та попередню згоду, а потім в Москві доповідав про їх прийняття Парижем

(наприклад, виступ Х. Раковського на засіданні об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) від 23 липня 1926 р. [230]).

Вагому інформацію стосовно діяльності Х. Раковського у сфері культури були знайдені у фонді Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном (ВОКС) (Ф. 5283). Документи з нього продемонстрували високий рівень співпраці радянського повпреда з головою ВОКС О. Д. Каменєвою й відповідно із Всесоюзним товариством; значну допомогу дипломата в налагодженні французько-радянських наукових і культурних контактів, у сприянні обмінам дослідниками (наприклад, А. Мазону, А. Мартелю) та різною літературою [201; 203–209; 217–229].

У Російському державному архіві економіки (РГАЭ), у фонді Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР (Ф. 413), ми знайшли документи, в яких велику увагу приділено реакції французької сторони на призначення нового радянського повпреда, яка загалом була досить позитивною та оптимістичною, його першим крокам на цій посаді [252; 258]. Ще до прибуття в Париж Х. Раковський представляв СРСР у Лондоні (1923–1925 рр.). Проте він постійно через різні джерела, зокрема і власні знайомства, збирав інформацію про ситуацію у Франції, і пересилав найголовніше в Москву [257; 260].

Х. Раковський був і дипломатом, і радянським державним діячем. Він звітував не лише перед Наркомом закордонних справ Г. В. Чичеріним та його заступником М. М. Литвиновим, але й перед різними партійними органами. У Російському державному архіві соціально-політичної історії (РГАСПИ), у фонді Центрального Комітету КПРС (ЦК КПРС) (1898, 1903–1991) (Ф. 17), є стенограми пленумів ЦК ВКП(б), на засіданнях яких у 1926–1927 рр. Х. Раковський висвітлював різні аспекти французько-радянських відносин, особливу увагу приділяючи переговорам щодо боргів та кредитів [244; 247]. Його доповіді спричинили певні дискусії, але повпред намагався обстоювати свою точку зору. Особливо напруженим було засідання від 23 жовтня 1927 р., коли Х. Раковський залишив посаду в Парижі, повернувся до Москви й публічно намагався порушити питання щоб дізнатись, чому протягом тривалого часу НКЗС, як й інші органи

СРСР, зокрема друковані, мовчали та не надавали жодної підтримки своєму ж представнику у Франції під час «інциденту» [248].

Визнання Радянського Союзу європейськими державами і відновлення між ними дипломатичних відносин було важливим етапом в історії СРСР. Відома роль Х. Раковського у питанні відновлення взаємодії між Парижем та Москвою восени 1924 р. А приблизно через рік радянський діяч був призначений повпредом у французьку столицю. Проте більш глибоке й ретельне вивчення документів з особистих фондів Г. В. Чичеріна (Ф. 159) та М. М. Литвинова (Ф. 359) дало можливість стверджувати, що Москва призначила Х. Раковському неофіційно займатися «французькими справами» фактично наприкінці грудня 1923 р., і переважно саме його пропозиції та дії спричинили відновлення дипломатичних зв'язків між двома країнами [231–235]. Також у зазначених фондах, зокрема у листуванні наркомзаксправ СРСР і його заступника з Х. Раковським, Й. Сталіним, членами Політбюро та Народного комісаріату закордонних справ, знайшли своє відображення й інші аспекти діяльності радянського повпреда в Парижі упродовж 1925–1927 рр., що дало змогу ретельніше дослідити зазначений період.

Під час написання роботи ми звертались і до офіційних збірників документів, виданих в СРСР [307; 308; 310; 312–320]. Більшість документів, які так чи так стосуються теми нашої дисертації, висвітлюють перебіг французько-радянських переговорів, є частинами доповідей Х. Раковського у НКЗС. Оскільки обсяг цих збірників обмежений, то в них подавалися лише фрагменти «щоденників» (що поступали до Москви з грифом «Таємно»), з яких вилучалися певні частини. Порівнюючи їх з оригіналами доповідей, ми дійшли висновку про необхідність у більшості випадків посилатися саме на повноцінні архівні джерела для отримання об'єктивнішої оцінки. Окремо варто згадати й інші збірники. В них містяться, зокрема, документи щодо зовнішньої політики УСРР в перші роки її існування [305] та офіційні документи про перебіг Генуезької конференції [306], в якій брав участь і Раковський.

Вивчаючи біографію персоналії, неможливо оминати знайомство з її публіцистичною творчістю. Х. Раковський за життя опублікував велику кількість

різних статей і книг. Його промови записувались і потім друкувались окремими брошурами. Виходячи з тематики нашого дослідження, нас цікавили передусім статті, написані самим Х. Раковським у Франції. Ще перебуваючи в країні як студент, він, переймаючись долями близьких йому Болгарії та Румунії, намагався привернути увагу французького і європейського суспільства в цілому до Східного питання та долі народів, які входили до Османської імперії [461–464]. Розвиваючи цю тематику, він написав ще дві статті після Молодотурецької революції, якій він висловлював підтримку та сподівався на її успіх, і після початку контрреволюції в Туреччині [457; 458]. Під час подій червня-липня 1905 р. на броненосці «Потьомкін» Х. Раковський сприяв розгортанню у французькій пресі цілої кампанії в підтримку повсталого екіпажу: особисто він написав на цю тему дві статті [451; 452], в декількох інших дописах Крестю виступав в ролі кореспондента, який інформував про останні події. В цих та інших публікаціях [453–455; 460], яких би питань не торкався Х. Раковський: Східного питання, проблеми націоналістичної ідеї у Франції, антисемітизму в Румунії чи долі матросів на броненосці «Потьомкін» – всюди лунала пропаганда ідей соціалізму, заклики до боротьби проти імперіалізму й капіталізму і наголос на необхідності об'єднання всіх робітників з метою захисту своїх прав.

Згодом, обійнявши посаду спочатку керівника НКЗС УСРР, а потім і дипломатичні посади в Лондоні та Парижі, у своїй публіцистиці Раковський окреслював як позицію стосовно загального міжнародного політичного становища [469; 472; 474], незначною мірою торкаючись теми Франції і окремих питань французько-радянських відносин [459].

У Харкові 1923 р. вийшла книга-автобіографія Х. Раковського [470]. Автор коротко описав своє життя від народження і до 1919 р., описуючи головню Румунію, її внутрішньополітичні й економічні проблеми, та свою боротьбу за покращення становища «робітничого класу» в цій країні. У 1927 р. у радянській енциклопедії «Гранат» (перевидана 1989 р. [395]) було надруковано автобіографічну статтю, присвячену Х. Раковському. Зафіксовані події охоплюють період від народження 1873 р. і до переходу на посаду радянського

повпреда в Парижі 1925 року. Найбільше уваги автор приділяє часу до початку Першої балканської війни (1912 р.), описуючи пізніші події дуже коротко й загальними фразами. Проте періоду навчання у Франції та встановленню зв'язків з французькими соціалістами було приділено істотну увагу. Саме на цю автобіографію часто посилались різні дослідники (радянські, зарубіжні, вітчизняні), коли описували життя Х. Раковського у 1890–1900-х рр. Така популярність спричинена не лише тим фактом, що зазначений період життя Кристю, особливо – у Франції, є мало дослідженим (невелика кількість літератури щодо цієї теми була зумовлена обмеженою кількістю відомих тоді джерел). Ця автобіографія, на наше переконання, справді заслуговує на увагу, адже за своїм змістом вона вирізняється з подібних робіт того часу: в ній інформативність превалює над бажанням створити черговий пропагандистський матеріал, що, як ми вже зазначали, чітко простежується у працях радянських авторів того часу (перш за все – Геронського та Полярного). Безперечно, і тут діяльність Х. Раковського як активіста соціал-демократичного руху посідає важливе місце, а довкола неї вибудовується більшість інших сюжетів, проте вони не є домінуючими.

Того ж 1927 р. світ побачило перевидання книги, що фактично становила текст дисертації Х. Раковського з медицини, яка була успішно захищена у Монпельє в 1897 р. У контексті нашого дослідження авторська передмова [475] зазначеної роботи є корисною, оскільки змальовує деталі, що були пов'язані з процесом захисту дослідження.

Немилість до Х. Раковського з боку радянського керівництва призвела до того, що його ім'я не згадували не лише в наукових працях, але й в мемуарах більшовиків, тим більше – стосовно предмету нашого дослідження. Зокрема, у мемуарах Л. Д. Троцького [479] зустрічається мало згадок про Раковського, незважаючи на близькість цих двох персоналій. Всі вони сповнені повагою та дружніми почуттями. Цікавою для нас стала додаткова інформація про функціонування в Парижі газети «Наше слово», яка фінансувалась Х. Раковським. В роботах Леніна [467; 468] (з яким Х. Раковський зустрічався не раз, а в 1918 р.

приєднався до лідера більшовиків і отримав своє перше офіційне дипломатичне завдання) згадки про Християна Георгійовича, які були би корисні в контексті теми дисертації, майже відсутні, окрім його першого дипломатичного завдання як комісара-організатора з російсько-румунських справ на півдні Росії. Радянський дипломат Г. Бесєдовський зафіксував в своїх мемуарах оцінку Й. Сталіна стосовно діяльності посла СРСР в Парижі Раковського [465].

У Франції ж склалася дещо інша ситуація. За досить короткий термін на посаді посла СРСР в Парижі він зміг досягти вельми скромних результатів у французько-радянських відносинах. Навіть більше, його манера поведінки викликала негативне сприйняття серед багатьох відомих політиків. Ці чинники призвели до того, що в мемуарах французьких діячів Раковського майже не згадують. Однак про «друга Раковського» писав Ж. Жорес на сторінках своєї газети [446]. Позитивні характеристики стосовно Християна Георгійовича висловлювали, а також на його захист ставали М. Кашен [444] і Л. Блюм [442; 443]. В середині вересня 1927 р. було надруковано книгу «Незвичайні долі» [448], автором якої був відомий французький державний діяч, політик і юрист А. де Монзі. Другий розділ він присвятив біографії Х. Раковського – від народження і до призначення повпредом СРСР у Париж. Де Монзі був не лише особисто знайомий, а й товаришував з Х. Раковським ще з кінця 1890-х рр. Автор з прихильністю писав про радянського повпреда, ненав'язливо підкреслюючи його давні зв'язки з Францією. Такі наголоси, на наше переконання, були спричинені передусім бажанням дещо покращити ситуацію, у якій перебував на момент виходу книги Х. Раковський, а саме скандал, який доволі гучно розгорівся у французькій пресі та серед політиків довкола радянського дипломата («інцидент Раковського»).

Серед українців корисними в контексті тематики нашої дисертації стали мемуари громадського та державного діяча В. Винниченка [466]. Зокрема, він розкриває деякі подробиці у функціонуванні радянського посольства в Парижі і про неодноразове відвідування його істориком і публіцистом І. Борщаком. Фігура останнього нам цікава у зв'язку з вбивством С. Петлюри у Франції.

Окремо серед джерел треба відзначити газети й журнали. Преса Третьої Республіки надала змогу ознайомитись із позицією французького суспільства, політикуму – (комуністів («L'Humanité»), соціалістів («Le Populaire»), радикалів («L'Œuvre»), консерваторів («Le Temps»), крайніх правих рухів (напр., «Le Matin», «L'Echo de Paris», «L'Action française»), промисловців (напр., «Le Figaro», «Journal des débats politiques et littéraires», «L'Avenir») – щодо Х. Раковського. Якщо у 1890-х – 1900-х рр. не так часто французькі газети писали про Кристю, як він публікував свої власні статті, то що активніше молодий болгарин починав виступати як важлива фігура на міжнародній арені у ролі активіста соціалістичного руху, то більше про нього починали згадувати на сторінках друкованих видань. Пік таких згадувань припадає на період його дипломатичної кар'єри, особливо «паризького» періоду осені 1925 – осені 1927 рр. Якщо казати про загальну тенденцію у цей час, то згадані газети й журнали достатньо стримано, нейтрально або навіть із певною прихильністю й оптимізмом ставилися до Х. Раковського та його діяльності. Навіть відверто націоналістичні «L'Action française» та «Le Matin», які постійно виступали з достатньо жорсткою критикою СРСР, тривалий час майже не згадували в негативному контексті радянського повпреда. Однак можемо відзначити і те, що з плином місяців безрезультатних засідань французько-радянської конференції спостерігається деяке погіршення у ставленні до Х. Раковського, якого все частіше сприймали рупором Москви в Парижі. Апогеєм став період «інциденту Раковського» (вересень–жовтень 1927 р.), коли дипломата жорстко критикувала майже вся французька преса.

Фактично дуже схожа риторика була притаманна й білоемігрантській («Последние новости», «Дни») та українській пресі («Тризуб», «Prométhée»), що її видавали в Парижі. На тлі нещадної критики СРСР загалом та окремих її лідерів особу Х. Раковського не так вже й часто висвітлювали на сторінках цих видань. Але все ж з-поміж інших дещо виділяється газета «Дни». Наприклад, фактично відразу після призначення нового радянського повпреда в Париж вона в одній зі своїх статей намагалась приховано внести елемент конфлікту між Х. Раковським та французькими політиками, особливо – з А. де Монзі [424]. Подібного ж змісту

або й з прямими нападами на радянського повпреда публікації у «Днях» з'являлись і надалі.

Для всебічного вивчення позиції Москви щодо різних питань французько-радянських відносин ми проаналізували офіційні друковані органи СРСР – газети «Правда» та «Известия». Звичайно, ні про яку багатополарність точок зору, як у французькій пресі, в цьому випадку не йшлося, проте важливим для нас є передусім інтерв'ю Х. Раковського, Г. Чичеріна та М. Литвинова, які не раз озвучували позиції Кремля стосовно конференції в Парижі щодо боргів і кредитів. Цікавою є й динаміка позиції цих радянських офіціозів протягом «інциденту».

Отже, використання широкої джерельної бази, введення до наукового обігу цілої низки архівних матеріалів дозволяє розв'язати поставлені в цьому дослідженні завдання, виявивши та детально проаналізувавши всі «французькі сюжети» у біографії Х. Раковського.

1.3. Методологія та методи дослідження

Проблема місця Франції в соціально-політичній та дипломатичній діяльності Х. Г. Раковського є особливою для дослідження в методологічному плані через низку чинників, які необхідно враховувати під час її розгляду. Теоретико-методологічною основою для нашого дисертаційного дослідження є історична антропологія, для якої головним об'єктом дослідження є людина, зокрема її історичні та етнічні типи, діяльність яких досліджується у такому жанрі як біографістика. Об'єктом дослідження історичної біографістики є конкретно визначена людина. Детально вивчаються всі етапи її життєдіяльності: походження, навчання (як важливий період становлення особистості, враховуючи вплив соціального та культурного оточення), формування і подальшу еволюцію її ідей, переконань, громадських й політичних позицій, сфери роботи (творчої та професійної). При цьому необхідно враховувати і особливості інших чинників: історичні, соціальні, культурні, психічні, біологічні тощо. Проведене в такий спосіб дослідження із залученням максимально широкого спектру доступних джерел має на меті якомога точно та всебічно відтворити життя вибраної людини.

Окремі елементи біографічних описів трапляються ще, наприклад, у літописах кін. X – поч. XI ст. Проте першою методологічною працею в галузі біографістики все ж прийнято вважати опублікований 1813 р. «Досвід вивчення та конструювання біографії» Дж. Стенфілда. У ній автор наголошував на необхідності детального вивчення біографом життя людини, зважаючи на різні джерела впливу: історичного, соціального, ситуаційного. Як наступний значний етап виділяють заснування в XIX ст. Ш. Сент-Бевом біографічно-психологічної школи в літературознавстві. Його послідовниками стали І. Тен та Г. Брандес. У XX ст. на європейську біографічну традицію вплинув З. Фройд з його зацікавленістю вивчення особистого досвіду людини в різноманітті його проявів.

На українську біографістику, яка почала своє становлення у XIX ст., вплинули європейське просвітництво та романтизм. Водночас актуалізувались ідеї національно-культурних рухів (напр., одним із перших на теренах України став М. Маркович, який присвятив низку нарисів життю Т. Хмельницького, І. Мазепи, І. Барабаша). Біографістика XX ст. відзначалася заполітизованістю, і була спрямована не так на об'єктивне та всебічне дослідження життя конкретних осіб, як на ствердження та укорінення певних ідей і була радше інструментом пропаганди. В кінці XX – на початку XXI ст. можна спостерігати посилення уваги до історичної біографістики. Це зумовлено, серед іншого, необхідністю переоцінки низки історичних подій, зважаючи на дослідження впливу на них окремих знакових особистостей. Львівський дослідник Л. О. Зашкільняк наголошує, що сучасна інтелектуальна історія вимагає нового погляду на минуле й зміни фокусу уваги з «зовнішньої історії» об'єктів і переключення її на «внутрішню історію» суб'єктів, «людську» історію, яку створювали окремі унікальні індивіди [524, с. 32].

За обсягом подій, який охоплюють біографічні дослідження, їх поділяють на повні (охоплюють все життя людини) або часткові (описують певні етапи чи напрями діяльності людини). Наша робота належить до другого типу, що зумовлено обраними об'єктом і предметом. Зазначимо, що в біографістики та інших історичних дисциплін методи та дослідницький інструментарій, що

застосовуються для збирання, аналізу, критики різних історичних джерел, дуже схожі.

В основу дисертації покладено фундаментальні принципи наукового пізнання, а саме: історизм, критичний аналіз, системність, всебічність.

Згідно з принципом історизму пояснення історичних явищ необхідно робити, виходячи з їхнього розвитку, а також з урахуванням умов (політичних, соціальних, економічних тощо), в яких вони виникли та відбувалися. Серед іншого, з цією метою перед тим як переходити до аналізу діяльності Раковського як радянського посла в Парижі ми описали його дипломатичний шлях, розпочатий ще у 1918 р., детально зупинившись на переговорах у Лондоні в 1924 р. і на тому досвіді, який він отримав за цей період.

Принцип критичного аналізу надзвичайно важливий в опрацюванні історіографії та джерел. Він робить можливим детальне дослідження наукової літератури з нашої чи суміжних тем, верифікацію одержаних висновків, аналіз джерельної бази задля виявлення більш цінної, аргументованої та підтвердженої інформації. Це, зокрема, дозволило нам не погодитись з безальтернативними тезами П. Бруе та Ф. Панайотова, що А. де Монзі в період вересня-жовтня 1927 р. проявив себе як справжній друг Х. Раковського, та зауваживши, що вона не відповідає дійсності.

Системність викладу матеріалу дозволила впорядкувати та структурувати значну кількість розрізнених фактів та різних точок зору (інколи – протилежних) стосовно проблематики нашого дослідження що, своєю чергою, дозволило виявити функціональний зв'язок між подіями, які на перший погляд виглядають другорядними. Наприклад, окремі пропозиції Х. Раковського відносно формування зовнішньої політики СРСР щодо Франції у грудні 1923 – восени 1924 рр., які стосувалися різних сфер (напр., відкликання з Парижа торгового представника, активний та демонстративний пошук діалогу з Великої Британії та Німеччиною й одночасне намагання встановити зв'язки і заручитись підтримкою деяких французьких політиків для подальшого розвитку

французько-радянських відносин), за детальнішого аналізу формують досить чіткий поділ.

Принцип всебічності допоміг якісніше і глибше вивчити питання напрямів діяльності Х. Раковського щодо Франції (політичний, дипломатичний, культурно-науковий, французько-радянської конференції), та їхні й наслідки, залучаючи широкий спектр документів і літератури.

У нашій роботі для розв'язання визначених завдань було використано такі науково-дослідницькі методи: аналітичний, структурно-системний, метод абстрагування, дедукції та індукції, аналізу й синтезу, інституційний.

Структурно-системний метод дозволяє, серед іншого, проаналізувати діяльність Раковського на дипломатичній посаді в Парижі, її результативність загалом і окремо кожний напрям (французько-радянську конференцію, економічний, культурний тощо). За допомогою цього методу розглядаються закономірності підпорядкування повпреда СРСР у Парижі протягом 1925–1927 рр., взаємовідносини з НКЗС тощо.

Метод абстрагування дозволив сконцентруватися на дослідженні найбільш істотних для нашого дослідження аспектах та фактах, виокремленні їх з-поміж інших, оминаючи другорядні. Зокрема, стосовно кінця XIX – початку XX ст. ми дуже схематично описали діяльність Раковського у міжнародному соціалістичному русі, щоб накреслити загальне розуміння шляху становлення Кристю як відомої та впливової фігури серед соціал-демократів, проте переважна частина сюжетів цього періоду в нашому дослідженні так чи так пов'язані із Францією. Також, зазначивши, що Раковський упродовж 1919–1923 рр. обіймав посаду голови РНК та НКЗС УСРР, ми не стали вивчати деталі його внутрішньої політики в Радянській Україні, натомість сконцентрувались на різних дипломатичних завданнях.

Методи аналізу й синтезу допомагають у виокремленні певних дій та рішень Х. Раковського щодо Франції, або навпаки – у поєднанні їх в одне ціле. Це суттєвий етап перед безпосереднім дослідженням дій повпреда. Тут є важливими

методи індукції і дедукції, які дозволяють зробити висновок, переходячи від окремих фактів до узагальнень і навпаки.

Завдяки методу аналогії було встановлено використання Раковським схожої тактики щодо Франції, яку він застосовував як голова НКЗС УСРР, неофіційний куратор «французьких питань» протягом 1923–1924 рр. та як посол СРСР у Третій Республіці. Суть цієї тактики зводилась до такого: він, маючи на меті реалізувати поставлені завдання, намагався вплинути на рішення офіційного Парижа укласти угоду як доброзичливими засобами (демонструючи готовністю до співпраці та відкритістю до діалогу тощо), так і методами тиску.

Інституційний метод важливий для виявлення ролі й місця радянського повпредства у Парижі (в період, коли його очолював Х. Раковський) у житті французького суспільства та політикуму.

Серед спеціально історичних методів під час роботи над дослідженням ми використовували історико-генетичний, порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний.

Історико-генетичний метод дозволив розглядати еволюцію бачення Х. Раковським Франції у період 1891–1927 рр. Отже, вийшло показати, що розуміння особливого місця Парижа на карті Європи та його впливової ролі на зовнішньополітичній арені прийшло до Х. Раковського ще у 1890-х рр. З часом його переконання в цьому лише міцнішали, що простежується у промовах, інтерв'ю та конкретних діях щодо Франції.

За допомогою порівняльного методу ми провели аналіз підходів ставлення Х. Раковського до Франції, що він застосовував як голова НКЗС УСРР, неофіційний куратор «французьких питань» у період 1923–1924 рр. та як посол СРСР в Парижі. Порівняння засвідчило певні зміни. На початку Х. Раковський намагався діяти так, щоб спроби тиснути на Париж не були пов'язані з ним персонально та уникаючи прямого втручання у внутрішні справи Франції (неофіційний наказ не випускати французів за межі УСРР; переведення торгпредства з Парижа в Лондон, показове радянсько-британське зближення у 1924 р.). Пізніше на посаді повпреда у Франції він активно втручався у внутрішні

справи країни перебування, менше приховуючи такі дії (через інтерв'ю, де ледь не відкрито звинувачував французьку делегацію у затягуванні підписання договору; різні заяви, ноти та протести стосовно роботи у Франції посольств Російської імперії, грузинського уряду в екзилі, підписання договору з Румунією, який стосувався Бессарабії; вплив на ФКП; діяльність різних агентів та шпигунів під дахом посольства в Парижі).

Проблемно-хронологічний метод дає можливість проаналізувати вплив особистих поглядів та переконань Х. Раковського на його діяльність як повпреда на політику СРСР щодо європейських країн у цілому, а також виокремити тематичні лінії цієї проблематики.

Історико-типологічний метод дозволив виокремити основні типи засобів впливу, які Х. Раковський використовував щодо Франції: промови на зібраннях та мітингах, публіцистична діяльність (написання статей для французьких читачів), фінансування газети, налагодження контактів із французькими політичними й громадськими діячами і використання цих зв'язків із певною метою, формальні та неформальні переговори на найвищому рівні та в щоденній дипломатичній роботі.

У дослідженні застосовувалися й міждисциплінарні методи контент-аналізу, дискурс-аналізу. Метод контент-аналізу став нам у пригоді під час аналізу преси для виявлення періодів зацікавленості постаттю Х. Раковського у французькому суспільстві. Було встановлено, що найбільше уваги йому було приділено в жовтні-листопаді 1909 р. (арешт Кристю в Румунії), листопаді 1924 р. (визнання Парижем Москви та перший візит офіційного радянського представника), жовтні-грудні 1925 р. (призначення послом СРСР у Парижі), лютому-березні 1926 р. (початок роботи французько-радянської конференції) та серпні-жовтні 1927 р. (період «інциденту Раковського»).

Метод дискурс-аналізу дозволив виявити еволюцію образу Х. Раковського у французькій пресі. Зокрема, після вступу на посаду посла СРСР в Парижі й до березня 1926 р. до нього ставились загалом нейтрально чи зі стриманою прихильністю та оптимізмом (що пояснюється передусім очікуванням позитивного розв'язання проблеми старих боргів Російської імперії, як і

компенсації за націоналізоване майно). У наступні півтора роки інтерес до нього повільно згасав і все більше стверджувалось нейтральне ставлення (було спричинено відсутністю результатів за ключовим питанням французько-радянських переговорів). А у вересні-жовтні 1927 р. у французьких газетах стосовно Х. Раковського починає домінувати критика й негатив, що стало наслідком скандалу у зв'язку з підписом посла СРСР в Парижі під заявою опозиції ВКП(б).

Усі названі вище підходи та методи дали нам можливість повною мірою розв'язати порушену в дисертації проблему та з'ясувати місце, яке посідала Франція у громадсько-політичній та дипломатичній діяльності спочатку активіста міжнародного соціалістичного руху, а потім – відомого радянського політичного та дипломатичного діяча Х. Г. Раковського в період між його першим приїздом до Франції у 1891 р. і до відкликання його з посади повпреда СРСР в Парижі у 1927 р.

Висновки до розділу 1

Інтерес до постаті Х. Раковського в різних групах мав свої відмінності. Водночас зазначимо, що попри достатньо значний історіографічний доробок, питання Франції в діяльності Х. Раковського дослідники не вивчали комплексно. Було або розглянуто окремі аспекти (передусім його роль у французько-радянських економічних переговорах, а також у встановленні дипломатичних зв'язків між Парижем та Москвою), або описували певні загальні напрями діяльності (при цьому спостерігаємо деяку обмеженість джерельної бази через об'єктивні причини). Це визначило необхідність детального розгляду ролі французького чинника в діяльності Х. Раковського, наголошуючи на тих сюжетах, які залишились поза увагою істориків чи були слабо описані.

Завдяки широкій джерельній базі, передусім архівній, ми змогли дослідити великий спектр напрямів діяльності Раковського, виявивши низку тем, пов'язаних із Францією. Серед іншого, у нас вийшло залучити та вперше ввести до наукового обігу низку важливих документів. Передусім це дипломатичні «щоденники»

Х. Раковського за осінь 1925 – осінь 1927 рр., доповіді радянського повпреда, які він писав, перебуваючи на дипломатичній службі в Парижі. Листування між радянськими та французькими політиками й дипломатами як всередині країн, так і за її межами, поліцейські звіти, референтура, особисті архіви, секретні телеграми, офіційні доповіді та неофіційна аналітика – усе це та багато інших документів дали змогу виявити нерозкриті раніше аспекти й розглянути Францію в діяльності Х. Раковського під різними кутами зору. Вивчення періодичних видань (французьких, радянських, емігрантських – українських та «білих») дозволило не тільки ознайомитись із різними позиціями Х. Раковського з тих чи тих питань, але й ліпше зрозуміти реакцію на його дії.

На загал, зазначені підходи та методи дають можливість розв'язати поставлену в дослідженні проблему й з'ясувати місце Франції в діяльності Х. Раковського протягом 1891–1927 рр., а також визначити вплив цієї діяльності на території Третьої Республіки на французько-радянські дипломатичні відносини, політичну, суспільну і культурну сфери.

РОЗДІЛ 2.

ФРАНЦУЗЬКИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ ТА СВІТОГЛЯДУ Х. РАКОВСЬКОГО (1891–1924 РР.)

2.1. Навчання в Нансі, Монпельє і Парижі та участь у міжнародному соціалістичному русі (1891–1917)

Справжнє ім'я Християна Георгійовича Раковського – Крестю Станчев. Він народився 13 серпня 1873 р. в болгарському місті Котел. Його сім'я, як потім згадував сам Раковський, «належала до найзаможнішого класу в місті» [477, с. 609]. Батько Георгій Станчев був землевласником, мав володіння в Добруджі, недалеко від м. Мангалія. Це надало фінансову можливість Крестю в майбутньому здобути гарну освіту в Швейцарії, Німеччині та Франції. Загалом кошти батьків дозволяли К. Станчеву досить вільно пересуватися Європою, займаючись тим, що було цікаво. Завдяки багатій батьківській бібліотеці Крестю познайомився з історією Франції, почав вивчати французьку мову.

Згідно з Берлінським трактатом 1878 р., частина Добруджі разом із землями та маєтком батька увійшли до складу Румунії. Щоб зберегти майно, сім'я змушена була переїхати, ставши підданими румунського короля. К. Станчев навчався спочатку в Котелі, потім – у Варні. Вже в цей час в нього проявилась схильність до бунтарства: 1887 року через участь в учнівських заворушеннях був виключений з варненської гімназії.

Дослідники відзначають активну політичну позицію Крестю з юного віку (див.: [510, с. 4–5; 532, с. 3; 540, с. 65–80; 563, с. 21–26]): в 1888 р. навчаючись у Априлівській гімназії (Габрово, Болгарія), відомій своєю ліберальною атмосферою, він вперше долучився до соціал-демократичної діяльності – під впливом викладача Е. Дабева познайомився з марксизмом та сприйняв деякі його ідеї. Довкола Дабева об'єдналась група молодих людей, зокрема С. Балабанов і С. Ноков, разом з якими Крестю почав підпільно видавати шкільну соціалістичну газету «Огледало», де вперше підписав свою статтю «Раковський» [510, с. 5]. Такий вибір – не випадковий: мати Крестю Марія Станчева була внучатою

племінницею Георгія Стойкова Раковського (1824–1867 рр.) – однієї з найбільш знакових фігур у болгарському національно-визвольному русі доби османського панування. На честь свого відомого родича 15-річний хлопець і взяв прізвище.

У 1890 р. за пропаганду марксизму Кристю було виключено з Априлівської гімназії та, як зазначив сам Раковський, «з усіх училищ князівства Болгарії» [540, с. 78]. Тому він попрямував у Швейцарію, де вступив на медичний факультет Женевського університету. Вибір на користь медицини був продиктований як бажанням допомагати людям, так і прагненням до інтелектуального та морального загартовування, здобуття навичок соціальної роботи [563, с. 24]. Там довкола Кристю об'єдналось 35 представників «прогресивного болгарського студентства», які сформували так звану «Женевську соціалістичну групу» [484, с. 36] та вступили в контакт з російським емігрантом-марксистом Г. В. Плехановим, учасником об'єднання «Визволення праці». Згодом Кристю познайомився й з іншими її членами – соціалістами та революціонерами В. Засулич і П. Аксельродом, а з часом – став «улюбленцем» групи [521, с. 413]. Спілкування з ними, як відзначають дослідники, мало значний вплив на становлення Раковського як соціал-демократа «революційного гатунку» [529, с. 421].

Важливими для Кристю в Швейцарії стали знайомства з марксисткою Р. Люксембург та майбутнім лідером меншовиків Ю. Мартовим. У франкомовній Женеві Раковський став одним із організаторів зборів, на яких зачитувались доповіді з соціології, історії та теорії соціалізму. Він встановив контакти з діячами рухів робітників Швейцарії, Франції, Німеччини, Польщі, Румунії.

Кристю об'єднували з Георгієм Раковським не лише родинні зв'язки та прізвище, а й особливе місце Франції у їхньому житті. Як зазначає у своїй статті болгарська дослідниця Х. Данєва-Міхова, «політичні, демократичні та соціальні ідеї», які домінували в цій європейській державі в 1860-х рр., «були відомі революційній і демократичній болгарській громадській думці.... Г. Раковський був дуже обізнаний у політиці Франції, він добре знав її історію і літературу» [495, р. 378]. Після провалу повстань в Браїлі Г. Раковський на певний час

(серпень 1842 р. – лютий 1843 р.) перебрався до Марселя, де намагався привернути увагу громадської думки до болгарських проблем. Тут він зміг здобув багато досвіду, спостерігаючи за політичними подіями у Франції та Західній Європі, що «сприяло зростанню політичної свідомості болгарського патріота» [486, с. 17].

Кристю вперше потрапив на територію Франції в молодому віці. Науковці, які досліджували біографію Х. Раковського і торкалися питань його візитів до цієї європейської держави, вказують на жовтень 1892 р. (напр., Ф. Конт [494, р. 30], Ф. Панайотов [541, с. 97], П. Бруе [489, с. 30], П. Атанасова [510, с. 13], Г. Чернявський, М. Станчев та М. Тортіка (Лобанова) [563, с. 28]) як на першу таку дату. Проте поліцейські архіви, в яких міститься папка зі звітами правоохоронців щодо Раковського [46], дає можливість зробити інші висновки. У документі, датованому 23 листопада 1891 р. зазначено, що Кристю Раковський провів літні канікули у Морно (департамент Верхня Савойя), де зустрівся з Плехановим і Засулич, представниками «забороненої в Женеві групи». Восени, після повернення в Женеву він отримав з Парижа від такого собі Жоржа Крепіна «пакет брошур під назвою "Колективізм" – конференції пана Жюля Геда», після чого «пан Раковський відразу ж поширив ці студентські листівки» [56].

Тож Кристю вже після першої своєї поїздки до Франції, яка відбулася на рік раніше, ніж це прийнято вважати в історіографії, зміг налагодити зв'язки, що дозволили йому так швидко отримати доволі специфічну посилку. Через свою активність та контакти з представниками заборонених у сусідній країні груп він потрапив під нагляд французьких правоохоронних органів.

Як і його родич Георгій Стойков, Кристю оцінив високий рівень розвитку політичної думки у Франції та почав детально її вивчати. У першій половині 1892 р. з бібліотеки м. Нансі він отримав низку книг політичного змісту [566, с. 69]. Цей список був доповнений кількома роботами з медицини та класиками художньої літератури. Раковський використовував будь-який доступний спосіб для поглиблення знань французької мови, лінгвістичних та культурних тонкощів, тож більшість книг були замовлені мовою оригіналу.

Літо 1892 р. Кристю знову провів на території Франції, в Монетьє-Морно «в компанії декількох російських нігілістів і болгарських анархістів», серед яких були В. Засулич, Г. Плеханов та два болгарина – соціаліст і близький друг Кристю С. Балабанов і анархіст П. Стоянов [57]. Це привернуло ще більшу увагу французької поліції. Співпрацюючи з правоохоронними органами сусідніх країн, МВС Франції стало відомо, що в Женеві Кристю «часто відвідує швейцарських і німецьких анархістів і найвідоміших нігілістів» [57], прізвища яких в документах не розкривались.

Знаковою подією в житті Раковського стало його знайомство з відомим французьким соціалістом Ж. Гедом. Щоб перша зустріч відбулася максимально результативно, Раковський вирішив заручитись підтримкою Плеханова у вигляді листа до Геда, у якому, серед іншого, наголошувалось на його відданості справі соціалізму [563, с. 28]. В жовтні 1892 р. Кристю прибув до Парижа та нарешті зустрівся з видатним французьким соціалістом. Знайомство було дуже теплим і дружнім. Більше того: Гед виконав одну з мрій Раковського – відвідати палату депутатів та бути присутнім під час засідання Національних зборів, спостерігаючи за жорсткими дебатами [494, р. 30]. Після декількох зустрічей з Гедом молодий болгарин зміг непогано зарекомендувати себе в очах французького соціаліста. Між ними зав'язалось листування, яке переросло у дружні стосунки.

Восени 1893 р. Раковський закінчив Женевський університет, здобувши ступінь бакалавра, та вирішив переїхати в Берлін і продовжити навчання на медичному факультеті. Одночасно Кристю почав співпрацювати з німецькою соціал-демократичною газетою «Vorwärts» (опублікував там декілька статей щодо ситуації на Балканах). Того ж року на Міжнародному соціалістичному конгресі в Цюриху Раковський як делегат представляв Болгарію. Кристю переймався долею своєї батьківщини. В 1894 р. як лідер «Женевської групи» він став одним з ініціаторів об'єднання з Болгарською соціал-демократичною партією в Болгарську робітничу соціал-демократичну партію (БРСДП). Як зазначила дослідниця М. В. Тортіка (Лобанова), «це було перше і єдине об'єднання

соціалістичних сил Болгарії» [484, с. 38]. Політична активність Крестю не подобалась німецькій владі, і приблизно через 6 місяців його вислали з країни.

Наприкінці 1894 р., після нетривалого перебування в Цюриху, Раковський переїхав до Франції, в Нансі, щоб продовжити здобувати медичну освіту. Наступного року Крестю вирішив завершити своє навчання та написання дисертації в Університеті Монпельє, одного з найстаріших у Європі відомого своїм факультетом медицини ти високим рівнем знань, що можна було тут здобути. Серед інших причин такого вибору зазначимо, що там навчалась велика кількість студентів зі Східної Європи: на першому місці були болгари, потім росіяни, велика частка українців, а також представників різних балканських країн [494, р. 30]. Раковський припускав, що зможе ефективно поширювати ідеї соціалізму серед цієї, досить близької за мовою та культурою молоді. Саме в цей час, як зазначає Ф. Конт, Раковський вперше зацікавився Україною та її проблемами: «Раковський розумів важливість ідеї незалежності, ... що українці хочуть зберегти свою мову з тієї самої причини, з якої царська влада прагнула її знищити. Він відчував, що, говорячи своєю мовою, нація стверджує свідомість того, що вона має, що мова є останнім бастионом, за яким вони сховалися, щоб зберегти свою моральну незалежність...» [494, р. 31]. Утім, складно погодитись із тезою, що Крестю так прекрасно розумів «українську тему». З цього питання нам ближча позиція іншого французького дослідника, П. Бруе, який, аналізуючи майбутні події (зокрема, обставини призначення Раковського та його роботу на посадах голови РНК та НКЗС УСРР), наголосив, що глибоке розуміння ним українського національного питання «малоймовірне» [489, с. 42].

За молодим соціалістом продовжували стежити. Префект північно-східного департаменту Франції Мьорт-і-Мозель у своєму звіті від 16 травня 1895 р. відзначив, що «фігурант під номером 214 в Списку В анархістів, які проживають за кордоном» [79], отримав з Цюриха брошури соціалістичного і анархічного спрямування, а також активно обмінювався телеграмами з болгарами з Нансі й Парижа, і це ставало причиною занепокоєння. Загалом префект відзначив: «Раковський ... не займається пропагандою», «... не встановлено, що він

сповідував анархістські ідеї». Отже, не було жодних підстав для арешту Крестю, але було ухвалено рішення продовжувати уважно стежити за ним. Проте стеження, яке тривало до березня 1899 г., «більше не дало ніяких результатів» [79].

В період свого перебування в Монпельє Раковський активно читав та саморозвивався, і не лише у сфері соціалістичної думки чи медицини, але й вивчав мови (що дозволило йому, перебуваючи у Франції, вести жваве листування з представниками соціалістичного руху інших європейських країн) [489, р. 42]. Крестю демонстрував себе як досить обдарований оратор, умів переконливо виступати і доносити до слухачів потрібні йому ідеї. Все це дозволило Раковському швидко виділитися серед інших й стати лідером для багатьох іноземних й французьких студентів. Серед прибічників-студентів Крестю організував гурток, через який пройшло багато французької молоді, частина з якої потім продовжила працювати в комуністичній партії [470, с. 9].

У липні 1896 р. лідер реформаторського крила французьких соціалістів Ж. Жорес прибув на два дні у Монпельє. Приїзд такої знакової постаті спричинив неабиякий ажіотаж серед студентів, що захоплювались ідеями соціалізму. Багато молодих людей хотіли хоча би трохи поспілкуватись з Жоресом. Але той витратив значну частину свого часу на спілкування саме з Раковським. Під час зустрічі Крестю зміг продемонструвати лідеру соціалістів свої глибокі знання та широту мислення, що заклало підвалини для продовження спілкування між ними яке, попри розбіжності з низки питань, переросло у дружні відносини.

1896 р. збігся з серйозними потрясіннями, які стосувались Європи – повстаннями вірмен та греків в Османській імперії. Не залишаючись осторонь, Раковський приготував доповідь на цю тему й від імені Болгарської соціал-демократичної партії представив її на Лондонському міжнародному соціалістичному конгресі. Крестю й раніше намагався привернути увагу соціалістів Франції до необхідності надання допомоги народам Вірменії, Криту та Македонії, обговорював ці питання і з Жоресом, наголошуючи, що «брак знань і

розуміння східних питань є однією зі слабкостей міжнародного соціалістичного руху» [494, р. 36].

Розвиваючи зазначену тему, в квітні 1897 р. Раковський у газеті «La Petite République» під редакцією Геда опублікував три великі статті з загальною назвою «Східне питання і Міжнародна соціалістична партія» [461–463]. В них він підняв питання розвитку ідей соціалізму та їх впровадження в Османській імперії, становища робітників у Туреччині. Кристю виступив з критикою турецького уряду за жорстокість, звинувативши у масових вбивствах вірмен, наголосив на величезній корупції серед чиновників, арештах з метою отримати відкупні та безправність у судах. Автор привітав «падіння турецького панування» [461] у Болгарії, Румунії та Сербії, що дозволило соціалістичним партіям активно розвиватись в цих країнах й вже дало певні здобутки: власних представників у парламентах, можливість організувати власну пресу тощо. Водночас, Раковський застеріг європейські країни від втручання у їх внутрішні справи з боку Російської імперії, що вона особливо активно робила в Османській імперії, експлуатуючи національні прагнення народів, які бажають свободи (греків, болгар, сербів, румунів), направляючи своїх емісарів для підбурювання людей, пересилаючи матеріальну допомогу чи навіть через військове втручання. Кристю підкреслив: кожен раз після того, як Росія «вступала у війну від імені християнських "братів", їй вдавалося включити нову провінцію в свою величезну територію» [462]. Після утвердження на них Російська імперія швидко забувала про свої обіцянки гарантувати права і свободи, а російський народ, який міг би виступити проти такої несправедливості, залишався осторонь, завмерлий «в стані рабства і невігластва» [463]. Бездіяльність Європи Раковський пояснив «комерційним егоїзмом західної буржуазії» [463]: власники облігацій османського боргу не давали розпадатись Османській імперії через своє бажання отримати побільше прибутку. Він дійшов висновку, що лише зусиллями міжнародної соціалістичної партії (*тобто – II Інтернаціоналу, активним членом якого він був – прим. авт.*) можна подолати всі ці виклики. У статті, що вийшла 23 квітня того ж року, Кристю знову розкритикував зовнішню політику Російської імперії, її подвійні

стандарти, «ненависть до народів, які хочуть жити незалежно», і поставки зброї, «які косять життя тисяч нещасних безневинних людей по обидва боки» [464]. У публікації відчувалось домінування антимілітаристських ідей.

Публіцистична діяльність допомогала Раковському не лише висвітлювати гострі питання та пропагувати свої думки, але й встановлювати нові важливі контакти. Зокрема, він познайомився з Ю. Лагарделем (на той момент – директором журналу «Le Mouvement Socialiste»), філософом і журналістом Ш. Раппопортом, політичним журналістом Е. Буре, адвокатом А. де Монзі, а також з французькими політичними діячами соціалістами А. Морізет та Е. Лафонтон, економістом і марксистом П. Лафаргом, «гедістом» Ш. Дюма.

Своє навчання Раковський завершив докторською дисертацією під назвою «Питання етіології злочинності і дегенерації», захист якої відбувся 31 липня 1897 р. у Монпельє [272]. Кристю виступив з критикою провідної на той час теорії італійського кримінолога Ч. Ламброзо про те, що на злочинність переважно впливає спадковість. Раковський наполягав, що ніхто не народжується приреченим на те, щоби бути злочинцем. Головний чинник, який породжує злочинність – економічний, і саме капіталістичне суспільство підтримує цю систему, породжуючи бідність, важкі умови праці, невігластво, пороки, погані схильності тощо. Засоби розв'язання порушених проблем дослідник бачив у поліпшенні законодавства (передусім у сфері праці), просвітництві, боротьбі з поганими звичками (найголовніша з яких, на його думку, – надмірне вживання алкоголю та тютюну). В тезах Раковського домінувала марксистська доктрина, яка стверджує переважання економічного чинника в історії, розвитку та кризі європейської цивілізації.

Ґрунтовне дослідження отримало підтримку академічної ради, котра одноголосно присудила автору докторський ступінь [563, с. 30] (аналог сучасних PhD чи кандидата медичних наук). У французьких газетах з'явилися статті з згадками про дослідження й процес захисту (напр., в «La Vie Montpelliéraine» [414]). Наслідком стало посилення інтересу серед французів до постаті «доктора Раковського», як інколи його називали у паризькій пресі початку ХХ ст. [338; 346;

379; 409] Вже через три роки з'явилось перше перевидання, а точніше – трохи перероблений російськомовний варіант його дисертації: надрукований у Санкт-Петербурзі, він отримав назву «Нещасненькі», і був написаний під псевдонімом жінки-лікаря Е. Станчевої [478].

Під час усього періоду навчання Раковський час від часу писав родичам. Зокрема, збереглися його листи сестрі Марії та її чоловіку [275]. Попри свою активну соціалістичну діяльність, роботу зі студентством та знайомства з відомими персонами, Кристю в листах, як правило, обмежувався лише загальною інформацією про перебіг навчання, рідко вдаючись у деталі дисциплін, які він вивчав (операційна та судова медицина, акушерство, розумові захворювання, патологічна анатомія тощо). Він цікавився справами та здоров'ям родичів. Майже в кожному листі Раковський наголошував на своїх великих розтратах у зв'язку з навчанням, час від часу підкреслюючи, що тих сум, які йому надходили, не вистачає [274]. Проте в листах Кристю не згадував, що частину надісланих грошей він в подальшому використовував для соціалістичної діяльності.

Після захисту дисертації та завершення навчання 1897 р., К. Раковський, котрий «не збирався залишатись як лікар загальної практики де-небудь у Франції» [494, р. 41], покинув територію країни й разом зі своєю нареченою Є. Рябовою, яку зустрів у Монпельє, поїхав до Росії, де познайомився з батьками майбутньої дружини та зустрівся з марксистами П. Струве, В. Богучарським, В. Вересаєвим, М. Тугар-Барановським, А. Калмиковою [510, с. 24]. Не затримавшись довго в Росії, Раковський виїхав у Румунію, в маєток батька Г. Станчева, де 30 серпня одружився. Зиму 1897–1898 рр. Кристю провів «в посиленій соціалістичній агітації по всіх містах Болгарії» [470, с. 11]. У своїх виступах він торкався тем завдань соціал-демократії та робітничого класу, злочинності, зовнішньої політики російського уряду.

У 1898 р. Кристю прийняв рішення виконати свій громадянський обов'язок румунського підданого та пройти військову службу в армії. Попри це, Раковський продовжував усіляко сприяти міжнародному соціалістичному руху. В грудні 1899 р. він допоміг дістати Засулич підроблений паспорт для проїзду в Росію. В

подальші роки до Кристю не раз звертались за аналогічною допомогою й інші соціал-демократи (наприклад, Мартов [279]). Раковський намагався посприяти вирішенню цих запитів.

Після служби в армії, в березні 1900 р., Кристю знову поїхав до Росії, в Петербург, де брав активну участь у полеміці народників та марксистів, публікував статті у друкованих органах «легальних марксистів» «Наше слово» і «Начало». Раковський не залишився осторонь звинувачення французького офіцера єврейського походження А. Дрейфуса у шпигунстві на користь Німеччини, випустивши книгу «Політичне значення справи Дрейфуса», в якій наголосив на антисемітському характері суду [563, с. 35].

Остерігаючись подальшого укріплення зв'язків Кристю з петербурзькими марксистами, приблизно за два тижні після приїзду його вислали за межі Російської імперії. В цей же період Раковський завершив працювати над книгою про історію Франції (підписану псевдонімом «Х. Інсаров») [473], яку замовило, за інформацією П. Бруе, видавництво «Знание» через його «репутацію експерта з французьких проблем» [489, р. 51]. Книга охопила період від Другої імперії і до кінця XIX сторіччя. Концепція класового підходу до розгляду історичних та економічних процесів чітко простежується протягом усього тексту. Розглядаючи різні періоди (Другої імперії, проголошення та діяльності III Республіки під керівництвом президентів від А. Тьера до Е. Лубе), автор намагався не обмежуватись їх загальним нарисом, а глибоко розглянути внутрішню та зовнішню політику, становище в економіці та суспільстві. Детально була описана Паризька комуна, її становлення, течії та діяльність. При цьому Раковський намагався не уникати й дражливих тем, як-от відповідальність комунарів спочатку за взяття заручників, а потім – за їх розстріл [473, с. 278]. Окрема увага була приділена соціальним питанням та робітничій партії. Три передостанні розділи були присвячені різним аспектам згаданої вище справи Дрейфуса [473, с. 426–452].

Після Росії навесні 1900 р. Кристю повернувся до Парижа. Він бажав брати повноцінну участь у політичному житті Франції, але розумів: будь-який

публічний виступ міг призвести до його вислання як іноземця. Тому Раковський вирішив подати документи на натуралізацію, щоб отримати французьке громадянство. Його друг, адвокат А. де Монзі, допоміг Кристю підготувати потрібні документи. Ця подія спричинила нову хвилю інтересу французької поліції та високопосадовців до особи К. Раковського, а весь період його перебування у Франції став предметом детального аналізу з боку державних органів, що ми можемо простежити за збільшенням кількості звітів [566, с. 70–71]. Тим паче, що заява про натуралізацію стала «об'єктом багатьох рекомендацій» [41]. Підтвердження цієї тези бачимо в записці від 10 жовтня 1902 р., складеній сенатором Ж. Клемансо (котрого Ф. Конт характеризує як найвідомішу людину, що підтримувала Раковського в питанні натуралізації [494, р. 59]; їхнє особисте спілкування та теплі відносини підтверджують й документи [276]). У цій записці щодо Кристю зафіксовано таке: «Хоча він і соціаліст, однак не втручався в політику, і ми не бачимо, як йому можна дорікнути за його політичне минуле» [44]. У документі також стверджувалось, що поданий Раковським запит щодо натуралізації доповнюють «кілька рекомендацій від сенаторів і депутатів», «експертиза його докторської дисертації і її оцінка в пресі», а також – «копія його великої за обсягом роботи, написаної російською мовою "Сучасна Франція"» і супровідними її «відгуками, перекладеними французькою мовою» [44]. На підтримку Кристю в цьому питанні висловився і депутат-праворадикал Ж. Круппі [270].

Головний префект поліції в березні 1901 р. у своїй доповіді прем'єр-міністру П. Вальдеку-Руссо з одного боку зазначив, що Раковський мав «дуже тісні стосунки з революціонерами різних країн», особливо зі студентами, у яких було виявлена «значна кількість анархістських текстів та кореспонденції, що доводить їхню участь у революційній діяльності» [82]. З другого – під час перебування в Нансі «ця людина не вела ніякої пропаганди..., а її поведінка завжди була коректною», та й в Монпельє діяльність Кристю так само «не спричиняла ніяких скарг» [82]. Наприкінці доповіді прем'єр-міністру щодо Раковського зафіксований

такий висновок: «зібрана інформація ... сприятлива для нього, і він добре представлений з усіх сторін» [82].

Протилежну позицію зайняв префект поліції Монпельє. У своєму звіті до міністра внутрішніх справ він вказав, що в період свого перебування в січні-квітні 1896 р. в Монпельє Кристю й О. Рябова «брали участь у революційних колах і відвідували анархістські збори». У зв'язку з цим схвалити натуралізацію Раковського стало б поганим рішенням [81].

Врешті-решт, запит Кристю було відхилено, посилаючись на порушення ним правила: перед подачею документів необхідно безперервно проживати на території Франції протягом 10 років. А Раковський з літа 1897 до весни 1900 р. перебував за межами Третьої Республіки. Ф. Конт наголошує, що справжні причини були інші: «підривна діяльність, яку він вів іще з часів навчання медицини в Нансі і Монпельє» [494, р. 58], а також його статті у періодичних виданнях. Ми не погоджуємося з такими тезами французького дослідника, котрі штучно роздмухують масштаб «революційної діяльності» Раковського у Франції та вплив цієї особи у 1890-х рр. Після глибокого та детального аналізу архівних матеріалів ми дійшли висновку, що насправді порушення правила безперервного проживання й стало тією причиною, яка не дозволила отримати натуралізацію. Припущення щодо «підривної» та «революційної» діяльності Кристю у документах згадуються вкрай рідко, а його публіцистична діяльність до 1915 р. взагалі не привертала до себе уваги правоохоронних органів. Загалом Раковського принаймні на 1901 р. вважали добропорядним громадянином (детальніше: [566, с. 68–74]).

Одночасно з поданням документів на натуралізацію, Раковський вступив на юридичний факультет Сорбонни, провчившись там два роки. Такий крок був викликаний бажанням допомагати соціалістичному руху юридичними знаннями, а також мати змогу у разі політичних переслідувань повернутись до Франції як студент.

У цей час посилювалось зближення Раковського та Геда в політичних поглядах. Досить показовим прикладом у цьому контексті є питання щодо

взаємодії соціалістичних та буржуазних партій. Зокрема, Раковський 1900 р. на П'ятому конгресі II Інтернаціоналу підтримав резолюцію Геда щодо обмеження виборчих союзів з буржуазними партіями. Цю ж позицію Кристю підтвердив під час дискусій на Шостому конгресі, що відбувався 1904 р. (див.: [569, с. 59]) в Амстердамі. Дискусії мали жорсткий характер і точились в основному між прибічниками відновлення тактики широкого співробітництва з буржуазними партіями, яких очолив Ж. Жорес, і противниками такого «ревізіонізму» на чолі з Ж. Гедом та одним із засновників і керівників німецької соціал-демократичної партії А. Бебелем. На початку обговорення прихильників двох останніх діячів було не багато. Раковський відкрито підтримав позицію Геда, і саме його резолюцію в підсумку й було ухвалено.

Раковський не полишив сподівань знову потрапити до Росії, що йому вдалося реалізувати в січні 1901 р. Дослідники зазначають, що саме в цей період на нього звернув увагу російський марксист В. Ульянов-Ленін, що з літа 1900 р. мешкав у Швейцарії. І не лише через активну позицію чи таланти Кристю, але й гроші, які той спрямовував на потреби соціал-демократичної діяльності [563, с. 37]. Після смерті дружини під час пологів у червні 1902 р. він залишив Росію та повернувся до Франції. На прохання свого друга, доктора Черепакіна, який практикував у Больйо-сюр-Луар (департамент Луар), Кристю погодився на півроку замінити його (детальніше див.: [326]). П. Бруе, описуючи цей випадок, наводить слова Раковського: «Це був єдиний період у моєму житті, коли я практикував медицину» (цит. за: [489, р. 57]). Проте таке твердження не відповідає дійсності: відомо, що під час служби в румунській армії «доктор Раковський» лікував російських хворих у госпіталі [447, с. 53–54]. Крім цього, у засланні (Астрахань і Барнаул) у період з 1929 до 1934 рр. він допомагав місцевим лікарям у боротьбі з масовими захворюваннями.

Заміняючи Черепакіна та надаючи людям лікарські послуги, Кристю займався не лише медициною. Він активно спілкувався з місцевими жителями, особливо – фермерами, намагався донести до них свої ідейні переконання. Як згадували потім деякі мешканці Больйо-сюр-Луар, він завжди був приємним у

спілкуванні, справляв враження дуже освіченої та високоінтелектуальної людини, особливо під час дискусій на політичну тематику [326, р. 1]. Зазвичай, подібні розмови Кристю вів індивідуально, але відомо принаймні про один його публічний виступ. На офіційному банкеті лікар Раковський виступив із палкою промовою відверто соціалістичного забарвлення, що викликала невдоволення присутніх депутатів та сенаторів консервативного спрямування, але яку тепло зустріли пересічні жителі. Тут він оголосив про своє бажання стати французьким депутатом [494, р. 59]. Це рішення виглядає достатньо логічним, особливо якщо зважати на його ставлення до Третьої Республіки. «У кожної людини є дві батьківщини: власна, а потім Франція» [326, р. 2], – підкреслив К. Раковський під час свого виступу у Больйо-сюр-Луар (цю фразу він використовував і раніше: її можна побачити в передмові його книги «Сучасна Франція» [473, с. 1]). Ці слова підкреслюють любов і повагу, які Раковський, судячи з усього, щиро відчував щодо Франції.

Перебуваючи в регіоні Больйо-сюр-Луар, Кристю познайомився з соціалістом Е. Лафонтон, який згодом був обраний депутатом та представляв Луар у Національній Асамблеї упродовж 1914–1928 рр. Що ж до реалізації власних політичних амбіцій у Франції, на заваді їм стала не лише відмова в натуралізації. Смерть батька у квітні 1903 р. змусила Кристю перервати всі справи й повернутись до румунської Мангалії. Налагодивши господарство, що складалося переважно із залишених у спадок земельних наділів, Раковський отримав змогу виділяти частину прибутку на потреби соціал-демократії (наприклад, з 1903 р. він витрачав значні суми на фінансування Румунської соціалістичної партії [479], видання газет «Искра», «Социал-демократ», «Голос», «Наше слово» [563, с. 37]; також у майбутньому він фінансово допомагав В. Засулич, Д. Благоеву, Л. Троцькому та іншим відомим соціалістам [510, с. 28]).

У цей же період Кристю кілька разів приїздив до Парижу, зупиняючись, як правило, у Раппопорта. Кристю декілька раз із підтримкою виступав на антивоєнних зборах у Парижі. Після цих мітингів Гед неодноразово дорікав Раковському за такі його дії, які були, на думку французького соціаліста,

програшною політикою. Кристю ж, знаходячись на антимілітаристських позиціях, вважав: «Війна стає і буде ставати все більшою рідкістю», а «критичне мислення є правильним, на відміну від військової віри», яка «суперечить принципам демократії» [460, р. 383]. Паралельно Раковський налагодив дружні контакти з ще одним відомим французом – головою Національних Зборів Франції Л. Буржуа [271].

1903 року в Парижі Раковський уперше зустрівся з революціонером соціал-демократом Л. Д. Троцьким. Заочно вони «познайомились» дещо раніше, зокрема на шпальтах революційної газети «Искра» (друкований орган РСДРП, виходила протягом 1900–1905 рр. Кристю виділив значну суму для початку її випуску), але саме у Франції були закладені підвалини ділових стосунків, що згодом переросли в справжню чоловічу дружбу та повагу один до одного на все життя.

Після розколу РСДРП у 1903 р. на більшовиків та меншовиків Кристю залишився на боці останніх, разом із Плехановим та Засулич. Проте будши прибічником ідеї, що в кожній країні має бути лише одна соціалістична партія – такою була позиція Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) II Інтернаціоналу – він допомагав і Леніну, лідеру більшовиків. Ще яскравіше ці переконання проявилась 1904 р., коли Раковський приїхав у Болгарію на запрошення лідера лівих соціалістів Д. Благоева [540, с. 207]. На X з'їзді Болгарської робітничої соціал-демократичної партії відбувся розкол на «тісних» та «широких». Перші виступали за проведення роботи лише серед міського пролетаріату, тоді як другі готові були у деяких питаннях співпрацювати й з іншими партіями. Кристю виступив за об'єднання партій, чим лише налаштував обидві політсили проти себе, особливо – «тісних» і їхнього лідера Благоева [563, с. 41].

Після невдачі в Болгарії 1905 р. Раковський переселився в Румунію. Соціал-демократична робітничка партія Румунії, створена ще 1893 р., в 1899 р. майже повністю влилась в Ліберальну і окремо фактично вже не існувала. Тож Раковський, встановивши контакт з одним із її засновників – журналістом та політиком К. Доброджану-Герею, спробував змінити ситуацію. Вони почали створювати невеликі осередки нової Соціал-демократичної партії, які переростали

у великі організації. Того ж 1905 р. Кристю за свої гроші налагодив видання газети соціалістичного спрямування «Romania muncitoare» [510, с. 18].

Водночас його увага була прикута до подій Першої російської революції, зокрема до повстання на броненосці «Потьомкін», що відбулося влітку 1905 р. Матроси, які захопили корабель, спочатку повели його до Одеси, але врешті-решт зайшли до румунського порту Констанци. Раковський разом з іншими соціал-демократами Румунії доклали багато зусиль, щоб місцева влада прийняла членів екіпажу як політичних емігрантів. Для допомоги матросам він організував масштабну міжнародну кампанію на їх захист. Так, на сторінках газети свого друга Жореса «L'Humanité» у липні 1905 р. вийшло вісім статей, присвячених броненосцю «Потьомкін» та його екіпажу [323; 349; 355–357; 382; 451; 452]. Частина матеріалу в них – тексти Раковського як закордонного кореспондента. Кристю детально описував усі події, що відбувались із «Потьомкіним», а потім – із його екіпажем вже на території Румунії, підкреслював важливість цієї події для боротьби проти «засилля буржуазії» та за права і свободи, апелював до міжнародного робітничого класу, намагався пояснити зі своїх позицій причини повстання та необхідність подальших дій, записував та передавав історії моряків. Раковському вдалося поширити резонанс цієї події у Франції: лише за липень 1905 р. згадка про броненосець «Потьомкін» зустрічалась більше ніж в 500 номерах центральних і регіональних газет.

У цей же час в іншому паризькому виданні, «Le Mouvement Socialiste», з'явилась стаття Раковського про становлення, розвиток та занепад націоналістичної ідеї у Франції [460]. Кристю зазначив, що націоналістичні партії Третьої Республіки розпадаються, а серед «буржуазної молоді», яка мала б стати носієм цієї ідеї, домінує невігластво та незнання власної історії [460, р. 380]. Раковський стверджував, що економічний протекціонізм (він прирівнював його до націоналізму у політичній сфері), який «дрібна буржуазія нав'язує Франції», негативно впливає не лише на всю економіку держави, але й на зовнішню політику, поширюючи «ненависть до Англії, страх перед Німеччиною та рабське відношення до царя (*Росії – прим. авт.*)» [460, р. 390]. Автор підводив читачів до

думки, що занепад націоналізму «доводить виродження буржуазії», а на противагу цьому «революційний пролетаріат (*об'єднаний, судячи з наголосів, у II Інтернаціонал – прим. авт.*) має енергійний і переможний інтернаціоналізм» [460, р. 391], що сприятимуть розвитку Франції.

Навесні 1907 р. в Румунії розпочалось селянське повстання. Влада ініціювала арешти. Серед затриманих опинився і Раковський. Приводом стала нібито відсутність офіційно зареєстрованого підданства. При цьому в Румунії шукали приводи для ще суворішого покарання. Дипломатичними каналами офіційний Бухарест надіслав у Париж запит щодо діяльності Раковського на території Франції. З цього приводу між прем'єр-міністром, міністрами закордонних та внутрішніх справ Третьої Республіки, а також головним префектом поліції відбулося жваве листування. Звіт, який підготував головний префект Франції, з достатньо нейтральною інформацією про Раковського без зазначення жодного правопорушення, ліг в основу відповіді, надісланої румунській стороні 27 травня 1907 р. [83]. Але офіційний Бухарест не задовільнив такий результат. Міністр закордонних справ Румунії Д. Стурдза ще раз наголосив, що хотів би отримати «якомога детальніші свідчення» стосовно Раковського від Парижа [40]. Проте жодних негативних характеристик так і не було надано, тож законослухняність у Франції допомогла Кристю уникнути суворіших наслідків у Румунії.

Більше того, Жорес через газету «L'Humanité» провів цілу кампанію, спрямовану на захист Раковського: було надруковано щонайменше 13 статей [325; 336; 340; 348; 352; 354; 359; 365; 371; 377; 384; 385; 399]. В них усіяко підкреслювалась безпідставність його затримання та арешту, явне переслідування за політичними ознаками, безкарність та вседозволеність румунської влади, вимоги звільнити активіста, лунали заклики до проведення мітингів та зібрань у Франції на підтримку Кристю. Інші газети не приділили цьому питанню особливої уваги, обмежившись окремими публікаціями загального змісту (наприклад, [358]). Події в Румунії, пов'язані з Раковським, спричинили у французів не лише політичний, але й науковий інтерес. Зокрема, у фаховому

журналі, присвяченому питанням міжнародного права, у номері за 1910 р. розглядався й цей інцидент [405, р. 280].

Не отримавши «потрібну» інформацію з Парижа та зважаючи на протести як у самій Румунії, так і за її кордоном, у Бухаресті вирішили піти іншим шляхом. В січні 1909 р. суд визнав Раковського болгарським підданим, депортувавши його за межі країни.

Кристю уважно стежив за подіями, що розгортались в Османській імперії. Свої думки він надсилав, серед іншого, у французький журнал «Le Socialisme». Молодотурецька революція 1908 р. вселила в нього надію на побудову «відновленої, демократичної та сильної Туреччини» [458]. А це, на його переконання, позитивно вплинуло б на інші країни, які зрозуміли б необхідність дати відсіч «агресивному і жадібному імперіалізму капіталістичної» Османської імперії [458]. Разом з тим Кристю зауважив, що молодотурки спирались в основному на «армію та буржуазію», а необхідно об'єднуватись й з іншими верствами населення, маючи на увазі перш за все – робітничий клас. Контрреволюція в Османській імперії у 1909 р. не стала для Раковського сюрпризом, про що він зазначив у іншій статті [457]. На думку Кристю, відсутність єднання та поглиблення розбіжностей, разом з проблемами у реформуванні старої системи, непомірно великими військовим бюджетом та провалами у зовнішній політиці показали неспроможність молодотурків ефективно використати ситуацію та провести необхідні реформи. При цьому автор не пропустив нагоду ще раз наголосити: важливо спиратись на «великі народні рухи» на шляху до змін політичної системи [457].

В другій половині 1900-х рр. Раковського ввели до складу Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) II Інтернаціоналу. Кристю вже тривалий час брав активну участь у діяльності конгресів цього міжнародного об'єднання соціалістичних робітничих партій (як представник болгарської та румунської соціал-демократії). У МСБ він виступив проти анархістів, мілітаризму, війни та участі соціалістів в буржуазних урядах, натомість захищав вірмен, македонських болгар та греків, які перебували під османським гнобленням та виступав за

єдність соціалістичних сил [513, с. 25–37], зайнявши центристську позицію. Вдалі виступи, принципова позиція та активна участь у дискусіях зміцнювали позиції Раковського як діяча міжнародного соціалістичного руху. У МСБ II Інтернаціоналу він у різний час працював над декількома завданнями. Узагальнюючи, зазначимо, що всі вони були спрямовані на об'єднання соціалістичних сил в ряді країн. Проте через існування антагонізму між такими силами ці місії не стали надто успішними.

Одним з яскравих прикладів стала спроба Раковського вдруге об'єднати болгарський соціалістичний рух. В 1909 р. він опублікував «Відкритий лист» з відповідними посланнями, а згодом, на початку 1910 р., Кристю було направлено в Болгарію з об'єднавчою місією від МСБ [559, с. 431]. Пропозиції Раковського зустріли різке неприйняття та критику зі сторони «тісних» соціалістів. Влітку 1910 р. для підсилення позиції Раковського в Софію прибув Троцький. Їхні позиції в цьому питанні були схожі, тому вони виступили єдиним фронтом. Проте ні Троцький, ні софійська газета «Наперед», що виходила протягом 1911–1912 рр. за фінансової підтримки Кристю й була спрямована на примирення, не змогли змінити ситуацію та об'єднати болгарських соціалістів (детальніше див.: [540, с. 290–310; 557, с. 234–253]). Підбиваючи підсумки, М. В. Гортіка (Лобанова) зазначила: «Не розуміючи значення внутрішнього культурного контексту, центристи прагнули створити європейський варіант єдиної соціалістичної партії в умовах "християнського Сходу". В результаті, вони дратували лівих, розчаровували правих і врешті-решт вибирали якусь одну сторону, ... яка потім мстила їм за коливання до самої смерті» [557, с. 253]. Приблизно в цей же час румунський уряд дозволив Раковському повернутися. Тож з 1912 р. він переїхав у Бухарест.

Упродовж 1909–1913 рр. Раковський часто бував на території Франції. Тут він, як представник румунського робітничого руху, отримував мандати на участь у міжнародних конгресах і конференціях соціалістичних партій та профспілок, постійно співпрацював із різними журналами та газетами. Увагу французької громадськості привернула велика стаття Раковського під назвою «Єврейське

питання в Румунії» [453–455], надрукована трьома частинами у номерах щотижневика «L'Univers israélite». Основною темою публікації стала проблема антисемітизму в Румунії, яка «пронизувала» всі її закони, й навіть була «частиною менталітету» румун [453, р. 402]. Кристю обурювався, що за період 1879–1900 рр. було натуралізовано (а отже – зрівняно в правах з іншими громадянами) лише 85 іудеїв, з яких – жодної людини робітничої професії [454, р. 434]. Румунія, зазначав Раковський, управляється олігархією, а справжня причина антисемітизму там лежала не у національній чи релігійній площині, а в економічній та політичній [454, р. 435]. Головною ж у статті була не стільки проблема антисемітизму, скільки наголос на ідеї законності та необхідності об'єднання всього румунського пролетаріату у боротьбі з засиллям капіталістів, а також – для захисту існуючих та отриманні нових прав і свобод [455, р. 468].

Водночас Раковський цікавився політичним життям Франції. Він був тісно пов'язаний з Французькою секцією Робітничого інтернаціоналу (СФІО), й особливо – з так званою групою «гедістів» (прибічників Ж. Геда). У 1909 р. Раковського запросили взяти участь у з'їзді французьких соціалістів, який відбувся в містечку Сен-Етьєн [489, р. 87].

Спостереження поліції за К. Раковським не давали жодних підтверджень, що він може становити істотну загрозу для внутрішньої безпеки Франції. «Д-р Раковський, Кристю ... зовсім не виглядає анархістом» – резюмується в доповіді Генеральної поліції для прем'єр-міністра [80]. Проте така сумирність та законслухняність була радше офіційною та показовою. Восени 1909 р. К. Раковський був затриманий в Угорщині під час спроби в'їхати на територію Румунії, використовуючи паспорт, виданий 16 квітня 1909 р. у французькому місті Німі (розташований недалеко від Монпельє) на ім'я Анрі Жана Верне [36]. Продовжуючи заводити різні знайомства, він, як бачимо, зміг встановити специфічні контакти, що дозволили отримати французький паспорт не на своє ім'я для вільного й непомітного пересування Європою.

Зазначимо, що факт видачі йому паспорта в обхід французького законодавства залишився непоміченим місцевою поліцією, під пильним наглядом

якої він перебував. Хоча, здавалося б, ще в квітні того ж 1909 р. Раковський знову привернув до себе серйозну увагу правоохоронних органів: він виступив на «зустрічі, організованій російськими революціонерами», на якій були присутні близько 600 осіб, з темою «Російська зовнішня політика і турецька революція» [31]. «Спікер, який є гарним пропагандистом і відмінним оратором, сказав, що початок революційного руху в Росії був пов'язаний із лідерами, які недостатньо підготували пролетаріат. Він закликав молодь виявити сміливість і наслідувати приклад младотурків» [31]. Головував на цій зустрічі друг Раковського Раппопорт, котрий, вочевидь, і запропонував румунському соціалісту виступити на цьому заході. На запрошення французьких друзів у кінці грудня 1913 р. «громадянин д-р Х. Раковський, делегат Соціал-демократичної партії Румунії», виступив і в кафе «Вольтер», що на площі Одеон, з доповіддю на тему «Балканська війна та її наслідки» [337]. Кристю не лише брав участь у подібних заходах як гість. Маючи авторитет та зв'язки серед соціалістів на Балканах, він сприяв поїздкам туди французьких діячів, коли ті зверталися до нього з такими проханнями (як, наприклад, Лагарделю в 1912 р. [277; 278], котрий на той час вже став частим гостем родини Раковського [508, р. 307–308]).

Тісні зв'язки з Францією інколи й шкодили Кристю. Під час Шостої конференції профспілок мандат Раковського не хотіли реєструвати, вказуючи на те, що він «оголосив себе представником профспілок Румунії» [383], але вже давно проживав в Парижі. Деякі з делегатів заявили, що «до обговорення можна допускати лише тих активістів, котрі проживають в країні, яку представляють, котрі бачили умови праці робітників» [347]. Врешті-решт, Кристю все ж дозволили бути присутнім на конференції, але в ролі звичайного доповідача.

З плином часу, Раковський не відмовився від своєї позиції проти війни. Приголомшений вбивством 31 липня 1914 р. Ж. Жореса, з початком воєнних дій між Центральними державами та Антантою він наголошував на необхідності укласти мир без контрибуцій та захоплення територій. Така позиція суперечила гаслу Леніна про перетворення імперіалістичної війни на громадянську. Раковський відкидав відмінності між наступальною та оборонною війнами. Й

коли в травні 1915 р. його старий знайомий Ш. Дюма звернувся до нього з відкритим листом, в якому виправдовував оборонні дії своєї країни – це спричинило гостру відповідь з боку румунського соціаліста (детальніше їх дискусію див. у [476]). Кристю, серед іншого, звинуватив свого «дорогого товариша та друга» у порушенні правил Інтернаціоналу, відреченні від класової боротьби, відмові дотримання «правильної та здорової соціалістичної традиції». Розкритикував він і рішення французьких соціалістів вступити в уряд Р. Вівіані, наголосивши на їхній капітуляції перед французьким імперіалізмом. Румунський дослідник Ф. Соломон зазначив, що постійні висилки Раковського з країни в країну у попередні роки дуже вплинули на формування його особистості. В ньому розвинулось сильне почуття приналежності до «світу міжнародного соціалізму», на протигагу спільнотам, заснованим на громадянстві чи етнічній солідарності. Цим, з-поміж іншого, й пояснює історик затяту критику співпраці французьких соціалістів з національними урядами, яка лунала з вуст Кристю [506, р. 275]. На наповнення та наголоси розлогого тексту Раковського мав вплив і Троцький, з яким вони активно листувалися вже декілька років.

В роки Першої світової війни спостерігалось послаблення європейських соціал-демократичних рухів, їх змішання з іншими партіями. Раковський, який продовжував виступати за єдність у боротьбі за права пролетаріату, не залишився осторонь цих змін. 1915 р. Кристю разом з керівництвом партії тісних соціалістів, взяв участь у створенні Балканської соціал-демократичної федерації (БСДФ; в її склад увійшли, окрім болгарських представників, ще й румунські, сербські та грецькі). В новій організації він був призначений секретарем. Саме як представник БСДФ Кристю взяв участь у конференції 5–8 вересня 1915 р. біля поселення Ціммервальд. Там Раковський зустрів Троцького та вкотре виявив близькість позицій, тепер – у питанні війн. Натомість у них виникла полеміка з Леніном, який також був присутній на конференції та висловлював ультрареволюційні погляди, відстоюючи ідею, що пролетарі мають вимагати і прагнути поразки своїх урядів в імперіалістичній війні [468, с. 327]. Менше з тим, Ціммервальдська конференція ухвалила маніфест авторства Троцького, згідно з

яким було засуджено соціалістів, які голосували за військові бюджети своїх країн; війну оголошено імперіалістичною; проголошено заклики до миру без анексій.

Того ж 1915 р. почали з'являтися повідомлення, що Раковський нібито був німецьким агентом. Дослідники Г. Чернявський, М. Станчев та М. Тортіка (Лобанова), спираючись на документи, вказують на ймовірний його зв'язок з заступником статс-секретаря закордонних справ Німеччини Г. Бусше через діяча німецького і російського соціал-демократичного руху О. Парвуса (О. Л. Гельфанда) (див. [563, с. 77–78]). На думку науковців, йдеться про виділення коштів у розмірі 10 тис. лей на «відновлення в пресі і на публічних зборах енергійної агітації проти вступу Румунії у війну на боці Антанти».

На той момент Німеччина була зацікавлена у будь-якому послабленні Антанти та її потенційних союзників зсередини, тож фінансувала подібні проекти. Гроші для Раковського були знайдені й передані 1915 р., судячи з усього, через О. Парвуса. Саме зустріч між двома вищезгаданими особами здається «відправною точкою "чуток"» про Кристю як німецького агента і французькому досліднику П. Бруе [489, р. 114]. Він, як і його колега Ф. Конт [494, р. 142–143], вказали на велику кампанію колишнього депутата Думи Російської імперії І. П. Алексінського, під час якої Раковський був публічно названий «агентом Австрії». Подібні заяви набули широкого резонансу і навіть привернули увагу французької поліції. Згідно зі звітом від 18 червня 1915 р., звинувачення, що Раковський є «агентом Австрії», лунали не лише з Москви від І. П. Алексінського, але й з Європи: російський прозаїк, публіцист, літературний і театральний критик О. В. Амфітеатров, котрий на той момент жив у Римі, теж виступив у пресі з подібною заявою [51]. Схожі звинувачення, що йшли відразу з двох столиць великих держав вплинули і на ставлення до Раковського у Франції. У звіті французької поліції від 4 березня 1916 р. безапеляційно зазначено: «загальновідомо, що ... соціаліст Раковський є політичним агентом Австрії» [68].

Німецькі гроші Кристю частково витратив на фінансування російської газети «Наше слово», що виходила в Парижі з січня 1915 по вересень 1916 р. У документах французької поліції Раковський фігурує як «один із засновників» цієї

«максималістської газети» (наприклад, [69; 70]). Директором та головним редактором Кристю призначив свого друга Троцького. Головну мету нового періодичного видання Раковський та Троцький вбачали у роз'ясненні закинутим долею у Париж росіянам тих подій, які відбувались, і «не давати згаснути духу міжнародної солідарності» [479]. На сторінках «Нашого слова» Кристю критикував «імперіалістичну» війну та всіх тих, хто підтримував її продовження, навіть соціалістів. У Раковського вийшло залучити до написання низки статей відомих діячів міжнародного соціалістичного руху, зокрема російських революціонерів, членів РСДРП Г. Чичерина, О. Колонтай, М. Урицького. Кристю вважав, що «Наше слово» «відіграло життєво важливу роль у формуванні інтернаціональних відносин соціал-демократичних партій на Балканах» (цит. за: [494, р. 147]). Схожу тезу озвучили і французькі делегати під час конференції у Ціммервальді [479].

Попри активну політичну позицію, яку Раковський демонстрував і поширював через «Наше слово», він продовжував залишатися «законослухняним громадянином». Судячи з поліцейських звітів, ні в цілому в газеті, що фінансував Раковський, ні в його окремих статтях, не було знайдено матеріалу, який би вказував на порушення ним законів Третьої Республіки. Але така активність із залученням преси в Парижі все ж породжувала певну тривогу французьких спецслужб: через рік після закриття «Нашого слова» в звіті знаходимо побоювання одного з оперативників, що Раковський може надати «фінансову підтримку російській газеті "Отклики", яка тільки що була заснована» в столиці Франції [70].

Після участі в міжнародному антивоєнному мітингу в Мілані у квітні 1916 р. Кристю ненадовго заїхав у Берн. Там, окрім встановлення контактів зі Швейцарською робітничою партією, він зустрівся з Троцьким та Леніним. Згодом Раковський поїхав до Румунії. Вже довгий час він перебував під пильним наглядом румунської поліції. Турбуючись про свою безпеку, побоюючись різних провокацій для затримання правоохоронцями, Кристю брав участь у мітингах, інформація про які заздалегідь не анонсувалась (напр., у Дробета-Турну-Северин

у липні 1916 р. [507, р. 405]). Але це йому не надто допомогло: в серпні того ж року Раковського було заарештовано та відправлено під арешт в м. Ясси. Проте революційні події в Росії почали вносити свої корективи.

1 травня 1917 р. російський гарнізон, що перебував у місті, звільнив Кристю. Він відразу виступив на мітингу в Яссах, в якому вимагав скасування монархії і запровадження республіканського устрою, влада ж мала перейти до соціалістичного уряду [494, р. 169]. В той же день Раковський вирушив до Одеси, а потім – в Петроград.

Деякий час Кристю не долучався до жодної з політичних партій. Виходячи з його риторики, спочатку він все ж був більше схильний підтримати меншовиків, ніж більшовиків. У травні 1917 р. під час наради «ціммервальдівців» він знову вступив у дискусію з Леніном, виступаючи проти збройного повстання та будучи переконаним: влада й так перейде до Рад.

Підводячи підсумки становлення та діяльності К. Раковського як діяча II Інтернаціоналу, зазначимо: протягом 1900–1910-х рр. французькі газети по-різному висвітлювали його статус. Наприклад, ще 1905 р. «доктора Раковського» видання «Le Siècle» характеризувало як «одного з лідерів румунського соціалізму» [379], 1909 р. на сторінках «Le Petite République» Кристю зазначений як «провідний активіст міжнародного соціалізму» [358], а 1916 р. у «Le Gaulois» його вже безапеляційно називали «лідером Румунської соціалістичної партії» [335]. З подачі В. Бурцева влітку 1917 р. в Росії знову була піднята тема, що позиція Раковського проти війни профінансована німецькими грошима. Це вплинуло і на французьку пресу. Газети заявили, що він є людиною, проплаченою Австрією [369], безпосереднім «шпигуном Німеччини» та справжнім «анархістом» [370], або й діє не так заради інтересів Румунії, чи навіть своїх власних, як «в ім'я Леніна» [381].

Під час демонстрації у липні 1917 р. більшовики спробували захопити владу, що спровокувало різку реакцію Тимчасового уряду. Почались арешти. Для Раковського готували депортацію, але в нього вийшло втекти в Кронштадт, а звідти – в Стокгольм. Звинувачення та переслідування, яких зазнав Кристю

останнім часом, все більше радикалізували його, зближуючи з більшовиками. В них він починав бачити ту силу, яка змогла б очолити народні маси і привести їх до перемоги. Після Жовтневого перевороту, 18 листопада 1917 р., Раковський надіслав лист «Соціалістичному уряду Російської республіки», в якому фактично визнав уряд Леніна, заявив про готовність співпрацювати з ним та просив про допомогу румунському народу позбутися гноблення, що тяжіє над ним, посприяти у відновленні свободи слова і зібрань й скликанні Установчих зборів на основі загального виборчого права [563, с. 85]. Невдовзі після цього Кристю офіційно заявив, що долучається до більшовиків.

Отже, еволюція поглядів Кристю Станчева-Раковського у період 1891–1917 рр. була складною. Діяльність у багатьох країнах Європи та Російській імперії зробили його справжнім активістом міжнародного соціалістичного руху. Протягом цих років особливе місце в житті Раковського продовжувала посідати Франція. Вивчення мови, культури, особливостей політичного життя, знайомство з відомими французами, розширення досвіду публікацій у пресі – усе це стало при нагоді в майбутньому, коли Кристю, тепер вже – Християн Георгійович (як його все частіше називали на російській манер), почав представляти УСРР, а згодом – і СРСР, на міжнародній арені.

2.2. Становлення Х. Раковського як дипломата (1918–1924)

Після переходу на платформу до більшовизму і повернення до Петрограда Раковський висловив Леніну свою готовність допомагати. Людина з європейською освітою, знанням мов та культур кількох країн була справді потрібна для керівництва новоствореної «держави робітників». Активна міжнародна діяльність у Європі й особливо на Балканах вказали на сферу, де передусім можна було би застосувати навички Раковського, а саме: у дипломатії. В січні 1918 р. він був призначений комісаром-організатором з російсько-румунських справ «на півдні Росії» [467]. Раковський мав досягти звільнення Бессарабії від військ офіційного Бухаресту та організувати боротьбу проти румунської контрреволюції, й намагались реалізувати ці завдання мирними

шляхами. Переговори проходили на фоні Брест-Литовського мирного договору між УНР та Центральними державами, підписаного 27 січня (9 лютого) 1918 р., в ході якого була визнана Українська центральна рада.

18 березня 1918 р. між Раковським і головою Ради міністрів А. Авереску, який представляв румунський уряд, було підписано мирну угоду. Виходячи з неї, радянська сторона очікувала, що до 18 травня майже всі румунські війська мали залишити Бессарабію (детальніше [530]). Тож суто формально перша дипломатична місія Раковського завершилась перемогою. Але по факту – вона мало що принесла: австро-німецькі війська пішли у наступ і захопили території, які відділили Росію від Румунії, тож остання вирішила не виконувати раніше досягнутої угоди.

Наступним значним дипломатичним завданням стали переговори в Києві між РСФРР, яку представляли Раковський та український радянський партійний діяч, революціонер М. Д. Мануїльський, і Українською Державою гетьмана П. Скоропадського, делегацію якої очолював діяч Української партії соціалістів-федералістів, правознавець, поет, журналіст С. П. Шелухін. Для Християна Георгійовича вони були справжнім випробуванням і засвідчили недостатні знання у сфері міжнародного права й брак досвіду проведення дипломатичних переговорів. Їх перший достатньо складний раунд, що тривав з 23 травня до 12 червня 1918 р., завершився підписанням умов попереднього миру. Згідно з ними мали бути зупинені воєнні дії на всіх фронтах; відновлене залізничне сполучення, телефонний та телеграфний зв'язок, торгові зв'язки; мав відбутися обмін консулами [518, с. 39].

Новий етап переговорів почався з середини червня. Основну дискусію спричинило визначення майбутнього українсько-російського кордону. У цьому питанні жодна зі сторін не хотіла йти на поступки, як не враховувалась і можливість національного самовизначення для населення прикордонних районів. І тут стала очевидною внутрішня суперечка, навіть дволикість Раковського. Офіційно залишаючись прихильником парадигми «світової революції», по факту на перші позиції він почав ставити державні інтереси, наголошуючи, що

Радянська Республіка є спадкоємицею Російської імперії, і, по суті, ігноруючи право народів на самовизначення. «Так інтернаціоналіст Раковський, ставши радянським дипломатом, фактично перетворився на провідника імперських амбіцій тоталітарної держави, яка перебувала у процесі становлення» – підсумували Г. Чернявський, М. Станчев та М. Тортіка (Лобанова) [563, с. 105].

У липні 1918 р. Раковський запропонував провести кордон між Україною та Росією за етнічним принципом, згідно з результатами перепису населення 1897 р. Українська делегація, в свою чергу, обґрунтовувала власні, ширші територіальні претензії картою діалектів, що її склали академіки Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов та Д. Н. Ушаков у 1914 р. Розгорнулись серйозні дискусії. Коли питання торкнулось територій Донбасу, де за переписом домінувало українське населення, радянський представник відразу «забув» про власну, нещодавно проголошену позицію, й оголосив, що багатства цього регіону «загальноросійські» [422]. Визначальними для Раковського стали користь та потреба для Росії ресурсів Донецького басейну [423]. Окрім кордону, дискусійними залишались питання про розділення майна і зобов'язань, а також – щодо торгової угоди.

Розв'язання проблемних моментів не стимулював і той факт, що у вагонах потягів, які привозили учасників переговорів, доставлялись також гроші на фінансування підривних організацій. За свідченнями Шелухіна, цілі групи більшовиків (три вагони), які не належали до радянської делегації [281], як і дехто з офіційних представників, проводили в Україні вербування до лав Червоної армії (останню тезу Раковський фактично підтвердив й сам [421]).

На наш погляд, на перших етапах, коли позиція більшовиків у Росії була достатньо хиткою через низку внутрішніх проблем, певно, вони дійсно намагались досягти миру. Але надалі – ситуація змінилась, як і пріоритети. «Завдання мирної делегації, якою я керував, полягало в тому, щоб перед робітничими та селянськими масами України продемонструвати справжню політику Радянської влади, протиставляючи її політиці генерала Скоропадського і Центральної Ради та інших агентів німецького імперіалізму й російських

поміщиків» – зазначив Раковський [470, с. 33–34]. За цими словами ховалася, зокрема, банальна фінансова підтримка селянських виступів і страйків робітників.

Так чи інакше, спостерігаючи погіршення зовнішньополітичного становища Німеччини, на той час – головного союзника Української Держави Скоропадського, радянська делегація багато в чому саме з подачі Раковського обстоювала все більш жорстку та ультимативну позицію. Врешті-решт, у жовтні 1918 р. переговори були фактично зупинені. Проте знову оцінити досягнуті проміжні домовленості в довгостроковій перспективі не вдалося: Скоропадський і його уряд невдовзі зазнали краху, а на початку 1919 р. під владою більшовиків опинилось вже все Лівобережжя та більша частина Правобережжя.

Згідно укладеною 23 грудня 1917 р. англо-французькою угодою про розподіл сфер впливу УНР переходила у французьку зону відповідальності. Брест-Литовський мирний договір негативно вплинув на відношення між УНР та країнами Антанти. Останні вирішили підтримати Добровольчу армію Генерала А. Денікіна та знаходились на антибільшовицьких позиціях. Стурбовані військовими успіхами більшовиків, у листопаді–грудні 1918 р. союзники висадили десант в Севастополі та Одесі.

Активна участь Франції у долі півдня України пояснюється передусім економічними інтересами. До більшовицької революції 1917 р. французькі промисловці вклали значний капітал в гірничодобувну і металургійну промисловість України (особливо – в районі Донецька та Кривого Рогу). 29 грудня (11 січня) 1918 р. між УНР та Третьою Республікою були встановлені дипломатичні відносини. У січні 1919 р. генерал д'Ансельм на чолі французьких сил, переслідуючи мету захистити інтереси Парижа, через полковника Френденберга вступив у переговори з Директорією. Проте їх перервали військові невдачі УНР, що настали вже у лютому-березні 1919 р.

Протягом 1919 р. почастишали воєнні зіткнення між Червоною та союзницькою арміями Антанти: у складі останньої були й французи (за даними В. А. Савченко, станом на лютий 1919 р. тільки в районі Одеси їх нараховувалось приблизно 25 тис. [545]). Збільшувалася й кількість військовополонених.

Французьких вояків часто-густо відпускали «після того, як на проведену загальнонародному мітингу їм було роз'яснено, що російські робітники й селяни не мають жодних агресивних намірів проти французьких солдат і вважають їх своїми братами», про що керівництво Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), проголошеної в Харкові (її першій столиці) 6 січня 1919 р., відразу повідомляло французькому уряду [301, л. 4].

Раковський, котрий з початку 1919 і до липня 1923 рр. обіймав посади голови РНК та НКЗС УСРР, у ноті від 6 лютого 1919 р., адресованій міністру закордонних справ Франції С. Пішону та її союзникам, висловив «рішучий протест проти нечуваних зловживань жорстокою силою, які суперечать неодноразовим заявам країн Антанти» про надання «народам колишньої Росії право вирішувати власну долю», і закликав їх війська «негайно покинути територію України» [541, с. 297]. Не отримавши відповіді, Раковський висловив міністрам закордонних справ країн Антанти своє обурення діями Пішона, який «не хотів відповідати йому безпосередньо» і цим «приховував свої агресивні наміри». «Якщо цей навмисний факт означає, що Франція визнає в Україні лише уряд Директорії, яка залишилась майже без території та вижила лише завдяки своїй втечі, французький уряд [тим самим] може лише запобігти відновленню мирних відносин між Україною та Францією, у жодний спосіб не зменшуючи авторитет Рад України» [305, р. 17–18]. Цілком очевидно, що подібні заяви Раковського мали більше політичний, декларативний характер, а не дипломатичний. Офіційний Париж та МЗС Франції вели себе достатньо послідовно, підтримуючи антибільшовицькі рухи, і було б дивно, якби вони одночасно вступили в прямі переговори з «владою рад» в Україні, тим самим фактично визнаючи захоплення цих територій російськими більшовиками.

У квітні 1920 р. Франція визнала уряд Врангеля, який вів військові дії на південних теренах колишньої Російської імперії. Особливо активно емігрантів з УНР та білоемігрантів (тобто антибільшовицькі сили) підтримував відомий французький політик Р. Пуанкаре (котрий протягом життя обіймав посади Президента та три рази очолював уряд Третьої Республіки). Проте в Парижі,

спостерігаючи за успіхами Червоної Армії та укоріненням рад на колишніх «царських» територіях, починали розуміти, що в майбутньому їм доведеться мати справу з новою владою.

Раковський підтримував звільнення з полону іноземних солдатів. Цим він прагнув покращити міжнародний імідж та показати добру волю уряду УСРР; збільшити кількість прихильників чи, принаймні, співчуваючих робітників та селян серед європейців, передусім – французів [564]. Раковського цікавило поліпшення відносин саме з Парижем, оскільки Франція залишалась одним з найвпливовіших і найсильніших гравців на міжнародній політичній арені (глава НКЗС УСРР на початку 1920-х років навіть затвердив «всі дипломатичні ноти писати виключно французькою мовою» [293], та й взагалі вважав, що в Парижі для радянської влади трибуна для виступів буде ширша, ніж у будь-якому іншому місці [292]).

Проте це були лише бажані перспективи. Для того, щоб отримати позитивний результат якомога швидше, голова НКЗС України запропонував Франції обмін 91 його громадянина, які проживали на території, підконтрольній радам, на громадян «Радянської Української Республіки, які були заарештовані за сприяння французького уряду» [301, л. 5], тобто на активістів-більшовиків, що порушили закон та/або становили загрозу для внутрішньої безпеки Третьої Республіки. По суті, в цій ситуації глава РНК та НКЗС взяв іноземних підданих в заручники, наказавши не випускати з підконтрольних територій чоловіків–французів [298]. Як ми бачимо, Раковський використовував двояку тактику, коли, з одного боку, він усіляко задобрював Париж, а з другого – намагався приховано, але якомога сильніше та ефективніше чинити тиск і ледь не шантаж. На наш погляд, подібний суперечливий підхід, який Християн використовував по відношенню до Франції й надалі, був результатом синтезу «амбівалентності свідомості болгарського марксиста» [558], а також – внутрішньої амбіційності, що проявлялася у прагненні будь-якими методами досягти позитивного результату стосовно знакових справ.

У 1921 р. наказ не випускати чоловіків–французів було скасовано. Насправді він мав більше символічне значення, ніж становив реальну загрозу французьким громадянам. Як визнавали у своєму листуванні посадовці УСРР, реальна кількість французів на підпорядкованих Раковському територіях була незначною [299]. Проте Париж через довгий період війн міг не мати актуальних даних щодо цього питання. Менше з тим, на наше переконання, описані вище дії Раковського, можна внести в перелік чинників, які призвели надалі до зменшення військової активності Франції проти УСРР. Хоча тут варто зазначити і ще один фактор, а саме – польсько-радянську війну 1919–1921 рр. В цьому зіткненні Париж надав Варшаві суттєву допомогу: на території Франції взимку 1918–1919 рр. з польських добровольців, емігрантів та військовополонених було сформовано 5 дивізій під командуванням Ю. Галлера які були направлені на боротьбу з більшовиками; було надано 1494 гармати різних калібрів, 291 літак, 2600 кулеметів, 327 000 гвинтівок, запаси спорядження та обмундирування [527]; відправлено декілька сот французьких офіцерів, хоча й, як відзначив Р. Пайпс «їх тримали в ізоляції», а розроблений ними стратегічний план – відкинули [539]. Не зважаючи на таку підтримку, Варшаві не вдалося розвинути успішні військові дії та знищити Західний фронт радянський військ. Врешті-решт, 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір, який убезпечив значну частину західних кордонів Радянської України. Зважаючи на витрачені Францією ресурси, такий результат польсько-радянської війни посприяв перегляду офіційним Парижем своєї тактики стосовно УСРР.

Голова НКЗС Радянської України Раковський намагався налагодити зв'язки з різними державами, передусім – із безпосередніми сусідами. За його ініціативи наприкінці 1921 р. в Анкару була направлена урядова делегація. Внаслідок цього 21 січня 1922 р. УСРР і Туреччиною підписали угоду про дружбу і братерство. Раковський спробував налагодити дипломатичні контакти і з Румунією, проте безуспішно, як, зрештою, і з Болгарією, котра визнавала законним представником українського народу УНР. Окрім офіційної роботи, яку проводив Раковський на балканському напрямку, також він долучився до таємних підривних операцій,

передусім – через партійних емісарів, яких він направляв у сусідні країни [563, с. 141]. Судячи з архівних документів, проводилась робота зі встановлення зв'язків і з Великою Британією, Німеччиною, Італією, Швецією, новоствореними державами Балтії (див.: [282; 300]). Така активність УСРР на міжнародній арені дає можливість зробити висновок, що Раковський все гостріше розумів необхідність визнання національних та державних прав радянських республік як суб'єктів міжнародних правовідносин. Ця теза вступала в суперечність з позицією більшості в ЦК КП(б)У та РКП(б) – великодержавним курсом Сталіна, наркома внутрішніх справ РСФРР, голова ВНК Ф. Е. Дзержинського, члена ЦК ВКП(б) Г. К. Орджонікідзе, до якого схилявся і Ленін. Коли в січні 1922 р. виникла ідея об'єднання в РСФРР усіх радянських республік як автономій, Раковський виступив категорично проти ліквідації зовнішньополітичних структур УСРР, ставши тим самим в опозицію до більшості партії [518, с. 100].

Важливою подією на міжнародній арені стала Генуезька конференція, куди очільник Радянської України був направлений як офіційний делегат. Не очікуючи в результаті конференції суттєвих домовленостей, Раковський все ж прагнув отримати певний зиск, передусім граючи на відмінностях ставлення різних держав до Радянського Союзу, але водночас й уникаючи будь-яких відкритих конфліктних ситуацій [563, с. 146]. Також він вважав, що позики потрібні не лише на відновлення сільського господарства, але й промисловості та транспорту. Радянська делегація, в свою чергу, мала гарантувати, що виділені гроші підуть виключно за призначенням, а не на Червону Армію, пропаганду в інших країнах чи утримання державного апарату. При цьому відкидалась будь-яка можливість іноземного контролю за витратами виділених коштів [563, с. 148]. Ідеї, що їх висловив Раковський, були враховані при підготовці позиції радянської делегації на переговорах у Генуї. Під час участі в конференції очільник УСРР здобув «значний авторитет серед журналістів і політичних діячів» [520, с. 172].

Раковський продовжував працювати над налагодженням контактів зі Францією, шукаючи та використовуючи для цього будь-які можливості. У цьому питанні став у нагоді голова Українського Національного Комітету (УНК) в

Парижі, колишній секретар Скоропадського С. К. Маркотун. Перебуваючи на Генуезькій конференції, Раковський встановив із ним особистий контакт, який потім підтримувався через листування (безпосередньо між ними чи з іншими відповідальними особами). У своїх листах голова УНК від імені всієї організації, підкресливши, що не поділяє комуністичних ідей, запевнив Раковського у лояльності до радянських України та Росії, а також висловився проти діяльності «реакційних груп Петлюри, Тютюника та інших» (див.: [280; 285; 287]). Як головну мету Маркотун визначив роботу над «дружнім зближенням Франції та Російсько-Української Федерації». Така позиція імпонувала керівнику УСРР. Він «повністю схвалив лояльну позицію УНК», а його зусилля стосовно зближення визнав «надзвичайно корисними» [34]. Раковський бачив позитивні перспективи в цій ситуації, тож були обговорені загальні аспекти щодо співпраці з Маркотуном.

В короткий проміжок часу голова УНК спробував продемонструвати очільнику Радянської України, що він є вкрай важливим у зближенні Парижа з Харковом та Москвою. В одному зі своїх листів до Раковського він підкреслив, що французький депутат з крила радикал-соціалістів Е. Даладье, «один з найвідданіших друзів Росії», має бажання приїхати на кілька тижнів в Україну, тож просив саме Маркотуна дізнатися, чи можливо це влаштувати. Водночас голова УНК просив прислати «необхідні матеріали для обговорення питань економічного і фінансового характеру» [284], які стосувались передусім цукрової промисловості, землекористування, зовнішньої торгівлі та національної політики [288]. В архівах зберігається кілька документів періоду УСРР з примітками «дуже терміново» та «цілком таємно» [294–297] – наказів про підготовку запитуваної Маркотуном інформації, що вказує на високий рівень пріоритету цього питання для Харкова.

В подальшому голова УНК у своїх листах кілька разів підкреслював необхідність у найкоротший час розв'язати всі питання щодо «організації економічної сторони діяльності Комітету» [286], фінансовий план якого був попередньо обговорений та узгоджений із Раковським. Як аргументи щодо прискорення розв'язання зазначених аспектів, Маркотун вказував на вже

досягнутий певний прогрес – Комітет успішно агітував серед українських мігрантів за згоду на створення федерації України з Радянською Росією, а в Парижі складалась дуже сприятлива ситуація для активних дій УНК з метою лобіювання ідеї французько-радянського зближення. Також Маркотун надіслав Раковському тезово розписаний варіант стратегії поведінки під час переговорів на Гаазькій конференції. Голова УНК особливо радив зробити три послідовні заяви: «принципове визнання всіх російських боргів і всіх збитків для іноземців; питання про визнання де-юре Радянського Уряду і питання про кредити; обговорення розміру боргу і збитків, захищаючи кожен російську копійку шляхом контр-рахунків» [286]. Першим йшло саме визнання всіх російських боргів. Цієї ж тактики, доповненої обов'язковим погашенням боргів у подальшому, дотримувався і Раковський [482, с. 105]. Проте, на наш погляд, було би принципово неправильно думати, що саме Маркотун настільки сильно вплинув на керівника УСРР, що останній у майбутньому зайняв таку позицію. Навпаки: детально проаналізувавши архівні документи, ми схильні вважати це хитрим кроком з боку голови УНК. Очевидно, Маркотун зрозумів ідеї, до яких був прихильним Раковський, ще під час їхньої особистої зустрічі і, поєднавши їх з публічно окресленими принциповими позиціями Москви, в зазначеному листі до голови УСРР артикулював «свої» думки та пропозиції.

Діяльність УНК викликала зацікавленість і серед спецслужб європейських країн. Німецька розвідка описувала її організацією, «у якій не можна було би знайти жодного українця, який би розмовляв своєю рідною мовою» і яка «не була визнаною жодним з українців» [291]. Голова УНК Маркотун характеризувався як член масонських лож і «російський монархічний агент». Цей звіт своїми каналами отримали в Державному політичному управлінні (ДПУ) України. Тож керівництво УСРР не беззастережно довіряло Маркотуну, а вибудовувало з ним цілком зважену взаємодію. В УНК вбачали непоганий потенціал. Позитивний для Харкова і Москви ефект спостерігався переважно у певній нейтралізації впливу українських емігрантських об'єднань у Парижі та активність у пресі. Також

Раковський отримував аналітику ситуації з Франції, порівнював її з інформацією з інших джерел і використовував у звітах до Москви [289].

В ході листувань Маркотун погодився стати посередником між урядами УСРР і Франції щодо переговорів про визнання нової держави, яка утворилась на територіях колишньої Російської імперії, а за це та офіційне визнання УНК радянського режиму єдиною владою в Україні, він мав отримати дозвіл стати «легальною партією і союзником Рад» [494, р. 325]. Це листування, яке не було таємницею для французьких спецслужб, виглядало «дуже підозріло» і більше нагадувало «продуманий радянський маневр» [48].

Спираючись на документи, можемо зробити висновок, що Раковський у цій ситуації діяв у кількох напрямках. По-перше, використовував голову УНК для налагодження зв'язків між УСРР та Францією й водночас опосередковано намагався здійснювати вплив через нього на інші країни Європи, особливо під час проведення міжнародних конференцій. По-друге, демонстрував слабкість українського емігрантського руху та й взагалі ідеї створення окремої української держави не під керівництвом більшовиків, й тим самим хотів зміцнити позиції УСРР. По-третє, отримував підтвердження інформації про фрагментарність усього міжнародного емігрантського антибільшовицького руху, відсутність у ньому єдності та сил на подальшу боротьбу, готовність визнати перемогу за радами та співпрацювати з ними. Ситуація не була позбавлені певної іронії: Раковський, який хотів використати голову УНК і за його допомогою намагався досягти реалізації власних цілей, став фактично «жертвою» Маркотуна, котрий уже певний час намагався використовувати самого керівника УСРР для отримання грошей та розширення потенційно корисних знайомств.

Проте 29 березня 1923 р. Ліквідаційне Бюро УНК постановило відсторонити Маркотуна з посади голови УНК, а сам комітет – ліквідувати. У відповідь Маркотун заявив, що якраз підписанти цього рішення – Б. В. Цитович, Д. С. Навашина та Н. В. Маринович – були виключені з складу Комітету і, відповідно, підписані ними документи не мають жодної сили [283]. Так чи інакше,

Раковський перестав взаємодіяти з Маркотуном, а сам УНК, по суті, припинив своє існування.

Водночас голова НКЗС УСРР зміг досягти позитивних зрушень: між Харковом та Парижем почалися переговори щодо економічних проєктів. Обговорювалось створення «Французько-польсько-української компанії», основною метою якої була «реорганізація експлуатації донецьких рудників» [493, р. 455]. У грудні 1922 р. учасники цих переговорів узгодили більшість питань та передали своїм урядам напрацьовані пропозиції. УСРР на чолі з Раковським досить швидко ратифікувала організаційний договір, про що було повідомлено в Париж. Але Франція, переживаючи проблеми в економіці й брак капіталів, вирішила на той момент особливо не поглиблювати співпрацю з економікою держави, яка потребувала відновлення, а отже, і великих грошових вливань.

Наприкінці листопада 1922 р. голова УСРР приїхав на міжнародну конференцію у Лозанну. Раковський наполягав на тому, що «Росія має право брати участь у всіх засіданнях» конференції, а всі рішення, які будуть ухвалені без її згоди, вона буде вважати недійсними [376]. Також він наголосив на необхідності зробити вільним прохід протоками Чорного моря для торгових кораблів і закрити їх для військових. Контроль за протоками, на його думку, мали здійснювати сусідні до них країни, а не Британія [353]. В ході конференції радянську делегацію фактично допустили лише до обговорення питання щодо протоколу.

30 грудня Чичерін та Раковський вручили голові першої комісії Лозанської конференції лорду Керзону «Меморандум щодо східної проблеми», який звучав радше як пропаганда, ніж конструктивні пропозиції. На початку січня 1923 р. Раковський залишив Лозанну і кілька днів провів у Берліні. Там він вів переговори, які мали позитивно вплинути на економіку Радянської України. Після цього Раковський повернувся до СРСР. На противагу контактам з французькою делегацією, які він спробував розширити на Лозанській конференції, зовнішню відкритість і ввічливість до неї та попередньо досягнуті домовленості, звертаючись до жителів Радянського Союзу, Християн Георгійович вимальовував

образ Франції як країни – потенційного ворога, що готується до нової війни. І в Лозанні вона та інші капіталістичні країни за обговоренням питань миру нібито весь час «тільки про одне й думали – як підготувати майбутню війну проти нас» [471, с. 17]. Це в котре демонструвало амбівалентність його ставлення до Франції.

Раковський не боявся критикувати і вступати в дискусії з партійним керівництвом. Не вдаючись у деталі цього питання, яке не є предметом нашого дослідження, зауважимо, що протягом 1922–1923 рр. істотна критика Раковського звучала на адресу наркома національностей РСФРР Й. Сталіна за національну політику партії, втручання у внутрішні й зовнішні справи УСРР, великодержавний шовінізм (наприклад, [535, с. 89–91]). Будучи головою українського Політбюро, а також – членом Центрального Комітету та його президіуму, Раковський мав неабиякий авторитет. Саме тому Сталін і хотів його усунути, докладаючи зусилля щоб відправити подалі з Москви.

У липні 1923 р. Раковський втратив посаду голови РНК і НКЗС УСРР, і того ж місяця був призначений заступником наркому закордонних справ Радянського Союзу та відправлений як повірений у справах СРСР у Велику Британію на заміну Л. Б. Красіну. Одночасно Християн Георгійович отримав ще й посаду торгового представника, що своєю чергою розширило його повноваження. Колишній керівник УСРР сприйняв своє направлення до «туманного Альбіону» передусім як «покарання за неслухняність» [481, с. 8].

Ця заміна принесла у відносини Раковського і Красіна, які й до цього були формальні, ще більшої натягнутості. Останній сприйняв посольську «ракіровку», хоча вона обговорювалась та була погоджена в Москві, з неприємним відчуттям. Проблема полягала ще й в тому, що Красін, перебуваючи у Великій Британії, надавав питанням економічної співпраці найвищий пріоритет. У політичному професіоналізмі він був «явно обмеженіший» [517, с. 19], ніж його наступник у Лондоні. Раковський же навпаки – вважав, що спочатку треба залагодити чи, як мінімум, нейтралізувати всі проблеми, що лежать у політичній площині, і це автоматично відкриє дорогу до економічних угод [531, с. 124].

Призначення повпредом відбулося тоді, коли між Великою Британією та СРСР ще не було встановлено дипломатичних відносин на офіційному рівні, і спостерігалось чергове загострення діалогу між країнами. В урядових колах взагалі обговорювалась можливість обмеження вже встановлених контактів, не кажучи про погодження нового представника. В основному з такими тезами виступали консерватори, тоді як лейбористи засуджували кампанію проти Раковського. Відбулася дискусія і в британській пресі. Різні звинувачення, які лунали зі сторінок «Morning Post» і «Times» (детальніше [531, с. 108–113]), після перевірок виявились безпідставними. Врешті-решт кандидатура була погоджена, і 30 вересня 1923 р. Раковський зміг прибути до Лондона.

Лише через місяць, 31 жовтня, новий повірений у справах СРСР у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії зміг потрапити на зустріч у Форін офіс. Міністр закордонних справ Сполученого Королівства лорд Дж. Керзон мав з надійних джерел позитивну характеристику Раковського як «вельми порядного більшовистського політика» [480, с. 34]. Проте попри це радянського представника прийняв не голова МЗС, а керівник Північного департаменту Дж. Грегорі. Під час бесіди стало очевидним, що за низкою питань (повернення Радянським Союзом старих російських боргів, бажання Москви отримати нові кредити, проблема націоналізованої власності) позиції сторін були розбіжні. Не була визначена й чітка позиція Лондона щодо офіційного визнання СРСР. Зустріч завершилась безрезультатно. Консервативний уряд С. Болдвіна продемонстрував відсутність бажання вести продуктивний діалог з СРСР.

Водночас радянський дипломат активно налагоджував контакти із представниками лівого політичного крила та преси Великої Британії – А. Понсойнбі, Ч. Тревельяном, Г. Брейлсфордом, Дж. Гарвіном, Е. Морелом та іншими. Останні три були головними редакторами «New Leader», «The Observer» та «Foreign Affairs», що дозволяло публікувати інтерв'ю з Раковським та іншими способами доносити до британців позицію СРСР.

Важливим питанням для Москви було отримання фінансового стимулу у формі кредиту для розвитку економіки. Попередньо йшлося про 20 млн фунтів

стерлінгів, які були б виділені протягом 5–6 років під 15% зі строком погашення в 15 років. Повірений у справах СРСР вже у жовтні 1923 р. від кількох британських державних діячів зміг отримати запевнення, що вони посприяють у вирішенні питання кредиту [255].

Як торгпред, Раковський організував роботу та проводив засідання радянської торгової делегації в Лондоні, на яких обговорювали різні питання економічних відносин не лише з Великою Британією, але й з іншими країнами (напр., Бельгією, Нідерландами [267]).

6 грудня 1923 р. у Великій Британії відбулися парламентські вибори. Уряд консерваторів подав у відставку, а з 22 січня 1924 р. його замінили лейбористи, які заручились підтримкою лібералів. Новим прем'єр-міністром став Р. Макдональд. Він же очолив і МЗС. У відносинах Лондона й Москви почала спостерігатись позитивна динаміка. Трохи більше ніж за тиждень, 1 лютого 1924 р. Раковський отримав від Макдональда ноту про визнання Великою Британією радянського уряду «як уряду де-юре на тих територіях Російської імперії, які визнають його владу» [310]. Не було зазначено жодної попередньої умови цього визнання, як і не пропонувався обмін представниками у ранзі послів, залишивши радянського представника – повіреним у справах СРСР. Прем'єр-міністр зазначав необхідність врегулювання претензій держав та приватних груп, тож пропонував СРСР направити в Лондон делегацію для обговорення усіх питань.

Радянсько-британська конференція почала роботу 14 квітня 1924 р. Найголовнішими для обох сторін там були дві комісії. Політична мала переглянути усі дво- та багатосторонні договори, які були підписані до 7 листопада 1917 р., визначити їх долю (відновлення, оновлення чи скасування), а також підготувати договір щодо торгівлі. На економічну комісію були покладені питання боргів, націоналізованої приватної власності, надання кредитів.

Ділові кола Великої Британії, зі свого боку, вирішили відразу зафіксувати свою позицію та заявити про ті вимоги, без виконання яких СРСР не міг розраховувати на кредити. Серед них: узгодження та визнання обома країнами

державних та приватних боргів; повернення іноземцям приватної власності та гарантування, що вона ніколи в майбутньому не буде конфіскована державою; створення всіх умов для нормальної роботи банкірів, промисловців та комерсантів; відмова радянського уряду від пропаганди проти інших країн, особливо проти тих, у яких вони просять фінансову допомогу [494, р. 551–552]. Меморандум із вимогами був переданий делегації СРСР. Британські пропозиції в Москві зустріли вороже. Раковський через англійську пресу заявив таке: «... Меморандум вимагає змінити наші закони. Наша відповідь на цю спробу категоричне "Ніколи!" ... Якщо ми порушуємо питання кредитів – це тому, що ми вважаємо їх єдиним способом розв'язання питання довоєнних боргів» [407].

Така категорична позиція Москви, озвучена Раковським, робила неможливим отримання кредитів від приватного капіталу. Коло замикалося. Пошук виходу з цієї ситуації став важливою складовою спільної конференції в Лондоні. Велика Британія висунула претензії сукупно на суму 10,6 млрд золотих рублів; СРСР заявила про контрпретензії на 12,5 млрд зол. руб. Проте, як зазначив Ф. Конт, справжньою проблемою були не борги (можливим було взаємозарахування) і не кредити (лейбористський уряд міг надати гарантію позики), а – націоналізована власність, усі надії на повернення якої СРСР відкидав [494, р. 555].

Переговори просувались, проте достатньо повільно. В моменти, коли обговорення починало пробуксовувати чи заходило в глухий кут, Раковський писав безпосередньо британським політикам і в досить відвертій формі ставив конкретні питання, які не міг озвучити на офіційних зустрічах. Цю тактику використання особистих контактів для розв'язання проблем і досягнення мети, яка мала свій позитивний результат, Раковський використовував протягом всієї своєї дипломатичної кар'єри в Лондоні, а потім і Парижі.

Проте повільне просування радянсько-британських переговорів не влаштовувало керівництво СРСР. Голова виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу Г. Зінов'єв виступив з різкою критикою британського уряду й персонально Макдональда. Зокрема, звинуватив останнього в навмисному затягуванні переговорів, зраді інтересів робітничого класу та прислужуванні

інтересам великого капіталу і кредиторів Росії [494, р. 556]. Ці дії викликали негативну реакцію в Лондоні та гнітюче враження особисто на Макдональда, який усіяко намагався розвивати британсько-радянські відносини. Прем'єр-міністр Сполученого Королівства написав Раковському лист з обуренням, перестав бути присутнім під час засідань конференції.

Під час консультацій з НКЗС щодо вироблення тактики переговорів у Раковського виник серйозний конфлікт із заступником наркому НКЗС СРСР М. М. Литвиновим. Останній скептично ставився до можливості досягнути вигідної домовленості, тож наголошував на необхідності намагатися не йти на жодні значні поступки та триматись твердої лінії, не надаючи необхідної допомоги Раковському (детальніше: [480, с. 94–100]).

Друга половина травня – початок серпня 1924 р. були важливим періодом для діалогу між делегаціями та особистими контактами радянського повпреда й британських політиків і представників ділових кіл (детальніше: [518, с. 205–211; 531, с. 135–142]). Врешті-решт Макдональд попередньо погодився гарантувати кредит у 30 млн фунтів стерлінгів. Частина його мала бути спрямована на виплату старих боргів та інших зобов'язань перед британцями, частина – для купівлі товарів та розміщення замовлень у Великій Британії.

Раковський теж намагався за можливості здійснювати кроки назустріч. Так, він робив все можливе, щоб переконати Москву піти на поступки Лондону в питанні статусу радянської торгової компанії через її екстериторіальність та безмитний експорт. Пропозицію Раковського замінити цю організацію акціонерними компаніями, які були б незалежними від Народного комісаріату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) вороже зустрів його очільник Красін. Будучи творцем цієї торгової компанії та одним з найзатятіших прибічників монополії на зовнішню торгівлю, він виступив рішуче проти таких ухилів у бік вільної торгівлі та критикував повіреного у справах СРСР в Великій Британії за занадто великі поступки, на які він готовий піти [494, р. 562–563]. Зрештою, Політбюро ВКП(б) так і не підтримало пропозицію Раковського. Попри ці складнощі, 8 серпня між СРСР та Великою Британією було підписано дві угоди: загальну та торгову.

Згідно з першою, Радянський Союз мав взяти на себе зобов'язання виплатити довоєнні та воєнні борги, задовільнити претензії власників націоналізованого майна та інші претензії. Британський уряд мав надати державні гарантії на кредити. Було узгоджено й низку економічних питань. Важливим пунктом стало невтручання у внутрішні справи один одного, зокрема й через організації та осіб, які перебувають навіть під опосередкованим впливом (зокрема отримують фінансову допомогу) [254]. Вочевидь, цей пункт був включений з огляду на діяльність Комінтерну. Другою угодою визнавалась радянська монополія на зовнішню торгівлю, а СРСР отримав режим найбільшого сприяння в торгівлі.

Ратифікувати угоди до закриття парламентської сесії в Лондоні не встигли, тож обидві сторони відклали це питання. Після підписання документа британські консерватори розпочали у пресі широку кампанію проти СРСР. Одночасно спостерігались зміни і в радянських газетах: якщо спочатку там радо сприймали підписання угод та наголошували на їх важливості, то з часом почали демонстративно підкреслювати, що подібні домовленості для Москви не є пріоритетними. З часом кампанія в радянській пресі лише розпалювалась: з'явилась стаття з роздумами про доцільність ратифікувати підписані угоди зважаючи на занадто великі зобов'язання [563, с. 244], а потім почалися і відверті напади на лейбористську партію та уряд Макдональда [418].

У той самий час у Великій Британії внаслідок політичної кризи 9 жовтня Палата громад була розпущена, а вибори було призначено на 27 жовтня. Чільне місце в передвиборчій кампанії посідала тема відносин з СРСР та підписаних з Москвою угод. І «радянську» тему сповна використали проти лейбористів. 24 жовтня Раковський отримав нібито лист Зінов'єва від 15 вересня 1924 р., адресований Комуністичній партії Великої Британії. У ньому містились вказівки всляко агітувати на підтримку ратифікації угод, підписаних у серпні, та сприяти створенню в британській армії та у військовій промисловості партійних осередків для підготовки в майбутньому збройного повстання. Раковський, ознайомившись із текстом і побачивши там безліч помилок (переплутані посади та офіційні назви тощо) дійшов висновку, що лист – підробка. Про це він і сповістив нотою МЗС

Великої Британії вранці 25 жовтня. Проте того самого дня текст листа з'явився у «Daily Mail», після чого звинувачення на адресу СРСР у порушенні нещодавно підписаного договору про невтручання посипались звідусіль. Заяви Макдональда були дуже суперечливі: він то висловлював сумнів щодо автентичності «листа», то погоджувався із звинуваченнями проти Радянського Союзу.

Інцидент з «листом Зінов'єва» збігся в часі ще й з фінальною частиною переговорів про визнання Францією СРСР, які Раковський проводив з своїм давнім знайомим, а тепер – французьким політиком, депутатом А. де Монзі. Проте, на щастя радянського дипломата, скандал не позначився на переговорах, і вони завершилися успішно. Ба більше: де Монзі намагався допомогти Раковському знайти автора підробки і ділився наявною інформацією [541, с. 420].

На виборах британські консерватори отримали впевнену перемогу: 413 місць проти 151 та 40 у лейбористів та лібералів відповідно. Приблизно за тиждень переможці сформували новий уряд. О. Чемберлен, який став міністром закордонних справ, під час бесіди з Раковським 21 листопада повідомив йому, що не може рекомендувати парламенту ратифікувати підписані 8 серпня угоди [489, р. 234].

У подальші 11 місяців, які Християн Георгійович обіймав дипломатичну посаду в Лондоні, в нього не вийшло виправити чи покращити ситуацію. Потеплінню відносин не сприяла й інформація, яка поступала у Форін-офіс та доводила наявність у діях радянських агентів ворожості, «цілком явно спрямованої проти Британської імперії» [494, р. 607]. У таких умовах Раковський сконцентрував свою роботу на розв'язанні поточних питань у сфері економічних, політичних та культурних контактів, що сприяло їх розширенню.

В умовах замороження і навіть закликів до розірвання британсько-радянських відносин посилилася вага Франції у зовнішній політиці СРСР. Для розв'язання важливих та складних питань в Москві вирішили призначити людину, яка й так уже тривалий час займалася «французькими справами» – Християна Раковського. Передбачалось, що попередній досвід переговорів стосовно схожих проблем, здобутий у Лондоні, мав йому допомогти.

Висновки до розділу 2

Кристю Раковський пройшов довгий шлях перед тим, як долучився до більшовиків. Формування й розвиток його ідеологічної орієнтації відбувалися в тісній взаємодії з плеядою відомих соціалістів. Чільне місце серед них посідали французи, особливо Ж. Гед та Ж. Жорес. Франція для Раковського стала не просто черговою європейською країною, де він навчався, захистив дисертацію та зустрів свою першу дружину. В кінці 1890-х – на початку 1900-х рр. Кристю вирішив пов'язати своє майбутнє з цією країною, будувати там політичну кар'єру. Він прагнув отримати натуралізацію. І попередні роки, проведені у Франції достатньо коректно, грали йому на руку в цьому. Проте на заваді стала бюрократична перепона. Раковський, не втрачаючи часу та ентузіазму, продовжив працювати на розвиток міжнародного соціалістичного руху, тісно співпрацюючи з II Інтернаціоналом. У всіх його публікаціях у французькій пресі простежувалась пропаганда ідей і позицій соціалізму, заклики до об'єднання всіх робітників спочатку – в рамках окремих країн, а потім – на міжнародному рівні, та ведення боротьби проти імперіалізму й капіталізму, звинувачених ним у різних економічних і політичних проблемах. Наполегливість, активність, переконаність у правоті своїх ідей та готовність їх обстоювати, разом із фінансовими можливостями зробили Раковського популярною фігурою. 1917 р. значно вплинув на його світогляд і він, відмовившись від центристської позиції, зрештою долучився до більшовиків.

Для Леніна Раковський був цінним кадром через знання й контакти, здобуті за попередні роки. Він був відразу відправлений проводити різні дипломатичні переговори. Не всі вони завершувались успіхом. Водночас у Раковського почав вимальовуватися певний стиль ведення перемовин (особливо стосовно Франції), а саме: зовнішня доброзичливість, відкритість та готовність до діалогу поєднувалась із намаганням чинити прихований тиск усіма наявними засобами. Певні успіхи в сфері міжнародної політики разом з конфліктом зі Сталіним всередині партії більшовиків зумовили призначення Християна Георгійовича на професійну дипломатичну посаду в Лондон. Йому вдалося досягти успіху лише

частково: Велика Британія визнала СРСР, але не врегульованими залишались економічні питання. Досвід, який здобув Раковський за всю свою дипломатичну діяльність протягом 1918–1924 рр., робив його унікальною для Кремля людиною. Тож логічно, що очільники Радянського Союзу захотіли скористатись його знаннями та вміннями під час переговорів із Францією.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [564; 566; 569].

РОЗДІЛ 3.

Х. РАКОВСЬКИЙ – НАДЗВИЧАЙНИЙ ТА ПОВНОВАЖНИЙ ПОСОЛ СРСР У ФРАНЦІЇ (1925–1927 РР.)

3.1 Призначення на посаду посла в Париж

Торкаючись питання, коли власне Х. Раковський як радянський представник почав не точково, епізодично займатися радянсько-французькими контактами, а пропонувати певну тактику захисту інтересів Москви у Франції, працювати над цим як окремим особливим напрямом, у загальних роботах дослідники найчастіше вказували на його офіційне призначення на дипломатичну посаду в жовтні 1925 р. У ґрунтовних дослідженнях переважна більшість науковців починала відлік з травня-червня 1924 р. (наприклад, [488, р. 236; 531, с. 145; 563, с. 254]) – від парламентських виборів у Франції, перемоги Лівого блоку та початку підготовки до проведення неофіційних переговорів щодо визнання Парижем СРСР, які успішно відбулися в кінці жовтня 1924 р. Безперечно, це була знакова та важлива подія в контексті міжнародних відносин того періоду. Проте ретельно вивчивши архівні документи, доступ до яких було відкрито лише нещодавно, ми дійшли висновку, що Раковського було призначено вести «французькі справи» суттєво раніше – уже наприкінці 1923 р.

Як ми вже зазначали, завдяки своїй активності в різних сферах у попередні роки Раковський налагодив контакти з низкою французьких політиків. Тож керівництво Радянського Союзу вирішило залучити його до вибудовування стратегії Москви щодо Парижа в період утвердження СРСР на міжнародній арені. Такий фахівець із достатньо глибокими знаннями французької мови, культури та історії, який уже мав певні зв'язки, справжній європеець за освітою, манерами та навіть зовнішнім виглядом (як відзначили французи – дуже «буржуазним» [63]), він був однією з небагатьох осіб серед радянського керівництва, з якими європейські політики, принаймні їхня значна частина, готові були йти на контакт.

Зацікавленість Москви у «наведенні мостів» із Парижем була зумовлена як політичними, так і економічними причинами. Визнання на міжнародному рівні

такою знаковою країною Європи, як Франція, а також розвиток торгівлі з нею, стало би позитивним сигналом іншим державам для відновлення й поживлення дипломатичних та економічних зв'язків із Радянським Союзом. Також істотно важливим для Москви було отримання кредитів на розвиток промисловості. Тож серед керівництва СРСР обговорювалась потенційна можливість проведення відповідних радянсько-французьких переговорів. Разом з тим в Кремлі розуміли необхідність заздалегідь «підготувати ... серйозні офіційні переговори», а як «компетентну особу» в документах згадують лише одну кандидатуру – нещодавно призначеного на посаду повпреда СРСР у Лондоні Х. Раковського [233, л. 87].

Під час ухвалення рішення до уваги брали не лише минулі здобутки та контакти Християна Георгійовича, але й тогочасну ситуацію довкола нього. Зокрема, Чичерін зазначив, що «проти персоналії тов. Раковського в Парижі висувається його діяльність під час Світової війни» [233, л. 88]. На наш погляд, це стосувалось звинувачення в тому, що він у період Першої світової війни «здійснював пропаганду проти союзників», за що був висланий за межі Франції. Питання щодо правдивості таких фактів порушував, зокрема, капітан К. Ерскін-Болст, а депутат-ліберал підполковник Джон Вард підтвердив їхню правдивість [351]. Чичерін дійшов висновку, що загалом такі закиди не мають жодного істотного впливу.

«Французькі справи» досить швидко були передані радянському повпреду в Лондоні. Для створення ефективної концепції зовнішньополітичної стратегії Москви щодо Парижа Раковський отримував оперативну й різносторонню інформацію. Посол СРСР у Великій Британії вже на той час мав друзів та знайомих у Франції, підтримував листування з ними й одержував у такий спосіб інформацію, яка його цікавила. Тим часом радянські спецслужби вже налагодили цілу систему спеціальних агентів та контактних осіб у Європі, які мали свої завдання та встановлену платню. Центральну фігуру, яка вказана в документі, направленому Чичеріним Раковському 2 січня 1924 р. [571, с. 110], звали «Александр Дюпон» (Alexandre Dupont), або «ЖЖ» (також фігурує в документах

як «Жижи» або JJ (Jabert)). На наш погляд, ця особистість мала в Москві певний авторитет як агент. Наприклад, саме на JJ посилається посол СРСР у Лондоні у своїй доповіді Литвинову та керівництву Радянського Союзу, датованій 21 травня 1924 р. [266, л. 127].

Дослідники називають ще двох інформаторів, з якими Раковський мав достатньо частий контакт – «товстуна» та «графа» [563, с. 252]. В окремих листах цього періоду Християн Георгійович дуже рідко, але згадує «графа дю Шайля», від якого він одержував різну інформацію (наприклад, [167, л. 4; 260; 265]). Ми вважаємо, що саме ця людина прихована за коротким словом «граф» у доповідях Раковського. Через нього радянський дипломат черпав відомості з Франції, що стосувалися її політичних та ділових кіл (напр., стосовно Ерріо, Пуанкаре та ін.). «Товстун», особистість якого покищо так і не була ідентифікована, встановлював і налагоджував контакти з різними європейськими, передусім французькими діячами (напр., послом Франції у Лондоні Сент-Олером та ін.). Ще одного француза, Дю Шапле, Чичерін згадував як «вельми корисного» та радив налагодити з ним «більш постійний контакт» [235]. Проте Раковський співпрацював не лише з громадянами Франції, а й з низкою радянських «спеціалістів» (зокрема, Григоровичем, Алексєєвим та Бітнером) [235].

Отже, «французькі справи» почали переходити радянському послу в Лондоні в кінці грудня 1923 р. – на початку січня 1924 р. Але, спираючись на документи, можемо констатувати: Раковський розпочав брати активну участь у вибудовуванні стратегії відносин між СРСР та Францією дещо раніше. Він порушив питання про необхідність перегляду взаємодії з Парижем ще на початку грудня 1923 р. Раковський наголошував, що, попри майже два роки ділових контактів, Третя Республіка «продовжує відмовляти нам у найелементарніших гарантіях в наших економічних відносинах», наприклад, у недоторканності фонду держбанку на території Франції [236]. Тож він виступив з ідеєю «натиснути» на Париж – передати «французькі справи» по лінії Концесійного Комітету в Лондон. Це дозволило б Раковському краще розуміти та ефективніше впливати на

розбудову стратегії радянсько-французьких відносин, а з іншого боку – мало створити видимість істотного зближення між СРСР та Великою Британією.

Завдяки власним інформаторам ще наприкінці листопада – початку грудня 1923 р. Раковський дізнався, що Пуанкаре сильно стурбований можливістю політичного зближення Москви та Лондона і нового російсько-британсько-німецького союзу. Франція, яка прагнула розширити свій вплив у Європі, вважала Велику Британію своїм основним традиційним конкурентом. І підсилення останньої через підписання такого роду міжнародних угод суперечило планам Парижа. Адже після завершення Першої світової війни Франція намагалась якомога більше послабити Німеччину, щоб нейтралізувати потенційну загрозу від неї в майбутньому.

Раковський зазначив, що визнання Францією СРСР прийде внаслідок визнання з боку Великої Британії, так як Третя Республіка «не зможе примиритися зі своєю ізоляцією», і чим швидше та більше така перспектива буде продемонстрована Парижу – то сильнішим стане її прагнення налагодити діалог із Москвою [237, л. 143]. Одним із таких заходів стала ліквідація торгового представництва СРСР у Парижі в січні 1924 р. після арешту радянських товарів на території Франції. Вже на початку лютого того ж року Раковський, спираючись на дані своїх інформаторів та друзів у Парижі, повідомив Чичеріну, що це було безперечно вдалим тактичним рішенням. «До останньої хвилини французи не вірили, що ми серйозно збираємося йти з Парижа. Вони думали, що ми блефуємо. ... Без великих жертв ми здійснили дуже добру політичну демонстрацію, про яку говорить вся Франція» [237, л. 144].

Після ліквідації торгового представництва СРСР у Парижі було запроваджено низку обмежень щодо доступу французьких кораблів до радянських портів. У відповідь уряд Третьої Республіки ввів свої контрзаходи. Обидві сторони зазнавали збитків. Французькі підприємці, зазнаючи фінансових втрат, спробували вплинути на ситуацію. До Раковського, якого, судячи з усього, вже у той час на території Франції сприймали як неформального представника СРСР у Парижі, через різні приватні канали почали надходити прохання передати

в Москву пропозиції щодо переговорів про скасування взаємних обмежень. Радянський повпред у Лондоні переслав ці пропозиції своєму керівництву в Москву, і вже 12 травня отримав відповідь від Литвинова: так як ці «пропозиції ... не походять від французького уряду», й оскільки «жодних офіційних переговорів у цій приватній справі французький уряд проводити не бажає», вважає необхідним «пропозицію остаточно відхилити» [262].

На думку Раковського, іншим кроком напередодні майбутньої виборчої кампанії у Франції, важливість якої підкреслював і сам Литвинов, було би бажано «підтримати ... прихильників зближення з СРСР» [236]. Радянський посол у Лондоні протягом попередніх років продовжував контактувати з різними представниками французького політикуму, особливо з комуністами. Вибір останніх був цілком зрозумілим і спричиненим не лише близькістю політичних платформ, але й публічною підтримкою ідеї офіційного визнання Парижем Радянського Союзу та встановлення дипломатичних і економічних відносин із ним. Особливо близько Раковський спілкувався з одним із засновників і лідерів Французької комуністичної партії (ФКП), депутатом парламенту, редактором газети «L'Humanité» М. Кашеном. Від нього дипломат одержував інформацію стосовно внутрішніх справ Третьої Республіки. У відповідь на це Раковський намагався теж надавати допомогу. Він порадив Кашену низку ідей, що мали на меті сприяти зміцненню Французької комуністичної партії (напр., «створити хороший технічний секретаріат парламентської групи» [266, л. 126] тощо). Відзначимо, що стосовно ФКП, як і комуністичних партій інших держав, радянський посол у Лондоні в цей період найчастіше обмежувався лише порадами та обміном інформацією. Він остерігався нав'язувати ті чи ті комбінації, побоюючись, що така тактика призвела би в подальшому як до розкладання комуністичних партій, так і до розкладання Радянського Союзу як держави [237, л. 147].

У цей період Франція перебувала в політичній кризі. Починаючи з 1920 р. змінилося шість урядів. Нові вибори мали відбутися навесні 1924 р., і було дуже складно передбачити, яка партія отримає більшість та хто обійме посади

міністрів. Тож Раковський дійшов висновку про необхідність налагоджувати контакти не лише з ФКП, але й з іншими політичними силами, щоб заручитись значною підтримкою у питанні визнання СРСР Францією. У політичних колах Парижа ходили чутки, що один з лідерів соціалістів А. Бріана може вкотре очолити уряд. Через згаданого вже інформатора «товстуна» Раковський намагався дізнатись у потенційного прем'єр-міністра його позицію щодо визнання Парижем СРСР, але той не бажав прямо висловлювати свої думки з цього приводу. Проте на питання «Як він ставиться до визнання Росії Англією?» Бріан відповів: «Спритно зіграно, але ми теж можемо так зробити» [237, л. 145].

Із наближенням виборів активність Раковського стосовно внутрішньополітичних справ Франції зростала. У квітні 1924 р. він зустрівся з відомим діячем СФІО Ж. Лонге, який його запевнив, що «докладе всіх зусиль для успішного проведення передвиборчої агітації на користь визнання СРСР» (цит. за: [563, с. 254]). На початку наступного місяця Раковський дав розлоге інтерв'ю, в якому «виголосив справжній обвинувальний акт» проти політики Пуанкаре, котрого він охарактеризував як «найбільш наполегливого і проникливого ворога СРСР, організатора, консультанта, друга й захисника всіх рухів, ворожих першій Державі робітників» (цит. за: [494, р. 565]). Фактично саме останнього радянський посол у Лондоні звинуватив у гальмуванні відновлення радянсько-французьких відносин. Дослідник Ф. Панайотов навіть висловлює думку, що врешті-решт саме Раковський, використавши свої зв'язки у Франції, стояв за «відстороненням від влади» Пуанкаре [541, с. 414]. Ми вважаємо останню тезу явно перебільшеною: насправді, посол СРСР у Лондоні мав низку знайомств і навіть друзів у Парижі, проте їх було явно недостатньо, щоб якимось істотно вплинути на долю прем'єр-міністра Франції. Публічно Раковський з цього приводу заявляв, що «поразка Пуанкаре» стала результатом «тієї антипатії, яку його політика зустрічала не лише серед широких робітничих мас, але й серед французького селянства та дрібної буржуазії» [469, с. 41].

Ще після переходу «французьких справ» до Раковського, Чичерін, звертаючись до посла СРСР у Лондоні, особисто «переконливо просив» його

«дуже обережно ставитися до французьких питань» [234]. Інший радянський лідер, Сталін, трохи пізніше також висловився «за» ідею утриматись від активних дій щодо Франції, і тим самим посприяти пришвидшенню розв'язання питання визнання СРСР [256]. Проте, як ми бачимо з пропозицій Раковського, він дедалі частіше виступав не так за обережні, як за активні, рішучі дії.

У кінці травня 1924 р. Раковський одержав листа від французького державного та політичного діяча, лідера радикалів Е. Ерріо. Цей лист був дуже люб'язний за своїм змістом як до Радянського Союзу в цілому, так і щодо самого адресата [268]. Стратегічний розрахунок Раковського, який зробив політичну ставку саме на Ерріо, усіляко намагаючись налагодити з ним робочі та дружні відносини, частково виправдався: 15 червня 1924 р. він обійняв посаду французького прем'єр-міністра. Як свою зовнішньополітичну мету, новий голова уряду відразу окреслив примирення з трьома великими країнами – Великою Британією, Німеччиною та СРСР [445]. Згодом Ерріо проінформував Москву через радянського посла в Лондоні про готовність повернути СРСР флот, переправлений Врангелем до порту Бізерта в Тунісі, де була французька військово-морська база. Проте вже у листопаді 1924 р., Раковський був змушений констатувати: Ерріо «до мозку кісток» наповнений «недовірою до нас» [263, с. 43]. Пріоритетом для французького прем'єр-міністра було питання повернення довоєнних боргів, а всі інші питання його мало цікавили [263, с. 42].

Щоб створити додаткове сприятливе тло для майбутніх переговорів Раковський в першій половині 1924 р. порушив питання створення Товариства французько-російського зближення, основним завданням якого була підготовка встановлення дипломатичних відносин [269]. До складу Товариства увійшла низка французьких політиків лівого блоку.

Питання щодо визнання Францією СРСР було дуже дискусійне. Протягом 1924 р. його не раз обговорювали в найвищих колах Парижа. Численні критики наголошували, що перед тим як визнавати Радянський Союз, він має повернути отримані в борг Російською імперією та Тимчасовим урядом кредити, а також націоналізовану приватну власність французів. І лише після захисту їхніх прав

можна було вести розмову про визнання. Проте французький уряд, взявши до уваги таку позицію, вирішив піти дещо іншим шляхом.

14 липня Раковський направив Чичеріну та членам Політбюро лист із прикріпленим до нього розробленим юрисконсультом Ке д'Орсе проектом телеграми про визнання. В ньому зазначалось: «Французький Уряд визнає Уряд СРСР як уряд тих з територій колишньої Російської імперії, які визнають його владу»; також «Французький Уряд вважає доречним розпочати вироблення торговельної угоди, що дозволить забезпечити розвиток економічних відносин між обома країнами» [241].

Іншим документом, який надіслав Раковський, став розроблений «Загальною комісією із захисту французьких інтересів в Росії» на чолі з Ж. Нулансом так званий «проект формули Нуланса». Його пропонували внести в загальну декларацію уряду Третьої Республіки про визнання СРСР. Серед іншого там було зафіксовано: визнання має супроводжуватись його приєднанням до принципів міжнародного права. Радянський Союз мав зобов'язатися: дотримуватись угод і контрактів, укладених як між державами, так і між державами або громадськими колективами та приватними особами; справедливо відшкодувати збитки, яких зазнали французькі громадяни особисто або щодо майна, прав та інтересів [242].

Вище зазначені й деякі інші документи, які планувалося офіційно надіслати згодом, Раковський одержав завдяки своїм зв'язкам у Парижі. Фактично це було шпигунством. Одержані «таємним шляхом», перекладені копії цих документів після ознайомлення мали бути або знищені, або зберігатись серед «найтаємніших документів» [257].

20 вересня 1924 р. почала працювати спеціальна французька комісія для вивчення умов визнання Парижем Радянського Союзу. Її очолив А. де Монзі, що стало позитивним сигналом. 19–20 жовтня того ж року відбулась його зустріч із Раковським, санкціонована Еррію, у французькому місті Дувр. Де Монзі представив підготовлений в Парижі проект ноти щодо визнання уряду СРСР «як уряду територій колишньої Російської Імперії, де його влада на теперішній час приймається (місцевими – прим. авт.) жителями» і підтримки «правильних»

дипломатичних зносин з Москвою [239, л. 68]. Також було запропоновано проведення загальних переговорів з різних питань, зокрема й економічних, для чого до Парижа запрошували радянських делегатів. Щойно проєкт ноти був представлений, Раковський відразу обмовився, що його ознайомлення з документом зовсім не означає згоду з французькою позицією, і що за СРСР залишається право на будь-яку відповідь [264, л. 94]. На це де Монзі погодився.

Під час подальшої дискусії радянський дипломат зауважив, що в тексті було відсутнє чітке та однозначне формулювання про визнання Францією СРСР «де-юре». Раковський наголосив, що «відсутність цього слова слугуватиме приводом для неправильного трактування» французької ноти в Росії, плутаниною її з визнанням «де-факто», а також «дасть поживу» для ворожої преси за кордоном [264, л. 94]. Це зауваженням де Монзі взяв до уваги. Коментуючи два останні пункти проєкту ноти, він наголосив, що однією з вимог Франції є збереження за собою права не видавати СРСР грошей старого царського уряду, які зберігаються у французьких банках, раніше, ніж буде досягнуто домовленості з усіх інших, важливих для Парижа питань, передусім – про довоєнні борги та приватну власність у Росії [239, л. 70]. Тож на них вже накладено ембарго. Водночас де Монзі зазначив, що військовий флот, який вивів Врангель у Бізерту, буде передано, як уже зазначали Пуанкаре та Бріан, визнаному уряду Росії [264, л. 96].

Також була обговорена і майбутня французько-російська конференція (за термінологією самого Раковського. Ми ж надалі будемо використовувати формулювання «французько-радянська», підкреслюючи, як і Християн Георгійович, важливе місце французького вектора зовнішньої політики СРСР у період, який ми розглядаємо). Судячи з наголосів де Монзі, головним питанням для Парижа на конференції мало стати погашення Радянським Союзом довоєнних боргів [264, л. 99].

Під час переговорів сторони торкнулись і питання майбутніх послів. Де Монзі заявив, що на цю посаду в Москву буде офіційно запропоновано Ж. Ербетта – журналіста, який спеціалізувався на міжнародній політиці. В

обговоренні питання щодо представника СРСР в Парижі француз висловився за те, щоб ним став сам Раковський [239, л. 73]. Радянський дипломат наголосив: оскільки він немає відповідних повноважень, відповідь на таку пропозицію надати не може. Справді, у Раковського були високі шанси обійняти дипломатичну посаду у Франції, ставши першим радянським послом у Парижі. Проте на заваді цьому стало його інтерв'ю в «Известиях» від 2 серпня 1924 р. У ньому посол СРСР у Лондоні підтримав французько-радянське зближення, розглядаючи його як протиставлення небезпеці німецького націоналізму [419]. На тлі напруги, яка існувала на той момент між Москвою і Берліном через інцидент з радянським комерційним представництвом, подібні заяви були дуже невчасні й нетактовні. Чичерін доклав зусилля, щоб звести наслідки заяви Раковського до мінімуму, зокрема наголосивши, що це лише приватна думка дипломата [503, р. 218]. А коли постало питання вибору кандидатури на місце радянського повпреда в Парижі – в Москві віддали перевагу Красіну, якого позиціонували саме як ділову людину, а не діяча міжнародного соціалістичного руху, яким був Раковський.

Внаслідок переговорів в Дуврі вже 28 жовтня Е. Ерріо надіслав голові Раднаркому телеграму щодо визнання Францією СРСР «де-юре». Судячи з тексту документа, в ньому знайшли відображення і ті ідеї Раковського, які він висловив під час нещодавніх переговорів із де Монзі [438]. Зазначимо, що на думку дослідника П. Бруе, Е. Ерріо був прихильником ідеї визнання СРСР як із комерційних міркувань, прагнучи якомога швидше перейти до практичних кроків повернення грошей, наданих французами Російській імперії у формі різних кредитів, «так і особливо з причин світового балансу: не залишати людей і території, крім концерту націй» [489, р. 237]. Після визнання СРСР одним із основних правил, яке регулювало відносини між двома країнами, мало стати невтручання у внутрішні справи одна одної [538, с. 86].

Перший офіційний візит радянського представника в Париж після встановлення дипломатичних відносин відбувся 4 листопада. Це завдання було покладено на Раковського. Атмосфера візиту була досить дружньою. У перший

же день Раковський зустрівся з Ерріо, і вони погодили призначення французьким послом у Москву Ербетта, а радянським у Париж – Красіна. Наступного дня у популярній французькій газеті «Le Petit Parisien» на першій шпальті з'явилася фотографія посла СРСР у Лондоні, а на третій сторінці надрукована стаття з позитивними характеристиками і його інтерв'ю стосовно переговорів [375; 392]. Раковський, якого було проголошено «найбільш західним із слов'ян», привітав призначення Ербетта і висловив впевненість в його щирому бажанні служити миру й загальним інтересам Європи, працюючи над французько-радянським зближенням. Стосовно радянського представника, посол СРСР у Лондоні з задоволенням відзначив, що громадська думка у Франції з радістю привітала кандидатуру Красіна, «чий політичний та економічний досвід буде корисний для зближення двох країн» [392].

Через кілька днів, 6 листопада, Раковський відвідав колишнє російське посольство, що розташовувалось в одному зі старовинних будинків на вулиці Гренель. Радянський дипломат констатував, що майно посольства, окрім архівів та деяких портретів, збережено [240, л. 81]. Того самого дня під час свого візиту в МЗС Франції Раковський отримав дозвіл на відправку комісії морських експертів для огляду флоту, який Врангель переправив до Бізerti. Також було узгоджено тимчасово передавати повідомлення конфіденційного характеру з Парижа до Москви через Лондон (тобто через Раковського) [240, л. 83].

Приїзд Раковського спровокував інтерес з боку французької преси. Більшість газет продемонструвала відкритість та певну прихильність щодо радянського дипломата: його фотографії і, що важливіше – інтерв'ю, розміщувалися на перших шпальтах; за його діями та заявами уважно стежили та висвітлювали їх (наприклад, [321; 324; 378; 387; 394; 397; 413] тощо). Раковський підкреслив неможливість розв'язання суперечливих економічних питань між Францією та СРСР без компенсації радянським робітникам і селянам, котрі ніколи не визнавали російські борги. Також дипломат постійно наголошував на політичній вигоді, яку отримує не тільки СРСР, але й Франція після офіційного визнання Парижем Москви. Загалом Раковський намагався користуватися загальними

фразами, не переходячи до конкретики. Така його поведінка була цілком зрозуміла: на той момент Москва ще не надала чітких директив щодо проблемних питань.

Візит Раковського в Париж позитивно вплинув не лише на радянсько-французькі відносини. Газета «La Presse» у своєму розділі, присвяченому фінансовим новинам, не без подиву відзначила невелике відновлення російських фондів після прибуття радянського дипломата до столиці Франції. Це відбувалось попри послаблення позицій російських промисловців [329].

За декілька днів, які Раковський провів у Парижі, до радянського дипломата почали вже навіть звертатися з проханням про аудієнцію, сприймаючи його як повноцінного представника СРСР на території Третьої Республіки. Наприклад, на зустріч із повпредом намагався потрапити присяжний повірений Сітрон для розв'язання питання розділення майна одного з націоналізованих Францією підприємств колишньої Російської імперії [240, л. 87].

Після першого офіційного візиту радянського представника у Францію Раковський повернувся у Лондон. Його активність на французькому напрямі помітно зменшилась. Він продовжував стежити за діями Парижа, уважно знайомився із пресою та контактував з окремими політиками. Інформацію щодо Франції можна побачити в аналітичних доповідях щодо міжнародної ситуації, які Раковський сумлінно відправляв з Лондона в Москву (див.: [250; 251; 253]). В цих звітах дипломат торкався, зокрема, важливого для СРСР питання про російські борги та французькі кредити і про значну позитивну роль, яку відігравав де Монзі в цих переговорних процесах. Водночас у кінці вересня 1925 р. Раковський дійшов висновку, що ставлення Парижа до Москви або індиферентне, або й навіть вороже. Це ставлення «дуже відрізняється від того настрою, яке було відразу після визнання», – підсумував дипломат [251].

За майже рік, що минув з моменту визнання Францією СРСР, діяльність Красіна так і не спричинила істотні позитивні зміни за тими пріоритетними напрямками, які визначила Москва. Тож керівництво Радянського Союзу почало обмірковувати можливу заміну свого представника в Парижі на Раковського.

Одна з причин слабких результатів Красіна полягає в тому, що він одночасно обіймав ще й пост наркома зовнішньої торгівлі, а з 1925 р. став заступником новоствореного Наркомату зовнішньої і внутрішньої торгівлі, й робота в цих напрямках була значна за обсягом та вимагала неабиякої уваги. Водночас Красін й сам не хотів залишатися на посаді в Парижі. У жовтні 1925 р. він написав у листі до своєї дружини, що ненавидить «атмосферу постійних інтриг», яка була притаманна «цьому балету, який називають французьким політичним світом» (цит. за: [494, р. 625]). Красін все більше «втрачав смак» до дипломатії, яка часто-густо складалась з «підлабузництва перед жірналістами та політиками». Проте він вважав, що Раковський, враховуючи всі його якості, зміг би досягти результатів і в таких умовах [494, р. 625].

Для Москви були важливі не лише якості, але й досвід свого представника в Парижі. Серед пріоритетних напрямів зовнішньої політики СРСР лишались переговори щодо французько-радянських взаємних претензій, а Раковський якраз лише нещодавно очолював аналогічну делегацію у Великій Британії. В жовтні 1925 р. Чичерін вже не бачив перспектив і великих справ у Лондоні, тож не розумів, доцільності тримати там Раковського [259]. Паралельно він вважав, що роль посла в Парижі стає «особливо значущою». Литвинов з цього приводу писав: «Призначення тов. Раковського в Париж буде, без сумнівів, оцінено за кордоном як посилення нашої дипломатичної активності у Франції» [261]. 22 жовтня на засіданні Політбюро після обговорення було ухвалено рішення: «Обмін послів – тов. Раковського в Париж і тов. Красіна – в Лондон – затвердити» [563, с. 312].

24 жовтня 1925 р. посольство Франції в Москві передало ноту заступнику наркома закордонних справ СРСР Литвинову про те, що президент Г. Думерг «схвалив призначення» Раковського послом у Парижі [159] (офіційно повністю його посада звучала як «Надзвичайний та Повноважний посол» [161], хоча в радянських документах, не призначених для листування з французькою стороною, він частіше фігурував як «повпред»). Через чотири дні Християн Георгійович вперше прибув до столиці Франції в новому статусі. Про поїздку Раковського в Париж було відомо заздалегідь. Ще в ніч з 20 на 21 жовтня Ербетт телеграфував з

Москви стосовно цього візиту. Він повідомив, що Раковський збирався приїхати з метою поспілкуватися, передусім із членами уряду, та оцінити, наскільки зараз можливе врегулювання питання боргів, кредиту та флоту [24].

Після прибуття Раковський зустрівся та переговорив з деякими політиками. Зовні ситуація виглядала доволі оптимістично. Складалось враження про дуже позитивну реакцію в Парижі на призначення Раковського [568, с. 110]. Від політиків лунали вітання, сповнені теплоти й доброзичливості. Було висловлено оптимізм щодо подальшого розвитку французько-радянських відносин. Зокрема, Еррію заявив, що СРСР «може розраховувати на нього в подальшій нашій роботі»; депутат радикал-соціаліст В. Далб'єз зазначив: щодо Росії тепер спостерігається «сприятливий поворот»; де Монзі наголосив, що ще рік тому він не вірив у можливість організації кредитів для Радянського Союзу, але тепер «починає вірити в таку можливість» [252, л. 416–413]. Зі свого боку Раковський, отримавши лист від депутата-соціаліста, президента Французько-російської парламентської групи А. Філіппото, подякував йому за теплі слова й підкреслив: і він, і парламентська група можуть розраховувати на будь-яку допомогу від нового повпреда СРСР в Парижі [162]. Я. Х. Давтян, котрий після приїзду в Париж майже завжди супроводжував нового радянського повпреда, зробив висновок, що «прийом всюди був вельми люб'язний» та що французькі високопосадовці «раді призначенню Раковського» [181, л. 59].

Зазначимо, що така підтримка була все ж не абсолютна. Подекуди лунала критика щодо призначення Раковського. Вона була спрямована не так на саму постать нового посла, як на вимогу не приймати радянських представників до визнання та вирішенні з боку СРСР проблеми старих боргів перед французами [15]. Проте такі заяви лунали рідко й не могли вплинути на загальну картину: французькі політичні кола зустріли призначення Раковського позитивно.

Паризька преса по-різному зреагувала на нового радянського повпреда. Низка газет, особливо лівого спрямування, дала позитивну оцінку призначенню Раковського. Найяскравішим прикладом слугує комуністичний орган «L'Humanité». В ній висловлювався великий оптимізм стосовно ролі нового посла

в поліпшенні та зміцненні французько-радянських відносин [331]. Аналізуючи праву пресу, ми також можемо знайти статті, де висловлено підтримку новопризначеному повпреду. Зокрема, в «L'Écho de Paris» наголошено, що «приїзд мсьє Раковського в Париж чекали довго ... тисячі французьких політиків» [389]. На противагу такому підходу білоемігрантські газети зайняли загалом негативну позицію щодо нового повпреда. Наприклад «Дни», напряду не критикуючи Раковського, спробувала посилити напругу у стосунках між ним та де Монзі [424]. «Последние новости», посиляючись на «The Daily Telegraph», підкреслили, що Раковського перевели в Париж, тому що, на думку Москви, він не впорався зі своєю місією у Великій Британії [431]. Більшість провідних видань («Le Temps», «Le Matin», «Excelsior», «Le Petit journal», «La Croix», «Le Gaulois» [362; 388; 391; 393; 396; 398] тощо) просто обмежилась інформуванням щодо призначення Раковського на посаду повпреда СРСР у Парижі, при цьому фактично не даючи жодної – ні позитивної, ні негативної – оцінки як факту призначення, так і особистості дипломата.

Звичайному французу, котрий уважно читав газети, Раковський також не був кимось абсолютно новим та невідомим. Одні могли пам'ятати його публікації або й виступи на мітингах ще з 1890–1900-х рр. Інші – статті Раковського та його інтерв'ю з великими світлинами, які можна було зустріти в першій половині 1920-х рр. (переважна більшість зустрічалась на сторінках «L'Humanite», наприклад [333; 367; 456]).

Також важливо відзначити й реакцію французької розвідки, яка була неоднозначною. В деяких доповідях йшлося про те, що Раковський «більше франкофіл ніж франкофоб» і що під час Першої світової війни він «не працював проти Франції та її союзників» [63]. В інших наголошувалось, що Раковського варто сприймати як небезпечного активіста, який у разі потреби поставить інтереси революційного руху вище своєї дипломатичної діяльності [43].

31 жовтня в посольстві з нагоди річниці визнання Францією СРСР було дано вечерю на 80 персон. На неї завітали Е. Еррію, А. де Монзі, Е. Даладьє, генеральний секретар МЗС Франції Ф. Бертело, міністр національної освіти та

художніх мистецтв І. Дельбос, начальник апарату МЗС Легар та інші відомі французи [78]. Пізно ввечері Раковський ненадовго повернувся до Лондона, щоб завершити справи та підготуватись до переїзду в Париж.

В столицю Франції він прибув 15 листопада. Приблизно за тиждень Раковський повідомив, що «кабінету Пенлеве не стало» [175], і це загальмувало до 28 листопада – дати, коли прем'єр-міністром було обрано А. Бріана, – подальше встановлення послом СРСР контактів у Парижі.

У грудні Раковський зміг завершити останні формальності вступу на посаду. Затримка була спричинена тим, що спочатку вірчі грамоти довго надходили з Москви, а потім у Парижі розгорілась чергова політична криза. 10 грудня Раковський офіційно вручив «*lettre de créance*» президенту Французької республіки Г. Думергу. У своїй промові новопризначений радянський повпред наголосив, що народи СРСР прагнуть виключно миру та соціального прогресу, а також запевнив: докладатиме максимум зусиль до розвитку відносин між двома країнами [189].

Офіційне призначення Раковського на посаду посла Радянського Союзу в Парижі було цілком логічним кроком, зважаючи на те, що Франція вже певний час перебувала у фокусі уваги Християна Георгійовича та частково – у сфері його відповідальності перед Москвою. Достатньо теплий прийом та особистість повпреда з його контактами, знаннями та певним авторитетом давали надію на покращення французько-радянських відносин і розв'язання найважливіших для СРСР проблемних питань.

3.2. Підготовка та проведення французько-радянських економічних переговорів

Коли Раковський обійняв посаду радянського повпреда в Парижі, перед ним відразу постала низка важливих для Москви питань. Частина з них стосувалась завдань на зовнішньополітичній арені (детальніше див. [567]), проте більшість – торкалась економічних відносин: проблеми російських довоєнних боргів та кредитів, поживавлення економічної співпраці і торгівлі.

Проблема боргів формувалася протягом багатьох десятиліть. У 1888 р. Російській імперії було надано позику на 8 млрд золотих франків. Надалі Росія збільшила обсяги позичених у французів грошей, що було викликано активним залученням фінансів у розвиток залізничних шляхів, промисловості та банків; грошовою реформою 1897 р.; боротьбою з революцією та необхідністю ліквідувати наслідків російсько-японської війни (у 1906 р.); загостренням ситуації в Європі в 1909 р. [534, с. 172]. Становище погіршилось з початком Першої світової війни. Проте нова радянська влада безапеляційно заявила, що не буде повертати борги, які виникли після 1914 р.

Серед усіх країн саме Франція посідала перше місце серед кредиторів імперії Романових. Напередодні Першої світової війни в Росію було вкладено понад чверть французьких інвестицій за кордоном [499, р. 238]. Політиків Третьої Республіки (зокрема і діючих депутатів), лідерів профспілок і різну пресу підкупали, щоб рекламувати цінні папери Російської імперії [548, с. 17]. Перед Першою світовою війною почали пропонувати позики навіть для дітей та молодят (на спеціальних умовах, дохідність 10–14 % річних на противагу звичайним позикам у 5 %). Тож і не дивно, що деякі французи продавали свої будинки, земельні наділи та навіть родинні коштовності й вкладали гроші в російські цінні папери [560, с. 92].

Радянський Союз у своїй зовнішній політиці стояв на позиції дотримуватись декрету ВЦВК від 21 січня (3 лютого) 1918 р. про анулювання іноземних позик, взятих царським урядом (яким фактично було оголошено дефолт). Раковський же наголошував на тому, що борги «принципово треба повертати» [482, с. 105]. Позицію визнання факту наявності боргу та пошуку варіантів його погашення зрештою зайняла й Москва.

Французи, які в той чи інший спосіб зробили значні інвестиції в Росію, прагнули повернути свої кошти (на початку спроб визначення сукупного боргу лунали цифри навіть у 30 млрд франків; 30 березня 1920 р. де Монзі озвучив цифру у 16 млрд [500, р. 414]). Дослідники, починаючи з 1920-х рр., наголошували на складності у підрахунках точної суми боргів, які СРСР мав

виплатити Франції (наприклад, [543, с. 254; 560, с. 85–107]). Також зазначимо, що на відміну від ситуації з Великою Британією, де структура боргів була більш-менш визначеною (наприклад, [315]), у Франції це було проблемою (напр., Л. Пасвольський і Г. Моультон лише зазначили: на Францію припадає приблизно 80% від усіх довоєнних державних боргів та 32% від усіх інвестицій у промислові акції та облігації (тобто 3,08 млрд рублів та 640 млн руб. відповідно [543, с. 26–27]); О. Завадський наводить такі цифри: позики, випущені чи гарантовані Російською державою і які є в обігу на французьких біржах – 15 млрд зол. фр.; позики, випущені або гарантовані Російською державою, які не в обігу у Франції – 1 млрд зол. фр.; позики російських міст – 0,5 млрд зол. фр. [523, с. 76]).

Не забували іноземні інвестори та звичайні громадяни й про своє майно, що було «націоналізовано» новою радянською владою та фактично втрачено, і вартість якого, за деякими даними, досягала 2,5 млрд зол. фр. [549, с. 128]. Самі ж французькі експерти після кількох років роботи над питанням структури та обсягу боргів станом на 21 травня 1927 р. зазначали: заборгованість перед громадянами Франції, емітованими чи гарантованими Російською державою до війни – 12–14 млрд зол. фр.; позови громадян Франції про збитки, зазнані в Росії – 1–2 млрд зол. фр.; претензія казначейства Франції до казначейства Росії (з відсотками до 1927 р.) – 5 млрд зол. фр.; претензія Банк де Франс до казначейства Росії – 500 млн зол. фр [7].

Питання російських боргів було дражливе для суспільства Франції. Раковський з жалем констатував: «Французька суспільна думка і французький уряд ставиться до нас виключно з позиції ліквідації старих боргів і зобов'язань» [120]. Те, що така ситуація відповідає дійсності, підтвердив і Ербетт.

Французькі громадяни постійно нагадували про питання боргів і намагались чинити тиск на органи влади. Вони активно об'єднувались для ефективного захисту своїх інтересів. Тут варто вказати на «Загальну комісію із захисту французьких інтересів у Росії», яку очолив колишній посол Франції в Петрограді Ж. Нуланс, «Комітет захисту французьких власників російських державних фондів, гарантованих Російською державою паперів і муніципальних позик»,

«Комітет захисту французьких власників паперів промислових товариств і банків у Росії», «Національну лігу французьких інтересів у Росії», «Комітет дії для врегулювання французьких інтересів у Росії». Останній із них, що був створений найпізніше, акумулювавши в собі більшу частину дрібних кредиторів (яких, за даними М. Молчанова, загалом нараховувалось 1,5 млн [537, с. 14], Б. Хейфец пише про 2 млн [560, с. 14], а президент «Конгресу французьких власників російських фондів» А. Грофф взагалі заявляє про 4 млн осіб [9]; на наш погляд, остання цифра є перебільшеною). Дуже швидко «Комітет дії для врегулювання французьких інтересів у Росії» виступив з ініціативою про необхідність проведення прямих переговорів між ним та Москвою, вважаючи, що розгляд приватних боргів окремо від міждержавних французько-радянських претензій дозволить відокремити їх і від питання про кредити, а отже, зрушити з мертвої точки у бік реального врегулювання наявної проблеми. Водночас цифри, що називали в «Комітеті» (17,2 млрд фр.), були істотно більші від тих, які попередньо озвучували французькі (10,5 млрд фр.) та радянські експерти (9 млрд фр.) [534, с. 184]. До повпреда Радянського Союзу в Парижі надходили листи з пропозицією надати інформацію про перебіг переговорів щодо боргів, а можливо, і представити позицію Москви об'єднанням комітетів (наприклад, [158]). Проте такі листи залишались без відповідей. Під час чергового етапу французько-радянських переговорів Раковський, висловлюючи офіційну позицію і наголосивши, що «асоціації кредиторів» для СРСР «немає» [319, с. 121], тим самим чітко вказав на неможливість переговорів безпосередньо з комітетами.

Ще з кінця 1910-х рр. Париж почав порушувати питання російських боргів. Важливою спробою розв'язання цієї проблеми стала Генуезька конференція (щодо її перебігу та офіційних позицій див.: [306]). Вона відбувалася у квітні-травні 1922 р. На ній, серед іншого, країни-кредитори намагалися домогтися визнання радянським керівництвом боргів колишніх російських урядів (прибл. 18,5 млрд зол. руб.) та повернення усієї націоналізованої в Росії власності законним господарям-іноземцям. Уже тоді європейським державам ставало очевидним, що таку значну суму РСФРР не зможе виплатити швидко, не

відновивши свою економіку, для чого потрібно було виділити кредити для неї. Радянські представники висунули контрпретензії, зажадавши компенсації за інтервенцію країн Антанти, а також повернення російських цінностей та власності, що була за кордоном (загалом приблизно на 30 млрд зол. руб.). Тож Москва запропонувала провести взаємозарахування боргів. На такі умови вже не погодились інші учасники. Генуезька конференція не принесла істотних результатів, окрім підписання між Росією та Веймарською Республікою Рапалльського договору, згідно з яким між двома країнами відновлювались дипломатичні стосунки, покращувались та поживлялись економічні та торгові відносини, відбувалась взаємна відмова від претензій щодо відшкодування. Цей договір було укладено за посередництва Раковського, який брав участь у конференції [519, с. 42].

У Генуї радянська сторона висловила готовність проводити переговори щодо боргів та націоналізованої власності у двосторонньому порядку, що й підтвердилось на переговорах з Німеччиною. І в подальшому Москва дотримувалась цього принципу. З весни 1925 р. в Парижі працювали експерти Франції та СРСР, проте до осені жодне з принципових для обох сторін питань так і не було порушено. У вересні попередник Раковського повпред Красін вперше виступив з конкретною пропозицією та заявив, що Радянський Союз згодний виплатити заборговану суму, але за умови отримання кредиту на 5–7 років на таку ж суму [512, с. 36]. В Парижі цю пропозицію визнали неприйнятною, тож ніякого компромісу досягнуто не було.

Вже через кілька місяців після призначення Раковського до Парижа розпочалась французько-радянська конференція щодо боргів та кредитів. Їй передував важливий процес підготовки. Від радянської сторони активну участь брав Г. В. Чичерін, котрий двічі відвідав столицю Третьої Республіки (у листопаді та грудні 1925 р.). В. Сироткін вказує, що відкриття конференції стало «результатом успішних візитів Чичеріна до Франції» [547, с. 402]. Такий висновок, на наш погляд, несправедливо залишає поза увагою всю ту діяльність, яку проводив Раковський від перших днів свого призначення в Париж – й до

відкриття конференції. У цей період повпред, користуючись своїми зв'язками, домовлявся та проводив зустрічі з французькими діячами (передусім – з міністром закордонних справ А. Бріаном та генеральним секретарем МЗС Ф. Бертело), отримував під час цих розмов та іншими каналами корисну для майбутніх переговорів інформацію (про політичну обстановку в країні перебування, потенціал чи перебіг попередніх переговорів щодо економічної співпраці тощо (більш детально – див. доповіді Раковського з жовтня 1925 – й по лютий 1926 рр. [105; 106; 108; 109; 111, л. 1–124; 165; 170; 173])).

На період з 17 грудня 1925 р. по 6 лютого 1926 р. Раковський повернувся у Москву, де він узяв участь у засіданнях Політбюро, на яких обговорювались питання політики стосовно Франції, склад радянської делегації й інші важливі аспекти. 26 січня Раковського призначили головою делегації СРСР. Іншими членами стали: голова Всесоюзної центральної ради професійних спілок М. П. Томський (заступник голови делегації); представник Вищої ради народного господарства А. Н. Долгов; 1-й голова Головного концесійного комітету СРСР, заступник голови Вищої ради народного господарства СРСР Г. Л. П'ятаков; торгпред у Франції П. Г. Мдивані; члени колегії Наркомфіну І. І. Рейнгольд та Е. О. Преображенський; заступник наркома фінансів А. Л. Шейнман; член колегії Наркомторгу Б. С. Стомоняков [187]. Зазначимо, що з Томським, П'ятаковим, Шейнманом та Преображенським повпред уже мав досвід співпраці в 1924 р. на іншій конференції – британсько-радянській.

Французьку делегацію очолив давній друг Раковського А. де Монзі, який на той момент обіймав посаду міністра громадських робіт. Такий перебіг подій додавав радянській стороні впевненості в достатньо швидкому й вигідному для неї розв'язанні більшості проблемних питань. Також у французьку делегацію увійшли Далб'єз, Бертло, директор офісу приватної власності та приватних інтересів Альфанд, юрисконсульт МЗС Франції Фромажео, директор міністерства торгівлі Серро, заступник директора міжнародних спілок при МЗС Харісменді [24].

Політична нестабільність у Франції викликала в Москві певний песимізм відносно успіху майбутньої конференції. Часті зміни урядів, а отже, ключових осіб у майбутньому переговорному процесі могли в будь-який момент знівелювати всі потенційно вигідні попередні домовленості. Проте якщо діяти швидко – то проблему боргів все ж можна розв'язати. Чичерін у своєму листі до Сталіна від 31 жовтня 1925 р. підкреслив, що чинний уряд Лівого блоку на чолі з П. Пенлеве готовий провести переговори та дійти консенсусу лише щодо державного боргу, не торкаючись питання приватної власності [258]. На його думку, якщо б із цим процес затягувався, то до влади могли прийти Бріан або колишній міністр торгівлі, промисловості, пошти та телеграфу Л. Лушер, які би представляли велику промисловість та банки, і питання приватної власності уникнути вже б не вийшло.

СРСР, перебуваючи у скрутному фінансовому становищі, безперечно, був зацікавлений дійти згоди, зазнавши якомога менших витрат. Для покращення економічної ситуації в країні радянське керівництво визначило отримання кредитів як один із пріоритетів своєї зовнішньої політики.

З перших днів після призначення в Париж Раковський наголошував, що питання про повернення боргів «нерозривно пов'язане» з питаннями про кредит Франції для СРСР [252, л. 416]. Схожу тезу він не раз озвучував і пізніше (наприклад, [439]). Раковський закликав французьку сторону йти на компроміс, аргументуючи це, зокрема, й захистом інтересів їхніх громадян – власників облігацій царських позик [494, р. 643]. Навряд чи можна погодитися з позицією Ф. Конта, що в Москві існувала хоч якась велика група більшовиків, яка виступала за надання французам ще «ліпших умов» та поступок, і буцімто у зв'язку з цим Раковському навіть довелося переконувати їх, що саме він «зможе досягнути угоди з Францією без повернення боргів і виплат компенсацій» [494, р. 646]. Проаналізувавши велику кількість архівних матеріалів (у АВП РФ, ГАРФ, РГАСПИ) листування всередині різних керівних органів СРСР, їхню кореспонденцію з повпредом у Франції, стенограми засідань ВККІ, ЦК та ЦКК ВКП(б), ми не знайшли підтвердження, що серед керівництва Радянського Союзу

була поширена ідея, про яку писав Ф. Конт, й до того ж так широко, у зв'язку з чим Раковському довелося би когось переконувати. Навпаки, все вказує на наявність у Москви бажання за найменшу кількість поступок та фінансових втрат укласти побільше угод (у вигляді кредитних зобов'язань, концесій тощо) на максимально вигідних для себе умовах. Дуже добре розуміючи обстановку в Парижі та позицію як французьких політиків, так і громадян, Раковський зробив цілком логічний висновок про необхідність йти на компроміс, якщо радянська сторона справді зацікавлена залагодити конфліктне питання, і час від часу озвучував керівництву СРСР такі пропозиції.

Урочисте відкриття конференції відбулося в приміщенні МЗС Франції 25 лютого 1926 р. Міністр закордонних справ А. Бріан привітав всіх учасників цієї події, наголосивши, що переговори становлять інтерес для всього французького народу, і висловив надію, що робота комісії буде успішною. Далі виступив де Монзі, звернувши увагу всіх присутніх на важливості принципу неутручання і шляху до «гармонічного союзу». Позицію радянської сторони представив Раковський. Його зустрічна промова була наповнена підкреслено дружнім змістом, хоча він і зазначив, що не має ілюзій щодо складності майбутніх переговорів. «Ми вважаємо, що нові дружні відносини можуть виникнути з нових потреб і інтересів й задовольнити найглибші сподівання наших народів». Радянський повпред особливо виділив необхідність вирішення проблеми дрібних кредиторів. Загалом французька преса зустріла першу конференцію достатньо нейтрально, утримуючись від коментарів, або з ледь помітним оптимізмом (детальний протокол пленарного засідання – див.: [184]; цитати промов та реакцію французької преси – більш детально див., наприклад, [345; 373; 374]). Проте виходячи з того, що новину про ці переговори розмістило відразу понад 20 французьких газет, притому на перших шпальтах, зі світлинами – це явно вказує на зацікавленість всередині французького суспільства в успішному завершенні переговорів.

У наступні після офіційного відкриття дні почали працювати секції з конкретних напрямів: економічна (розроблення проєкту торгової угоди, яка мала

би бути створена на основі взаємності, але й враховувала особливість існування в СРСР монополії на зовнішню торгівлю; питання, що стосувалися банківського, залізничного режиму, повітряних відносин тощо), фінансова (приватні борги, активи та приватна власність в Росії, кредити та концесії), політична (загальні політичні питання, виведений Врангелем флот тощо) та юридична (перегляд старих французько-російських договорів, визначення позиції Франції та СРСР у міжнародному договірному праві) [18]. Формально радянський представник очолював політичну секцію, але увага Раковського, як і його колеги де Монзі, була прикута до них усіх. Найголовнішим же завданням для радянського повпреда залишалось розв'язання проблеми боргів та кредитів. Саме вона проходить червоною ниткою крізь усю його діяльність у Парижі як дипломата. Натомість зазначимо, що і де Монзі «надзвичайно цікавився фінансовою стороною переговорів», вважаючи її «ключем до всіх договорів взагалі» [157].

Трохи менше ніж за місяць, 24 березня голова делегації СРСР передав французькій стороні загальні ідеї щодо питання про борги та кредити. Перші ж конкретні пропозиції прозвучали 14 квітня. Зокрема, Москва погоджувалась виплачувати по 40 млн франків золотом щороку протягом 62 років, а також замінити старі цінні папери на нові [450, р. 260] (висунуті пропозиції попередньо були обговорені й узгоджені на неформальній розмові голів делегацій [308]). Проте впровадження цих рішень у життя мало бути нерозривно пов'язано з позитивним розв'язанням питання щодо кредитів. Така безкомпромісна позиція була директивою Москви. Дещо забігаючи наперед, зазначимо, що в майбутньому вона стала певним чинником роздратування як серед французького суспільства, так і серед високопосадовців.

Як аргументація щодо виплати боргів не в повному обсязі ще 29 березня французькій делегації був переданий меморандум про тяжкі наслідки для Росії Першої світової та Громадянської воєн і військових інтервенцій на її територію [11]. На цих аргументах Раковський наголошував за кожної нагоди: в інтерв'ю, промовах і т. д. (наприклад, [459, р. 842]) Зменшення суми та розтягування її виплати на тривалий час не влаштовували французьку сторону і були не

прийнятні для громадян, які втратили в Росії майно та гроші. На вимоги останніх повернути конфісковану більшовицькою владою власність Раковський часто апелював до сторінок їхньої власної історії. Повпред вказував, що королі Франції не нехтували конфіскацією скарбів своїх супротивників; Французька революція не поважала священну власність аристократів і духовенства, а Конвенція від 22 грудня 1792 р. заявляла, що суверенітет народу не зв'язаний договорами тиранів, через що були розірвані угоди попередніх урядів і відбулася відмова від державного боргу [489, р. 248].

Французький уряд виступив з контрпропозицією: Москва повинна виплатити за два роки близько 30 % від загального боргу (25 млн американських доларів), потім довести виплати до 50 %, а після цього мав розпочатися діалог з іншими державами, які можна зарахувати до спадкоємців Російської імперії, щодо їхньої участі у поверненні французам грошей [518, с. 310]. У одному з подальших виступів Раковський вчергове наголосив, що варто враховувати «психологію та почуття» населення СРСР, але якщо й брати до уваги лише його бюджет та платоспроможність – то пропозиція Парижа не відповідає «економічній реальності» Радянського Союзу (розлогіше – див.: [183]).

Позиції обох делегацій були взаємно неприйнятні. Тож протягом наступних двох місяців відбувалися активні переговори, під час яких спостерігався певний прогрес: і французька, і радянська сторони робили невеликі поступки одна одній. Відзначимо, що певну роль у цих процесах відіграв саме Раковський, його особисті зв'язки з деякими політиками, передусім – з головою французької делегації де Монзі.

Радянський повпред захищав низку позицій, які, згідно з директивами з Москви, були принципові. Зокрема, він виступав проти визначення суми боргу та її виплати в доларах, а також виплати відразу майже третини суми у найближчі два роки [563, с. 266]. Свою тактику Раковський мав постійно узгоджувати. І не лише консультиуючись з НКЗС (що цілком логічно, зважаючи на посаду), але й з очільниками партії, сповільнюючи тим самим роботу.

У червні сторони обмінялися оновленими позиціями. Вони погодили, що вирахування боргу та здійснення виплат має відбуватися у франках, а загальна сума зменшена на 25% (що відповідало зменшенню територій; ці виплати мали бути покладені на інших спадкоємців Російської імперії) [19]. СРСР погоджувався зробити 52 виплати з поступовим їх збільшенням щороку [534, с. 186]. Це дозволило би Радянському Союзу, з одного боку, зменшити навантаження на власну достатньо слабку фінансову систему, а з другого – дала би можливість залучити більше ресурсів у розвиток економіки країни. Проте запропонована формула не влаштувала французьку сторону, яка наполягала на щорічних виплатах починаючи з великої суми у 125 млн фр. і з часом зменшити її до 82 млн [518, с. 311]. Такий підхід, на думку французької сторони, допоміг би з перших років почати істотніші виплати дрібним позичальникам, а також мав би більший позитивний ефект на економіку Франції, яка на той період теж перебувала не в найкращому стані (зокрема, через наслідки Першої світової війни і необхідність самій виплачувати боргові зобов'язання Великій Британії та США, а також внаслідок невдалої окупації Рура).

7 червня Раковський представив детальну формулу щодо кредитів. Згідно з нею, радянська сторона розраховувала отримати 225 млн доларів (150 млн – товарний кредит, з яких заводи, фабрики та підприємства Франції мали отримати замовлень на 100 млн, і 75 млн – валютний кредит) за 3 роки. Погашення кредитів мало початись лише за 5 років після їхнього отримання [21]. Це дозволило б СРСР отримати нову якісну техніку для впровадження взятого курсу на індустріалізацію. Раковський також наголошував на вигоді такої формули і для Парижа, оскільки вона передбачала, що велика частина грошей залишиться у Франції і буде влито в її ж економіку.

У цей період свою позицію дещо змінив міністр фінансів Третьої Республіки Ж. Кайо. Якщо з самого початку він доволі скептично висловлювався щодо можливого надання будь-яких кредитів для СРСР через погану фінансову ситуацію у самій Франції, то з часом почав розглядати таку можливість під гарантії радянської нафти [494, р. 649–650].

Території, які займав Радянський Союз, мали достатньо великі поклади цієї сировини. Проте необхідно було організувати її видобування, а також – транспортування до країн-замовників. З цими питаннями могли би допомогти кредити та концесії. Раковський запропонував французькому уряду укласти угоду щодо довгострокових поставок радянської нафти. Таку пропозицію, за інформацією від радянського повпреда в Парижі, Бріан та Кайо зустріли позитивно, сприйнявши її як можливість «звільнитись від диктату англійських та американських нафтових компаній» [103, л. 368] (на наш погляд, у процитованому документі Раковський дещо «прикрасив» слова французьких високопосадовців, проте не викликає сумнівів, що його співрозмовники бачили надмірний вплив, який мали «Standard Oil» та «Shell», і були зацікавлені диверсифікувати постачання нафти). Однак ідея, яка мала істотний позитивний потенціал, так і залишилась не реалізованою. Сторони домовились доопрацювати свої пропозиції і представити їх через декілька днів, але вже незабаром, 19 липня, уряд Бріана було зміщено, і Кайо втратив свою посаду. Після кількадечного періоду існування уряду Е. Ерріо прем'єр-міністром і водночас міністром фінансів став Р. Пуанкаре, який із засторогою ставився до можливості підписання з СРСР будь-яких угод. Тож переговори Раковського з офіційним Парижем щодо нафти завершилися безрезультатно.

Французький приватний капітал також активно цікавився нафтовими концесіями. З цією метою ще в лютому й травні 1923 р. до Москви приїздили підприємці Семідеї, Дюверже та Нібо, а також директор нафтового товариства «Omnium international de pétroles» [534, с. 177]. Але на той момент дійти згоди не вийшло. Упродовж 1925–1926 рр. переговори в цьому напрямку пожвавились. Приватний капітал особливо приваблювали нафтові родовища в Баку та Грозному. Раковський почав вести переговори з низкою французьких банків. Проте експерти останніх, проаналізувавши економічні ризики, достатньо швидко дійшли висновку про недоцільність участі в цих проєктах: вони потребували занадто великих матеріальних витрат і мали доволі тривалий період окупності. Відчувалася також відсутність впевненості в СРСР як у надійному фінансовому

партнері. Ще одну з істотних причин припинення переговорів Ф. Конт вбачає в небажанні французьких банкірів зачіпати інтереси британських нафтових компаній [494, р. 633].

Цікаво, що перемовини з товариством «Compagnie française des pétroles» щодо концесії на побудову нафтопроводу Баку-Батум (див.: [199]), якими опікувався Раковський, будучи головою Паризької Концесійної Комісії, вирішив вести достатньо вільно й самостійно. У своїх «щоденниках»-доповідях в НКЗС він не часто згадував про цей проєкт [115]. Певну інформацію надавав і Генеральний секретар Концесійного комітету Л. Перлін (див. його листи в Главконцеском від 30 листопада, 17 грудня 1925 р., 26 лютого, 1 квітня, 12 червня 1926 р. [210–213; 215]). Та всі ці повідомлення мали доволі загальний характер. Раковський вирішив не інформувати Москву про перебіг цієї справи, адже «переговори не наблизились до такої стадії, коли можна було б чітко зафіксувати досягнуту угоду»; детальний опис кожного моменту переговорів став би внаслідок цього «зайвим захаращенням» досьє Главконцескому [211]. Подібна «самостійність» та «ініціативність» навряд чи могла залишитись непоміченою та позитивно сприйнятою в Москві.

Повертаючись безпосередньо до переговорів щодо боргів та кредитів, відзначимо, що вони рухались доволі повільно. Тож Раковський вирішив спробувати прискорити цей процес. 15 липня радянський повпред провів зустріч з де Монзі, Бріаном та Кайо. Особливо непростою була розмова з міністром фінансів, котрий, почувши про запропоновану Москвою схему кредитів, наголосив, що для звичайного француза вона виглядає як типові дії царського уряду, який постійно брав нові кредити, щоб віддавати старі борги [103, л. 369]. Раковський зі свого боку підкреслив, що запропоновані дії посприяють розвитку промисловості самої Франції. В ході дискусій радянський посол, маючи на меті все ж дійти згоди, попередньо погодився з пропозицією французів на сплату 62 щорічних платежів (збільшивши їх з 52) по 60 млн франків [103, л. 365]. Утім, було вирішено, що в офіційному протоколі ця нова формула не буде фігурувати. Але там знайшла відображення інша важлива домовленість: французький уряд

погоджувався взяти участь у наданні кредиту у формі гарантій для залучення французького капіталу [318].

Одночасно продовжувались засідання конференції. Делегації затвердили список російсько-французьких договорів, які й надалі діяли, а також домовились про третейський розгляд суперечок щодо торговельних контрактів. Проте в економічних переговорах були помітні й істотні проблеми. Зокрема, Париж звик вести вільну торгівлю з усіма країнами, тож де Монзі наполягав на дозволі французьким торговцям без перешкод здійснювати комерційні операції на території Радянського Союзу. Раковський, дотримуючись директив з Москви, наполягав на принципі виключної монополії зовнішньої торгівлі в СРСР.

Залишалась по суті не розв'язаною проблема статусу Торгового представництва Радянського Союзу в Парижі, запровадженого у січні 1925 р. Посольство СРСР намагалось постійно тримати МЗС Франції в курсі будь-якої зміни адреси чи в особистому складі торгпредства [139]. Москва наполягала на наданні всім його співробітникам дипломатичних привілеїв, тоді як Париж розглядав його як звичайну приватну організацію. Такий різний підхід був спричинений різними економічними системами, які існували в двох країнах. В СРСР монополія на зовнішню торгівлю належала державі, тож і торгпредство Москва позиціонувала як варіацію офіційного представництва за кордоном, яке мало займатися питаннями торгівлі. У Франції ж була розвинута культура підприємництва та лихварства з безліччю їх комерційних представництв в багатьох країнах. Тож надавати особливий статус СРСР, з яким ще й була низка незалагоджених питань, Париж не мав жодного бажання. Французька сторона, згідно зі своєю позицією, нараховувала торгпредству відповідні податки. Раковському довелося писати прем'єр-міністру Бріану з проханням звернутися до міністра юстиції, щоб він дав необхідні «інструкції» не витребувати жодних податків, поки питання статусу торгпредства не буде узгоджене на французько-радянській конференції [130]. Приблизно через два місяці, 19 червня 1926 р., до посольства СРСР в Парижі надійшла достатньо розлога відповідь. У ній наголошувалось, що Торгове представництво має підпорядковуватись загальному

праву, і конференція, яка триває, не може дати іншого трактування, оскільки законодавча та нормативно-правова основа Франції не може бути змінена спеціально на користь СРСР [16]. За прем'єрства Ерріо проти торгпредства не застосовувалося активних дій, не було порушено жодного провадження [10]. Пуанкаре, отримавши владу, підтвердив непохитну позицію Парижа, що Торгове представництво як організація, так і окремі її члени, «мають підпорядковуватись режиму звичайного права, як це впливає з чинних законів» [131] та перейшов до конкретних дій. 2 квітня 1927 р. до торгпредства СРСР у Франції завітав судовий виконавець і, попри заявлений офіційний протест, витребував більше 102 658 франків податків, а також 5 132 франки судових витрат [127].

З середини липня і до середини вересня у Франції традиційно період відпусток. У цей час не працюють окремі держструктури, йде на канікули парламент. Де Монзі запропонував зробити перерву в засіданнях франко-радянської конференції. Раковський погодився, вирішивши витратити отриманий час на уточнення та узгодження позицій радянської делегації з Москвою, куди він і виїхав 19 липня 1926 р.

Наприкінці липня посол СРСР в Парижі виступив на засіданнях об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) та Політбюро, де висвітлив питання стану переговорів з Францією. Інформація від повпреда про його попередню згоду виплатити борги по 60 млн франків протягом 62 років була зустрінута достатньо неоднозначно, з певним невдоволенням. Раковський аргументував необхідність такого кроку тим, що без прогресу в питанні боргів неможливо розв'язати питання про кредити, на які врешті-решт Франція погодилась, хоча і без зазначення конкретної суми (детальніше: [230]). Було ухвалено рішення «на цій стадії не фіксувати переговори офіційними підписами на попередніх протоколах» та «в жодному разі не відступати від директив Політбюро відносно кредитів» для СРСР [243]. Такі різкі формулювання майже не залишали Раковському місця для торгів та дипломатичних маневрів.

Проте не лише позиція Політбюро заклала підвалини для ускладнення майбутніх переговорів. У липні в політичному керівництві Франції відбулися

серйозні зміни. Лівий блок, з яким Раковського вже вдалося налагодити контакти і який був налаштований дійти згоди з СРСР, втратив владу. Радикальна партія спробувала створити кабінет Республіканського єднання, проте зазнала фіаско. Після провалу, 23 липня було сформовано уряд Національного єднання на чолі з Р. Пуанкаре. Це був союз правих партій та радикалів, які (принаймні перші) досить скептично ставились до можливості підписання компромісного договору з Радянським Союзом. Особливо це стосувалось питання щодо боргів та кредитів. Хоча варто зауважити, що Бріан та де Монзі залишились на посадах міністра закордонних справ та голови французької делегації на переговорах з СРСР відповідно. Це давало Москві надію на позитивне рішення по боргам та кредитам.

Утім, ілюзія можливості продовжити переговори з тієї ж точки, де вони зупинились, дуже швидко розвіялась: майже відразу Пуанкаре виступив проти надання Радянському Союзу кредитів, що було принципово важливо для Москви. Зважаючи на непримиримість та категоричність позиції, на якій стояв французький політик і яку він демонстрував до моменту відкликання повпреда СРСР, нам видається, що така поведінка була спричинена і піклуванням про національні інтереси, але й певними особистими образами, завданими двома роками раніше, про що ми вже згадували. Спостерігалась не лише зміна ставлення до СРСР і Раковського як його представника, а й стосовно де Монзі. Пуанкаре вважав, що голова французької делегації, займаючись переговорами, передусім керується власними кар'єристськими цілями, не дотримуючись неупередженості під час взаємодії зі своїм радянським візаві [541, с. 430].

Не можна сказати, що такі достатньо серйозні зміни, як у політичному житті Парижа, так і в переговорному процесі, стали несподіванкою, до якої були абсолютно не готові в Москві. СРСР вже певний час шукав варіанти зміцнення своєї позиції на міжнародній арені (особливо – у Європі) та поліпшення економічної ситуації всередині країни (що дало би більше простору для дипломатичних маневрів під час переговорів, наприклад, з Францією). 24 квітня 1926 р. між Німеччиною та Радянським Союзом відбулось підписання Берлінський договір. За ним учасники зобов'язувались зберігати нейтралітет та не

приєднуватись до третіх країн у разі їхнього нападу або економічної чи фінансової блокади однієї зі сторін. Обговорювалось і виділення для СРСР достатньо великого кредиту – 300 млн зол. марок. З публічних заяв Раковського можна було зробити висновок, що німецькі банки вже дали значну суму кредитних коштів [469, с. 43]. Проте це не відповідало дійсності. Берлін лише надав державні гарантії німецьким підприємцям, що в разі неповернення їм СРСР коштів відбудеться компенсація. Ажіотажу у Веймарській республіці, економічне становище якої саме потребувало фінансових вливань, така пропозиція не викликала. За «французької каденції» Раковського договір так і не запрацював, як планували. Фактично зазначені кредити не були видані.

Так чи інакше, демонстративне зближення з Німеччиною та перспектива поліпшення фінансового стану Радянського Союзу створювали ілюзію міцних позицій СРСР. Москва вільніше почувалася в переговорному процесі з Парижем, який проводив Раковський, ішла на меншу кількість поступок, більше торгувалась та вичікувала кращих пропозицій. У Франції ж німецько-радянське зближення спочатку спричинило деяке занепокоєння, що, своєю чергою, забезпечило певне пожвавлення переговорного процесу (наприклад, вже згадані переговори з Кайо стосовно російської нафти). Проте Пуанкаре, прийшовши до влади та розуміючи реальний стан речей, виступив проти поступок СРСР.

Офіційно – з листопада 1926 р. по березень 1927 р. – переговори взагалі не велися. Неофіційно – увесь цей час Раковський, застосовуючи свої зв'язки та знання, намагався відновити переговорний процес: проводив зустрічі з різними французькими політиками та чиновниками, передусім із де Монзі та представниками МЗС (більш детально – див. щоденники Раковського та його переписку з НКЗС, наприклад [97; 104, л. 50; 107, л. 14; 110, л. 23–22; 168, л. 402; 171, л. 420]). У цьому ж напрямку діяли й інші члени радянської делегації. Представники французької сторони також узгоджували між собою різні питання, щоб представити свою позицію більш чітко, зважаючи й на ті сигнали, які поступали від СРСР (див. документи, присвячені франко-радянській конференції у період з листопада 1926 р. по березень 1927 р. [3, f. 160–189; 4, f. 001–032; 89]).

Висувались різні пропозиції, проте без офіційного статусу та суттєвої підтримки владних кіл Парижа та Москви вони були приречені залишатись не реалізованими.

Погіршення зовнішньополітичної ситуації, перш за все британсько-радянських відносин, спонукало керівництво СРСР до відновлення переговорів із Францією. Політбюро направило Раковському відповідну директиву, і вже 19 березня 1927 р. було проведено нове пленарне засідання. На думку Троцького, такі «архі-поспішні» заходи для відновлення переговорів у поєднанні з готовністю йти на поступки стали для французів свідченням «хиткості, короткозорості та слабкості» керівництва Радянського Союзу [311, с. 340]. Дійсно, у Парижі розуміли, що насправді спричинило такі дії Москви, тож не збиралися йти на якісь особливі поступки. Через де Монзі були озвучені достатньо чіткі пропозиції: або середня сума щорічних виплат в 60 млн франків без зменшення в перші роки, або зі зменшенням в перші роки, але тоді сума зростала до середніх щорічних виплат у 75 млн франків [94]. Раковський відповів відмовою погоджуватись на пропозиції в такому їхньому вигляді, підкресливши складність фінансової ситуації в СРСР. Після консультацій з Москвою, 25 березня він представив новий меморандум, який, без сумніву, можна вважати серйозним компромісним кроком радянської сторони. У ньому було запропоновано надати 62 виплати в середньому по 60 млн франків за формулою прогресивної шкали [12]. Де Монзі з оптимізмом сприйняв ці ідеї і 20 травня представив на розгляд Пуанкаре нову пропозицію [20]. Головною відмінністю від радянського проєкту було те, що виплати мали бути однаковими з перших же років. Проте і таку формулу голова французького уряду відмовився погоджувати. Навіть більше: Пуанкаре дав генеральному секретарю французької делегації, директору російської секції при МЗС Франції, раднику посольства Франції в Москві Лябону інструкції «утриматись у будь-якому разі від підписання такої угоди, яка відповідала би намірам де Монзі» [512, с. 40]. Це демонструє наявність напруги не лише між Раковським та Москвою, але й між його французьким колегою та прем'єр-міністром.

3 березня засідання французько-радянської конференції знову припинились. Раковський намагався посприяти їхньому відновленню. Тим часом міжнародна ситуація для СРСР дедалі погіршувалась. 27 травня Лондон розірвав дипломатичні відносини з Москвою. Бріан, зі свого боку, заявив, що Париж «має свою власну російську політику», окрему від Лондона [307], а отже, і погіршувати відносини з Радянським Союзом не збирається. Це було спричинено аж ніяк не симпатією до СРСР. Розуміючи те непросте міжнародного становища, у яке потрапила Москва, в Парижі цілком логічно розраховували найближчим часом отримати вигідніші умови стосовно погашення Радянським Союзом боргів. 30 червня Раковський звернувся до де Монзі, закликавши відновити засідання делегацій [99].

Після тривалої паузи, 23 липня, голова французької комісії виклав радянській делегації нові, менш компромісніші пропозиції: Париж погоджувався отримувати щорічно по 60 млн франків за надання кредиту Москві (виключно для замовлень у французької промисловості) протягом 5 років по 60 млн франків. Зазначимо: ідею витратити отримані гроші відразу ж у Франції обговорювали в керівництві СРСР ще з 1926 р. В Москві вважали, що, з одного боку, французи зв'язані своїм законодавством і не зможуть погодитись на інший варіант, з другого боку – нестабільний франк, а отже – потенційна небезпека його девальвації [188]. Раковський відразу підкреслив «до смішного малий» розмір запропонованого 23 липня 1927 р. кредиту. Передбачалось, що проєкт документа має йти саме від радянської делегації [320]. Знову були порушені питання щодо націоналізації французького майна та проблеми військових боргів.

Радянський посол поїхав до Москви, де доповів про ситуацію, яка мала місце, та обговорив майбутню стратегію дій. Він повернувся в Париж лише наприкінці серпня, коли там уже почав набирати обертів «інцидент Раковського» (скандал довкола повпреда). Радянський посол був переконаний: «Із теперішньої складної і важкої ситуації у Франції ми вийдемо з честю, що відіб'ється на нашому міжнародному становищі» [176, л. 239]. І одним з головних способів досягти цього було нарешті укласти угоду про борги і кредити між Парижем та

Москвою. Розуміючи, що переговори затягуються і не дають потрібного ефекту, Раковський дійшов висновку щодо необхідності в цій ситуації піти на істотні поступки для досягнення позитивного результату. Серед іншого він висунув ідею створення у французьких банках провізйону (резервного фонду) на суму 30 млн зол. франків, чим мав на меті продемонструвати готовність Радянського Союзу приступити до виплат старих боргів. У кінці другої декади вересня Раковський звернувся через Чичеріна до керівництва СРСР з проханням надати «негайне рішення стосовно його пропозиції» [149, л. 33]. Незабаром радянський посол у Парижі все ж зміг «домогтися від свого уряду» дозволу на значне зменшення суми запитуваного у Франції кредиту, знизивши його з 220 до 120 млн дол., які планувалось отримати протягом 6 років і витратити на оплату промислових замовлень та придбання товарів виключно французьких фірм; щодо боргів пропонувалось сплачувати по 60 млн зол. франків щорічно протягом 61 року [8]. Договір про виплату боргів нерозривно пов'язувався із договором про кредити: перший мав набути чинності лише після підписання другого.

22 вересня в газеті «L'Europe nouvelle» радянський повпред опублікував частину матеріалів про продовження переговорів щодо боргів та кредитів, у яких уряд СРСР підтверджував свою згоду депонувати 30 млн золотих франків відразу ж після підписання спільного договору, а також висловлював задоволення кредитом в 120 млн, запропонованим французькою делегацією [494, р. 673]. А. де Монзі (зокрема й задля допомоги Раковському) 28 вересня вирішив дати інтерв'ю газеті «La Petite Gironde» з приводу пропозицій радянського посла в Парижі. Політик загалом позитивно охарактеризував нову пропозицію, підкресливши, що запорукою французьких кредитів могла би стати російська нафта [350]. Такі дії лише погіршили становище Раковського, оскільки суперечили інтересам фінансових нафтових магнатів Великої Британії, а особливо – Г. Детердінга, президента компанії «Royal Dutch Shell», який згодом профінансував кілька французьких газет, щоб ті вели запеклу кампанію в пресі, і не тільки проти радянського повпреда, але й за розрив відносин з СРСР в цілому [37].

Загалом вигідну пропозицію Раковського стримано зустріли в Парижі, якщо не сказати, що вона спричинила шок і обурення. По-перше, його публікація суперечила попереднім домовленостям про конфіденційність фінансових переговорів. По-друге, Пуанкаре, який постійно наголошував на непоступливості Москви, сприйняв заяву Раковського як «спробу вплинути на дрібних власників (облігацій російських позик – прим. авт.) "через голову" французького уряду, даючи їм зрозуміти, що боргова проблема цілком розв'язувана з радянської сторони» [534, с. 189]. Виходило, що саме французька сторона не хотіла угоди. Критику спровокувала й відсутність пропозицій щодо повернення приватної власності колишнім господарям та погашення російських військових боргів [512, с. 41]. Невдоволення заявою радянського посла озвучили і французькі видання: як резюмувала на своїй передовиці білоемігрантська паризька газета «Последние новости», «нова пропозиція ... про борги і кредити має погану пресу у Франції» [430].

Раковський зазнав критики за свою пропозицію і з боку власного уряду. Зокрема, на спільному засіданні ВККІ і ЦКК ВКП(б) 27 вересня Сталін, критикуючи Раковського, заявив: «... він проявляє ініціативу, він завжди пропонує дати більше, заплатити дорожче ..., так що Політбюро завжди змушене його зупиняти. Так було весь час. ... Зокрема, так було в останній момент стосовно питання щодо 30 млн франків. Раковський просто пропонував надати ці 30 млн французькому уряду для роздачі власникам. Ми ж погодилися надати ці гроші лише за умови врегулювання питання про кредити...» [309, с. 186]. На це один із лідерів об'єднаної комуністичної опозиції Л. Троцький заперечив: «Раковський тільки виконує директиви Політбюро» [309, с. 186].

На наш погляд, обурення Троцького було захистом здорового глузду від абсурдних за своїм змістом нападів. Документи, які зберігаються в АВП РФ, ясно вказують, що радянський повпред в Парижі постійно перебував у тісному контакті з Москвою, зокрема – й з самим Сталіним. Наприклад, у листі від 24 липня 1926 р. Раковський справді виступив з пропозицією «піти набагато далі тих поступок, які ми робили французам» до цього моменту. Проте він відразу

наголошував, що навіть такий маневр має відбуватись «у межах директив, які були дані делегації Політбюро» [192]. Нова пропозиція Раковського щодо депонування 30 млн золотих франків так само була заздалегідь передана на обговорення керівництву СРСР, підтримана і схвалена. Це підтверджує і стаття в «Известиях» (офіційні Радянського Союзу) за 22 вересня 1927 р.: «Тов. Раковському доручено повідомити французькій делегації, що Радянський уряд готовий протягом найближчого півріччя внести в банк 30 мільйонів франків для обслуговування перших платежів у разі спільної угоди» [437]. Публікація нової пропозиції 22 вересня у французькій газеті «l'Europe Nouvelle», за інформацією Ф. Конта, взагалі була схвалена заступником голови НКЗС СРСР М. Литвиновим [494, р. 673]. Цілком можливо, що ця публікація (як зазначили дослідники Г. Чернявський та М. Станчев [562, с. 275]) була певною «провокацією», що була задумана проти Раковського та вдало реалізована Сталіним і його прибічниками. В цей період радянський посол у Парижі, забувши про обережність дипломата, хотів щонайшвидше знайти спосіб покращити своє становище, припинити постійні атаки французьких преси та політиків на себе та СРСР. Сталін, своєю чергою, не міг не розуміти негативних наслідків подібної відкритої публікації деталей переговорів і вирішив скористатись ситуацією, щоб завдати шкоди Раковському та послабити позицію більшовицької опозиції. Внаслідок усього вищезазначеного угода щодо боргів та кредитів так і не була підписана, а вже в середині жовтня Раковського офіційно відкликали з Парижа.

Істотна увага Раковського в Парижі була спрямована на покращення економічної співпраці, поживлення торгівлі та створення спільних економічних проєктів. Після приходу до влади більшовиків торговельна активність між Росією та Францією зменшилася. Така тенденція була цілком логічною. З одного боку, тотальна націоналізація, яку провели більшовики, слугувала чітким сигналом для великих і дрібних фінансистів, що їхній капітал у Росії не є захищеним і що вони можуть його там втратити в будь-який момент. З іншого боку, не було зрозумілим взагалі майбутнє держави, що намагалась ствердитися на територіях колишньої Російської імперії. Тож французи не квапились ані підписувати нові торговельні

договори, ані вкладати кошти в нові спільні проєкти. Спочатку вони хотіли повернути ті вклади, які вже були зроблені у вигляді фінансів і товарів.

Остання угода між СРСР та Францією до прибуття Раковського в Париж як повпреда була укладена 1923 р. При цьому спостерігалась потреба у поліпшенні економічної співпраці: Франція була зацікавлена в імпорті нафти, деревини, льону, пшениці, платини та низки інших товарів [509, р. 136].

Новий представник Радянського Союзу інтенсифікував переговори щодо низки проєктів, які виглядали потенційно вигідні для обох сторін. Озвучувались пропозиції щодо створення концесій: отримання на базі лісів у районах Архангельська, Сибіру, Кавказа деревини, целюлози і паперу; виробництва бавовни в Закавказзі та в Туркестані; розроблення родовищ різних металів (золота, залізної руди тощо) та покладів графіту (наприклад, у районі річки Курейки, що в Сибіру). Порухувалося питання і про можливість участі французького капіталу в окремих секторах економіки СРСР: у промисловості (створення заводів з виробництва сільськогосподарської техніки, тракторів, автомобілів, а також – для задоволення найпростіших потреб широких мас в одязі та взутті; будівництва підприємств хімічного сектора); в електрифікації (зведення гідроелектростанцій на дніпровських порогах та річці Самур на Кавказі; електрифікації залізниці тощо); у сфері будівельних робіт (зведення житлових будинків та ліфтів, риття каналу між Волгою і Доном, яке б фактично поєднало Каспійське та Чорне моря й надало південним територіям Росії прямий вихід на західні ринки)*. Ці пропозиції часто супроводжувались аргументом, що Радянський Союз має дуже високий потенціал, але потребує інвестицій.

У перший рік роботи Раковського в Парижі було підписано декілька попередніх угод. Перша стосувалась створення спільного французько-радянського товариства «Совметр» з виробництва на території СРСР метричних

* Достатньо розлого цю тему озвучила радянська сторона у статті, присвяченій темі концесій [401]. Попри те, що автором статті був Генеральний секретар Концесійного комітету Л. Перлін, спираючись на «дипломатичні щоденники» Раковського за 1926 р. [115], які посол регулярно складав для Москви і які мали гриф «Цілком таємно», а також на звіти власне Перліна (наприклад, [198; 199; 210–215]), можемо зробити висновок, що радянський повпред у Парижі (який був одночасно і Головою Концесійного комітету) брав активну участь (офіційну та неофіційну) в роботі над досягненням угод з французькою стороною щодо запропонованих проєктів.

вимірювальних приладів та інструментів. Основним споживачем продукції мав стати сам Радянський Союз. Друга стосувалась співпраці з французькою фірмою «Montondon». Сутність угоди полягала в тому, щоб надати іноземним партнерам монополію на виробництво штучного шовку терміном на 22 роки. З представниками «Дюран и Животовский» було підписано попередню угоду на копальні з видобутку залізної руди в Криворізькому басейні спільно з Криворізьким чавуноливарним заводом. Вдалося досягти домовленості щодо виробництва велосипедів та мотоциклів. Проте дуже скоро виникли проблеми з реалізацією цих договорів. Після зміни політичної обстановки у Франції і приходу до влади Пуанкаре новий прем'єр-міністр заборонив переводити капітали до СРСР. Це унеможливило реалізацію проєктів, хоча деякі з них вже були на фінальних стадіях підготовки. Зокрема, Перлін повідомляв Раковському в листі від 24 липня 1926 р. стосовно «Совметра», що французька сторона «внесла 100 тис. доларів в наш банк» у Парижі [214].

Відзначимо також, що Москва власними діями зменшувала ефективність переговорів, якими керував Раковський. Наприклад, Главконцеском спочатку дуже квапив із проведенням усіх переговорів з ратифікацією угод французами, а потім, коли він мав зробити теж саме, у Москві починали все дуже затягувати [216], що спричиняло негативну реакцію європейців і ускладнювало подальші переговори.

Ініціативу щодо укладання угод висловлювала не лише радянська сторона: дослідники М. І. Левін і І. В. Шевелева підкреслили зростання зацікавлення французьких інвесторів щодо СРСР, яке спостерігалось у 1926 р. [533, с. 151] Найбільший потенціал мало «Французьке промислове і металургійне товариство», у якого був інтерес у розробленні Алавердських і Зангезурських мідних копалень на Кавказі.

Як економічний майданчик у Франції нового повпреда цікавив Ліонський ярмарок, котрому він приділяв свою увагу (напр., 8 березня 1926 р. особисто представив радянський стенд французькому президенту [366]). Але не все було так добре: там відбулося кілька «ворожих демонстрацій», об'єктом яких став він сам,

що природно викликало «незадоволення» посла [47]). Після достатньо успішної демонстрації напрямів радянської економіки, особливо нафтової та харчової промисловості, а також хутряних виробів було укладено кілька вигідних для Москви угод.

Аналізуючи методи проведення економічних переговорів, які використовував Раковський, Ф. Конт доходить висновку, що повпред у моменти, коли інтенсивність офіційних переговорів сповільнювалась, часто-густо намагався чинити певний тиск на французькі політичні, фінансові чи промислові кола. Для цього радянський дипломат, як правило, використовував свої зв'язки серед журналістів, поширюючи потрібні йому чутки: від намагання переконати в неймовірній вигоді й перспективності поглиблення співпраці з СРСР – до створення дисонансу в суспільстві про буцімто вже досягнуті серйозні угоди з французькою стороною (детальніше [494, р. 633–636]).

Проте такий метод не завжди йшов на користь самому Раковському. Наприклад, у публікаціях в «L'Oeuvre», «Le Petit Parisien» та «l'Humanité» (квітень 1927 р.), а потім – в «L'Europe nouvelle» (22 вересня того ж року) радянський повпред спробував позагравати з французьким суспільством, передусім – із дрібними власниками боргових зобов'язань, опублікувавши попередні результати переговорів [572, с. 226]. З них випливало, що начебто проблема щодо боргів і кредитів майже врегульована на непоганих умовах, Москва готова платити, а справа лише за рішенням французького уряду. На наш погляд, розрахунок полягав у тому, щоб за допомогою дрібних власників облігацій російських позик, які особливо сильно прагнули повернути свої вкладені кошти, вплинути на рішення офіційного Парижа. Проте надії на це не виправдались (хоча, на думку Р. Шрама, його квітнева спроба, попри зухвалість дій на тлі складної міжнародної ситуації, була надзвичайно близька до успіху [504, р. 612]). Пуанкаре достатньо швидко звинуватив Раковського в недружніх кроках, а відносини з урядом стали більш напружені.

Такий підхід Раковського, разом із позиціями, які займали Париж і Москва, зумовили достатньо скромні результати в налагоджуванні французько-радянських економічних зв'язків.

Висновки до розділу 3

Неофіційна передача «французьких справ» до Раковського, а потім і переведення його на посаду посла СРСР у Парижі були цілком логічними та закономірними рішеннями. Іншу людину, яка б так добре розуміла Францію, мала досвід дипломатичних переговорів та не була позбавлена ораторського таланту було надзвичайно складно знайти серед радянської «верхівки». Правильність рішення підтвердило й визнання Парижем СРСР восени 1924 р. Проте вже наступні важливі економічні переговори на французько-радянській конференції 1926–1927 рр. показали, що названих якостей для успіху було замало.

Ще до призначення в Париж Раковський, звертаючись до громадян СРСР, наголошував: Франції – країні-переможниці у Першій світовій війні, яка мала найбільшу, найкращу, найорганізованішу армію – доводиться «просити ласки», щоб їй відклали дату виплати її боргів [472], а для підтримки національної валюти – брати додаткові кредити в американського банкіра Моргана, погоджуючись не лише з умовами економічного, але й політичного характеру [474]. Такий підхід радянський повпред активно критикував. Але після повільного просування та надзвичайно скромних здобутків французько-радянської конференції, у серпні-вересні 1927 р. він і сам, попри власні слова, спробував будь-що погодити з Парижем питання боргів та кредитів. На заваді реалізації інших економічних проєктів стали фінансові труднощі та внутрішньополітичні зміни у Франції, а також суперечлива поведінка Москви

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [567; 568; 571; 572].

РОЗДІЛ 4.

КОНТАКТИ РАДЯНСЬКОГО ПОВПРЕДА В ПАРИЖІ ТА «ІНЦИДЕНТ РАКОВСЬКОГО»

4.1. Внутрішньополітична активність Х. Раковського у Франції

Попереднику Раковського, Л. Красіну після призначення у Париж довелося майже «з нуля» організувати роботу повпредства. За відсутності співробітників хоча б з якимось мінімальним дипломатичним досвідом та знанням французької мови, інколи він був змушений консультуватись «із консьєржами та благонадійними посудомийками» [538, с. 87]. На відміну від нього, Раковський після призначення домігся переведення з собою з Лондона щонайменше декількох співробітників посольства: Р. Бредіса, Я. Вейдера, Я. Фенжина та стенографіста Кромберга.

Безперечно, радянське посольство в Парижі уособлював не лише Раковський. Його представляли радник Ж. Давтян, перший секретар Н. Тихменєв, другі секретарі Г. Єланський, А. Аросєєв і С. Пірумов, аташе М. Особовський, торгпред П. Мдівані. Щодо останнього, дослідники вказують на їхні дружні відносини, спільну опозицію Сталіну в питанні характеру державного об'єднання радянських республік у 1922 р. та наголошують, що він був «єдиною довіреною особою» нового повпреда в Парижі (наприклад, [518, с. 300; 563, с. 261]).

Раковський намагався оточити себе людьми, з якими він уже мав справу і знав ефективність їхньої діяльності або чув про них. Коли НКЗС розглядало питання призначення на посаду Генерального консула в Парижі, повпред порадив призначити Пірумова. Він аргументував це тим, що в Парижі є великі грузинська та вірменська діаспори, а Пірумов «пов'язаний із кавказькими товаришами», тож таке призначення було би «корисним» [147]. Пропозицію Раковського було підтримано. За даними французького МВС, новопризначений Генеральний консул в посольстві опікувався також «військовими питаннями» [58].

Попри те, що формально саме радянський посол мав займатися організацією дрібної роботи всередині – з НКЗС надходили листи з інструкціями конкретним

співробітникам. Раковський, вважаючи, що це дезорганізовує діяльність установи, наполегливо просив Литвинова звертатися до нього чи в разі від'їзду – до виконувача обов'язків посла, а не на пряму [178].

Було багато різних інструментів, які допомагали Раковському ефективніше виконувати директиви з Москви або й розвивати стратегічно правильні, на його думку, напрями. На початку 1926 р. в Парижі приблизні розрахунки «додаткових» витрат посольства виглядали так: на «велику газету» (в документі її назву не наведено. Однак історик Ф. Конт, торкаючись питання взаємодії Раковського з французькою пресою, вказує, що повпред «без труднощів» давав велику кількість інтерв'ю та публікував статті в різних газетах (напр., «L'Europe Nouvelle», «Paris-Soir», «L'Oeuvre», «Le Petit Parisien») за гроші [494, р. 626]) – 500 фунтів стерлінгів, на інформатора «JJ» – 250 фунтів, на «La Volonté» – 100 [167, л. 4].

Коли Раковський щойно обійняв свою посаду восени 1925 р., список виглядав більшим. Проте, маючи обмежене фінансування, він «оптимізував» окремі статті витрат, наприклад – оплату послуг графа дю Шайля [167, л. 4]. Водночас він попередив НКЗС, що всі ті, для кого фінансування буде скорочене – образяться та «поведуть кампанію» проти СРСР, і «найбільш шкідливим» у цьому контексті мав стати саме дю Шайля, який дуже довго співпрацював з Москвою, через його руки пройшло багато фінансів і документів, а тепер він висловлює погрози [167]. Ми не знайшли прямих доказів, що вони були втілені в життя. Але, зважаючи на справжній талант дю Шайля діяти, залишаючись в тіні (його прізвище фігурувало в документах всього кілька разів), відсутність таких доказів виглядає цілком зрозуміло.

Під дахом посольства СРСР в Парижі активно діяли агенти радянських спецслужб. Вони займалися шпигунством та збиранням інформації про країну перебування, стежили за іншими співробітниками дипломатичної установи тощо. Після призначення Раковського в Париж в МВС Франції очікували на прибуття 60 радянських агентів, які підпорядковувалися б саме послу СРСР [65].

За даними французьких правоохоронців, Володимир Росовський, який прибув у Париж як головний секретар торгової делегації СРСР і був закріплений

за Мдівані, насправді працював «у НК» (так зазначалось в документі, хоч і Надзвичайна комісія (НК) була замінена ДПУ ще у 1922 р.), де відігравав «одну з провідних ролей» [72]. Збіг чи ні, але за два дні після вбивства Петлюри цей агент радянських спецслужб під прикриттям відвідав посольство та зустрівся з її очільником [85]. Надалі він ніби зникає з Парижа і більше в документах не фігурує. На наш погляд, він таємно повернувся в Москву, оскільки виконав специфічні завдання. Сам же Шварцбард, вбивця українського державного діяча, керівника УНР в екзилі С. Петлюри, на переконання українських емігрантів, був лише «вульгарним агентом на оплаті у III Інтернаціоналу», а саме вбивство – це «ганебна провокація зі сторони більшовиків-комуністів» [304, р. 222].

Таку тактику було застосовано не вперше. Під підозрою французького МВС опинилась й машиністка посольства Ніна Астер. Вона підтримувала стосунки з офіцерами, розміщеними у Версалі, часто їздила туди. Але раптом їй надійшов наказ Раковського повертатися в Москву. На думку французької служби безпеки, Астер могла отримати військову інформацію і під час її від'їзду перевезти важливі з точки зору національної оборони документи [64]. Версія щодо шпигунської діяльності ще більше підтверджується, зважаючи й на директиву з Москви, яка надійшла в посольство ще в листопаді 1925 р. У ній йшлося про заборону співробітникам мати відносини навіть із французькими комуністами [66]. І ті відносини, які мала Астер, не могли бути санкціоновані й тривати кілька місяців без конкретного завдання з боку радянських спецслужб.

Попри те, що вірчі грамоти радянський повпред вручив лише 10 грудня того ж року, він з 28 жовтня почав активно займатися «французькими справами»: зустрівся з кількома політиками, вів переговори щодо францuzько-радянського співробітництва в різних сферах. Серед іншого, йому вдалося поговорити з прем'єр-міністром та міністром фінансів П. Пенлеве, одним із лідерів радикалів та головою палати депутатів Е. Еррію, міністром юстиції (а з 29 жовтня – міністром громадських робіт) А. де Монзі, міністром закордонних справ А. Бріаном, генеральним секретарем МЗС Франції Ф. Бертелло, депутатом радикал-соціалістом

В. Далб'езом [554, с. 202–245]. Це відбувалось на тлі чергової політичної кризи, яка розгоралась у Парижі.

Під час зустрічей стала очевидною конфронтація між Бріаном та Бертелло – з одного боку, і де Монзі та Далб'езом – з другого. Перші два спробували натиснути на Раковського та наполегливо вказували, що вирішення пріоритетного для СРСР питання щодо боргів та кредитів можливо тільки в тісному співробітництві саме з ними [252, л. 417]. Після цих зустрічей Раковський у телеграмі до Москви зазначив, що йому тут доводиться працювати в «дуже складній обстановці всяких переплетінь, особистих антагонізмів, самолюбства й честолюбства, і тут потрібно проявити максимум такту», щоб не розгубити всі позитивні чинники й не нашкодити переговорам [177].

Анатоль де Монзі був цікавою особистістю і відіграв у «французькому періоді» життя Раковського важливу роль. З ним радянський посол у Парижі контактував найчастіше. Це чітко простежується за архівними документами, в яких радянський дипломат пов'язував великі надії та реалізацію багатьох проєктів саме з де Монзі (переговори про визнання Францією СРСР, успіх французько-радянської конференції щодо боргів та кредитів тощо). У певний момент навіть складається враження, що це його найкращий друг, і він обов'язково підтримає та допоможе в будь-якій ситуації. Проте глибокий аналіз дозволив нам дійти висновку, що ситуація була не такою, якою здавалась на перший погляд. Тут буде доречно процитувати розлогу характеристику де Монзі, яку восени 1925 р. дав сам Раковський. Він писав: «...це, звичайно, друг не безкорисливий, але я все-таки схильний вважати, що в нього набагато більше політичної зацікавленості, ніж матеріальної. Однак і остання не виключена. За своїми переконаннями де Монзі – людина неабияк безпринципна, ... але надзвичайно розумна, надзвичайно впливова і до нас щиро відкрита. Звичайно, ця відкритість може замінитися ворожістю, якщо коли-небудь це йому знадобиться, але він занадто зв'язався з нами» [174, л. 6].

Тож Раковський об'єктивно розумів, що для успішного виконання поставлених перед ним завдань йому потрібно контактувати з багатьма

французькими політиками та пресою, а також боротися проти різних «ворогів», що діяли всередині країни перебування.

Як вже було зазначено, напередодні встановлення дипломатичних відносин між Москвою та Парижем Раковський запропонував поводити себе з французькими політиками дуже обережно, навіть із ФКП. Після визнання ситуація почала змінюватись. Перед призначенням у жовтні 1925 р. Раковській досяг погодження з керівництвом СРСР, щоб лише він під час своєї діяльності повпреда в Парижі мав право займатись питаннями внутрішньополітичного життя Франції. Особливо це стосувалось «співпраці» з керівництвом ФКП. Таку позицію Раковського можна пояснити бажанням через свій вплив посприяти зниженню різкості у виступах французьких комуністів. Згідно з поліцейськими звітами, ФКП почала піддаватись «більш активному, ніж раніше, впливу, зокрема отримувала поради і вказівки про конкретні дії» від нового радянського посла в Парижі «мсьє Раковського» [43].

У грудні 1925 р., незадовго після переїзду з Лондона, він за допомогою телефону викликав до себе провідних членів ФКП – одного з її засновників М. Кашена, генерального секретаря П. Семара, члена політбюро ЦК ФКП Ж. Доріо [45]. На переконання місцевої служби безпеки, розмова стосувалась політичної лінії французьких комуністів. На підтвердження цього припущення того ж місяця можна було спостерігати певну зміну в риторичі ФКП: вони запропонували свою підтримку уряду соціалістів. Раковський розраховував посприяти перегрупуванню лівих політсил Третьої Республіки, їхній консолідації, подальшій перемозі на виборах та як результат – полегшенню розв'язання завдань, поставлених Москвою перед послом.

За деякий час, спостерігаючи за впливом радянського посольства, у співробітників французької служби безпеки склалося враження, що відповідно до потреб внутрішньої та зовнішньої політики СРСР «представникам робітничому класу» Парижа з повпредства надходили інструкції щодо активізації діяльності чи переходу в пасивний стан [62]. Такі безцеремонні втручання Радянського Союзу тривали й надалі. Дійшло до того, що у приватній розмові з Раковським посол

Франції Ербетт висловив вимогу припинити фінансувати ФКП з Москви, в іншому випадку – це може «надзвичайно несприятливо» вплинути на відносини між країнами [246].

Усі ці дії посольства відбувалися ще й на тлі активності з боку Комінтерну. 30 жовтня 1924 р., після визнання, в одній зі статей «Le Figaro» зазначалось, що французький посол у Москві буде «неозброєним», тоді як СРСР зможуть «перетворити Париж на штаб-квартиру III Інтернаціоналу» (цит. за: [494, р. 582]). Спецслужби Франції стежили за діяльністю цієї комуністичної організації, її спробами вплинути на внутрішні процеси в країні. В МВС було відомо про фінансування Комінтерном ФКП [42]. Про небезпеку з боку цієї організації французів інформували навіть українські емігранти. Щоб надати більшої ваги своїм словам, вони посилалися на думку Чемберлена про те, що голови національних секцій III Інтернаціоналу у Великій Британії, Франції та інших європейських країн є співробітниками Політбюро і на місцях виконують різні функції – агітаторів, агентів, шпигунів, військових інструкторів, членів ДПУ, терористів та ін. [406, р. 6]

Раковський погодився на призначення в Париж після задоволення Москвою деяких своїх вимог. Повперед намагався максимально дистанціюватись від діяльності Комінтерну, тож усі пов'язані з ним справи мав взяти на себе генеральний консул СРСР в Парижі (згідно з іншим документом – «керівник філіалу НК в Парижі» [17, f. 200]) Ауссем [30]. Комінтерн не мав надсилати в столицю Франції агентів, попередньо не отримавши згоди Раковського.

Активна діяльність III Інтернаціоналу заважала новому радянському послу розпочати широку роботу після переведення в Париж. Тож Раковський у листопаді звернувся до Зінов'єва з проханням хоча б на три місяці призупинити «активну пропаганду Комінтерну у Франції», щоб отримати змогу створити позитивне підґрунтя для подальшої співпраці з місцевими політиками та поліпшення ставлення до СРСР у суспільстві [33].

Усе це втручання відбувалось на тлі переговорів про ненапад між СРСР і Францією та їхньої взаємної нейтральної позиції. Сам Раковський ще в грудні

1925 р. в інтерв'ю одній із найбільш авторитетних та популярних газет «Le Temps» переконував: французи можуть бути впевнені, що Радянський Союз та його представники не дозволять собі навіть найменшого втручання у їхні внутрішньополітичні справи [332]. У секретній телеграмі Литвинова, яку Раковський отримав майже відразу після призначення на посаду повпреда СРСР в Парижі, як наполегливу пораду висловлено думку про необхідність виступити з пропозицією для Франції «про взаємний ненапад та невходження у ворожі комбінації» [191, л. 2]. Цю тему в різних формах радянський дипломат порушував не раз. Наприклад, влітку 1926 р. Раковський мав розмову щодо цих питань з Бріаном, і той висловив готовність підписати між країнами відповідний договір [245, л. 168].

Раковський після початку своєї роботи в Парижі був переконаний, що потенційних друзів чи хоча б тимчасових союзників СРСР у Франції майже немає. Зміцнювати позиції радянський посол пропонував, налагоджуючи контакти з соціалістами, шукаючи опору не в окремих особистостях, а в їх «громадських та політичних угрупованнях» [174, л. 6]. На заваді цьому стало не лише постійне, ледве прикрите втручання у внутрішні справи країни перебування. Міністр освіти Франції, один із лідерів партії радикалів і радикал-соціалістів Е. Еррію, в своїй бесіді з Народним комісаром освіти СРСР А. Луначарським, яка відбулася 21 жовтня 1927 р., вказав на те, що саме Раковський «ніколи не хотів підтримувати союзницьких відносин із представниками демократичних партій» і з ним конкретно, хоча французький політик «міг би бути дуже корисний пану Раковському в десятках випадків» своїми «доброзичливими порадами» [186, л. 220].

Щодо СФЮ – то тут, поміж іншого, була проблема різних поглядів на питання діяльності в Парижі грузинського уряду. Існування у Франції на офіційному рівні уряду Грузинської Демократичної Республіки у вигнанні, представленого лідерами Соціал-демократичної партії Грузії Н. Жорданією та А. Чхенкелі (в ГДР вони займали посади прем'єр-міністра та посла у Франції відповідно), було вельми дражливим для Москви. Його головне представництво

перебувало в Парижі. У Радянському Союзі, на відміну від Франції та деяких інших європейських країн, не визнавали грузинський уряд у екзилі, і в офіційних заявах та дискусіях СРСР намагався підкреслити його «дріб'язковість», вказуючи, серед іншого, що це лише «місія» [126, л. 166–167].

Через кілька днів після вручення вірчих грамот Раковський надіслав офіційну ноту Бріану, в якій розкритикував «ненормальну» ситуацію, коли в Парижі працює визнаний Францією уряд ГДР, користуючись усіма дипломатичними привілеями і навіть видає паспорти та візи [128]. Водночас від радянських громадян грузинського походження французька поліція вимагала документи, завірені саме посольством Чхенкелі. Всі ці дії, наголошував Раковський, «абсолютно несумісні з відносинами дружби», що існують між Парижем та Москвою, і суперечать підписаним між ними договорам.

Надалі Раковський ще декілька разів (наприклад, [121; 126]) вимагав припинення діяльності грузинського емігрантського уряду, підкреслюючи, що він небезпечний і є осередком організації повстань у Грузії та вбивств у Франції. Щодо останнього – тут малось на увазі вбивство на початку червня 1926 р. біля воріт французького суду директора прорадянської газети «Нова Грузія» Г. Вешапелі. Риторика цього періодичного видання була спрямована на боротьбу проти грузинських антибільшовицьких партій і організацій, а також – на заклики до грузинських емігрантів примиритися з більшовицькою окупацією країни і повернутися на батьківщину. Вбивцею виявився емігрант А. Мерабашвілі. Мотивом була помста за своїх розстріляних більшовиками в Грузії родичів. Раковський був обурений вбивством Вешапелі. Частину провини за це він покладав і на керівництво Франції. Раковський вважав, що грузинський уряд у вигнанні не представляє нікого, окрім терористичних організацій, але він і «надалі користується дипломатичними привілеями», продовжує отримувати запрошення на офіційні прийоми, видавати паспорти й візи тощо [126]. Гострі заяви Раковського аж ніяк не вплинули на ситуацію. Приблизно через рік Мерабашвілі виправдав французький суд. Після цього провалу Раковський визнав Пірумова «архібездарним представником кавказьких інтересів» [164].

На захист уряду грузинів-соціалістів у Парижі виступали їхні французькі «колеги». Зокрема, депутат від СФЮ П. Ренодель звинувачував більшовиків у лицемірстві, наголошуючи, що їхня зовнішня політика є «підступною» і «сіє розбрат». Як приклад він нагадував про підписаний 7 травня 1920 р. між ними та Грузією договір, згідно з яким визнавались право народу – на самовизначення, а країни – на незалежність. Проте, на переконання Реноделя, коли склалися сприятливі для більшовиків умови – вони не вагаючись застосували зброю та захопили Грузію, встановивши там свою владу й вигнавши звідти чинний уряд, який згодом осів у Парижі (виступ Реноделя див. у: [322]).

Офіційний Париж теж не квапився виконувати побажання Москви: грузинський уряд, що заважав Кремлю, міг стати зручним предметом торгу. На офіційному рівні постійно лунали запевнення в підтримці СРСР, що вже буцімто вирішено питання про ліквідацію «грузинської місії», але жодних реальних дій не робилося. До втрати Раковським своєї посади в Парижі у жовтні 1927 р. це питання так і не було розв'язано, а Чхенкелі безперешкодно перебував на офіційних прийомах перших осіб Франції.

Проте не лише грузинський уряд в екзилі спричиняв напруженість між країнами. Джерелом роздратування Москви була діяльність у Франції білої еміграції. Є кілька точок зору на взаємовідносини між нею та Раковським. В. Гросул наголошує, що білоеміграція, центр якої розташовувався в Парижі, вела активну боротьбу проти «радянських посланців», вдаючись навіть до терористичних актів. Тож Раковському доводилось працювати в умовах, небезпечних для життя [519, с. 42]. Схожі думки щодо цього питання зустрічаються і в деяких інших роботах радянських істориків, опублікованих у 1980-х – на початку 1990-х рр.

Є й інша позиція. Дослідник С. Шрам зазначає, що кілька статей в одному з головних рупорів білої еміграції в Парижі, газеті «Последние новости», були інспіровані повпредом СРСР Раковським [503, р. 226]. Ця думка простежується й в документах французького МВС [73]. Тож можна дійти висновку, що Раковський мав певний вплив на білоеміграцію й іноді використовував її.

Ми вважаємо, що Раковський не виступав ані великим ворогом білоемігрантів, ані «сірим кардиналом» за їхніми спинами. На наше переконання, він був, так би мовити, «компромісною фігурою». Раковський не спровокував у цьому середовищі такого неприйняття, як переважна більшість радянської політичної еліти. Це яскраво простежується в білоемігрантській пресі. Проаналізувавши кілька найбільш популярних газет цього спрямування («Последние новости» і «Дни») за весь період перебування Раковського на посаді повпреда СРСР в Парижі, ми не знайшли значної кількості інформаційних нападів на його персону. Винятком є осінь 1927 р., що пов'язано з «інцидентом Раковського». До цього часу майже в кожному номері згаданих газет можна було побачити напади на СРСР та його різних представників. У величезній кількості статей критикували майже все, що відбувалося на колишніх теренах Російської імперії, які були захоплені більшовиками. Можна було побачити і низку карикатур на різних радянських діячів. Проте прізвище «Раковський» і критика щодо нього траплялися рідко. Так само і радянський посол в Парижі не часто у своїх численних інтерв'ю заходився нищівною критикою білоемігрантів. Тож у публічних виступах та пресі з боку це виглядало радше не як інформаційна війна на знищення між двома непримиримими ворогами, а ввічливі показові перепалки, спрямовані на сторонніх глядачів.

Фізична безпека Раковського теж загалом не була під загрозою. В одній із доповідей французької поліції справді вказано про сигнал стосовно двох росіян (С. Таборітзкі та П. Борк), які начебто готували замах на радянського посла [61], тож за ними було встановлено спостереження [38]. Проте воно виявилось безрезультатним [52]. Переважна кількість побоювань за безпеку Раковського, що виходили не лише від російських монархістів, але й від «болгарських та румунських опонентів» [39], залишались лише побоюваннями [55; 67; 71], або й – «суто вигаданим шумом» самого посольства [73].

Проте, звичайно, Раковський не ставився до білоемігрантів як до союзників. Це були «класові вороги», і він пропонував різні ідеї, як із ними потрібно боротись. Ще в період, коли до нього неофіційно перейшли «французькі справи»,

у зверненні до Чичеріна від 9 червня 1924 р. з грифом «таємно» Раковський підтримав ідею створення спеціальної газети в столиці Франції, яка б була там своєрідним рупором СРСР для боротьби з «запеклою білогвардійщиною» [238]. Аргументів на користь такої оцінки було багато: наявність у столиці Франції низки білогвардійських організацій, газет та журналів; співчуття до них фактично у всіх колах суспільства. Париж з початку еміграції з території колишньої Російської імперії усіх незгодних з новою радянською владою достатньо швидко перетворився на важливий центр, особливо для білоемігрантів [519, с. 42]. Тому Раковський і виступав за рішучі й невідкладні дії [238].

Одним із важливих питань, які намагався розв'язати Раковський вже на посаді радянського посла у Франції, було функціонування російських царських консульств в країні перебування. Вони працювали в Парижі, Марселі, Ліоні та деяких інших містах. Москва, в т. ч. і через Раковського, вимагала припинення «незаконної діяльності» зазначених установ. Радянське посольство в Парижі з цього приводу активно листувалося з МЗС Франції (наприклад [132]). Раковський особисто порушив це питання ще у вересні 1925 р., і на початку грудня отримав запевнення від голови МЗС Франції Бріана, що вже надані відповідні інструкції, щоб висунути «цьому ніким не уповноваженому органу вимоги про припинення своїх функцій» [129, л. 239]. У ноті від 1 жовтня 1926 р. радянський посол висловив Бріану своє обурення, що, попри запевнення, «старі царські консульства» не лише продовжують функціонування, але документи з їхніми печатками ще й сприймаються як повноцінні у відділах МЗС Франції [129, л. 240]. Бертело наполягав: документи з відповідними печатками надходили, проте вони не були прийняті до розгляду. Сам генеральний секретар звернувся до префектури, повідомивши про порушення інструкцій та наголосивши на необхідності стежити за їхнім виконанням [125].

Взаємовідносини Раковського з українською еміграцією багато в чому нагадували вищеописану ситуацію з «білими». Загалом – це стосується оцінки сторін в публічних заявах. Вона була навіть більш стримана, ніж у випадку з білоемігрантами. В одній зі статей емігрантського щотижневика «Тризуб»

повідомлялось, що Раковський «з безсоромністю, яка властива цьому діячеві», запропонував Москві «піти майже безоглядно на цілковиту згоду з капіталом» [429]. Проте стаття з такою гострою характеристикою посла СРСР в Парижі була радше винятком з правил. До періоду «інциденту Раковського», коли негативні характеристики посла лунали майже звідусіль, прізвище радянського повпреда згадується лише кілька разів. Як і в ситуації з білоемігрантами, Раковський майже не висловлювався негативно про українців, і, зважаючи на те, що «виглядав дипломатом, вів справи, говорив про договори та зближення між радами та Францією» [428], сам не був головним об'єктом критики українців.

Попри певні паралелі у відносинах із білоемігрантами, тут були й свої особливості. Ми вже описували тактику Раковського, коли він за допомогою УНК та його голови С. Маркотуна намагався створити ілюзію розколу та посіяти сумніви між українськими емігрантами, сформувати образ, що нібито частина з них підтримує СРСР, виступає за співпрацю з більшовиками. Проте Маркотун і сам намагався використовувати Радянський Союз, постійно тягнув із нього гроші, а ефективність його була не такою вже й високою. Тож Раковський припинив «співпрацю» з цим діячем, а дуже скоро завершив своє існування і УНК. За ініціативою уряду УСРР було створено заміну цій організації – Союз українських громадян у Франції (СУГФ). Гроші він отримував з Харкова [498, р. 2]. Генеральна розвідка підозрювала її членів (особливо відзначали Галіпа, Борщака і Дзіковського) спочатку просто у проведенні більшовицької пропаганди, а потім, після вбивства Петлюри та можливої їхньої участі в цьому – взагалі назвала «агентами та шпигунами Рад» [17, ф. 201]. Генеральний секретар СУГФ Дзіковський стежив за Петлюрою та, за визначенням французьких правоохоронців, був ледь не співучасником злочину [17, ф. 200].

Французький дослідник С. Гаске зазначивши низку фактів, які вказують на наявність зв'язку Шварцбарда з Союзом українських громадян, і певної, не до кінця розкритої ролі останніх у вбивстві Петлюри, водночас відзначив, що вся ця інформація була відома французькій владі, але підозрюваних членів цього об'єднання, чії прізвища вже були встановлені, не лише не допитали, але й

відпустили – вислали 9 вересня 1927 р. «за комуністичну пропаганду» [498, р. 2–3]. Це вже створювало серйозні проблеми для встановлення істини. Потім, приблизно через місяць, був висланий і сам Раковський, якого французька розвідка вважала одним із кураторів радянських агентів у Парижі [49]. А зв'язок між Раковським та СУГФ, судячи з усього, був: з від'їздом посла стали відчуватись проблеми з директивами та фінансуванням цієї організації (навіть газета, яку вони друкували, «Les Nouvelles ukrainiennes», почала виходити рідше – не щотижня, а лише два рази на місяць) [498, р. 4]. Цілком можливо, що висилка Раковського, як і Галіпа, Дзіковського і Борщака (останнього, як згадував український політичний та громадський діяч В. Винниченко, що проживав в цей час у Франції, не раз приймали у посольстві СРСР в Парижі, впускаючи через чорний хід [466, с. 97]), була спрямована на те, щоб слідство не дізналось правду і це не нашкодило французько-радянській конференції. Москва була винна Парижу ще занадто великі суми довоєнних боргів, щоб розривати відносини.

Не можна не згадати й про іншу проблему, яка вже тривалий час створювала напруженість між країнами та не раз ставала предметом розмов радянського посла з першими особами Франції. Маємо на увазі ситуацію з флотом, який в листопаді 1920 р. Врангель переправив до французького порту Бізерта в Тунісі. Ще під час тривалих переговорів щодо визнання Францією СРСР, які проводив Раковський, його кілька разів запевняли, що всі 12 військових кораблів будуть передані Радянському Союзу. Спочатку це відбулось у бесіді з Ерріо в Лондоні 22 червня 1924 р., а потім його слова підтвердив де Монзі під час переговорів у Дуврі в жовтні того ж року. Він підкреслив, що флот «негайно після визнання» буде надано в розпорядження СРСР, і це рішення «вже ухвалили Бріан і Пуанкаре» [239, л. 71]. Проте цього не сталося.

Упродовж свого перебування на посаді повпреда в Парижі Раковський неодноразово порушував це питання перед прем'єр-міністрами, очільником МЗС та іншими французькими високопосадовцями, але позитивного результату його дії не мали [179]. Питання повернення флоту керівництво Третьої Республіки сприймало як один із засобів тиску на СРСР, тож не квапилось його розв'язувати.

Проти виступали й ті французи, які вимагали від Радянського Союзу повернення старих боргів. Зрештою, на ці кораблі чекала сумна доля: частину суден було продано різним країнам, частину – розібрано на металобрухт. Ці процеси відбувались уже після того, як дипломатична кар'єра Раковського була завершена.

Постійні втручання СРСР у внутрішні справи Франції, які Москва проводила через мережу своїх агентів, III Інтернаціонал і з активним залученням свого посла в Парижі призвели до негативних наслідків. Антикомуністичні сюжети в інформаційному просторі можна було побачити ще до появи Раковського в Парижі. Ці випадки не були схожі на спрямовані атаки, а їхня інтенсивність радше залежала від політичних та фінансових інтересів власників газет, які загалом поводитись досить стримано щодо СРСР. Антикомуністична агітація стала частіше з'являтися у французькій пресі та обговорюватись у політичних колах Парижа з весни 1927 р. Велику роботу для цього проводив Ф. Коті на сторінках свого видання «Le Figaro» (наприклад, [416; 417]). Впливовий державний діяч, міністр внутрішніх справ Франції Альберт Сарро 23 квітня 1927 р. заявив: «Комунізм – ось хто ворог» [490, р. 1293], маючи на увазі не лише СРСР, але й власну країну. У травні в Палаті депутатів навіть було порушено питання про зняття депутатської недоторканності з депутатів-комуністів з можливим подальшим притягненням до відповідальності за «підривну діяльність».

Невдачі у французько-радянських переговорах щодо боргів лише підігрівали антирадянські настрої. 9 травня 1927 р. у популярній газеті «Le Matin» було опубліковано статтю, в якій ці переговори названо «Комедією, що триває досить довго» [410]. Через кілька днів у «Le Figaro» з'явилося кілька статей щодо шпигунського скандалу. В них ішлося про затримання поліцією комуністів, які різними способами, зокрема й погрозами, намагались збирати засекречену інформацію на французьких заводах [368; 372].

Після розірвання відносин між Великою Британією та СРСР в кінці травня 1927 р., а також відмови Німеччини надати кредити Москві, пріоритет Франції в планах Кремля посилювався. Ситуація погіршувалась і окремими невдачами

радянських «агентів впливу» в Парижі. Наприклад, адвокат, журналіст, політик А. Торрес, котрий займався справою вбивства Вешапелі, не лише не зміг домогтися ув'язнення Мерабашвілі, але й спростувати закиди обвинуваченого, що убитий в Парижі був не більше як пропагандистом Рад. Виступи Раковського у французькій пресі наприкінці червня [404; 415] не нормалізували ситуацію. Натомість діяльність звичайних більшовицьких активістів «значно сповільнилася» через побоювання, що влада Франції вживатиме щодо них заходи «з вигнання або видворення» [53]. У Москві почали перейматись за майбутнє своїх відносин із Парижем. Тож радянським агентам, принаймні тим, якими курував Раковський, в липні 1927 р. було надано наказ зменшити свою активність, особливо в частині політичної агітації [49].

Влітку 1927 р. ситуація ще більше ускладнилась. У пресі та в суспільстві відчувалось зрушення вправо. Частіше почала лунаати й антирадянська риторика. Зростання політичної активності було пов'язано і з виборами, які наближались. Одним із основних гасел правих стала боротьба проти комунізму [490, р. 1295]. 23 липня 1927 р. Раковський вкотре зустрівся з Пуанкаре. Прем'єр-міністр Франції заявив, що для СРСР не буде кредитів без поліпшення політичних відносин, а цього не станеться, допоки Комінтерн не припинить підтримувати французьких комуністів [490, р. 1295].

Намагання Москви через Раковського якимось вплинути на внутрішні справи Франції стали такими очевидними й безтактними, що Парижу не залишалось нічого іншого, як заявити про свою тверду позицію. 4 серпня 1927 р. Г. Чичерін написав Й. Сталіну: «Надзвичайно гострим та болючим стало питання французьких вимог щодо невторчання» [150]. 19 серпня в популярній газеті «Le Matin» вийшла стаття, де наголошувалось: уряд Москви та лідери III Інтернаціоналу працюють разом над «дезорганізацією» колоніальної імперії Франції [334].

Після початку історії з «інцидентом Раковського», антирадянська кампанія серед французьких політиків та преси набрала найвищих обертів. Почали лунаати навіть заклики щодо розірвання дипломатичних відносин. Раковський, який вмить

став уособленням невдач французько-радянських переговорів, був знятий з посади у Франції та повернувся в Москву. Проте такий результат був цілком закономірним, зважаючи на достатньо незграбні й нетактовні дії посла СРСР в Парижі щодо внутрішніх справ країни перебування.

4.2. Ініціативи у сфері науки та культури

Радянський посол приділяв увагу і поглибленню наукових та культурних контактів між СРСР і Францією. Відразу зауважимо особливості, на які Раковському постійно треба було зважати у своїй діяльності. По-перше, він мав виконувати директиви, які надходили з Москви. Деякі з них давали йому певну свободу дій, але здебільшого вони звужували його можливості. По-друге, бюрократизм та цензура. Радянський письменник та журналіст І. Г. Еренбург жалівся Раковському в листі, що протягом 5 місяців марно намагався добитись від торгпредства, щоб йому надали на один вечір уривки «лівого» радянського кіно для своєї лекції. Зрештою, він отримав дозвіл, але за умови, що надасть тези своєї доповіді на попередній розгляд. Це спричинило природне обурення письменника, який підкреслив: такі дії навряд чи посприяють тому, що люди мистецтва стануть більш плідно працювати (детальніше [563, с. 297]).

Безперечно, французько-радянські контакти у сфері науки та культури були й до призначення Раковського в Париж. Важливу роль в цих напрямках виконували різні товариства та інші подібні об'єднання. Проте їх функціонування мало деякі особливості. Вивчаючи радянсько-французькі наукові та культурні зв'язки в 1920-х рр., дослідниця Т. П. Миронова відзначає, що перспектива підтримання створення у Франції товариства з боку будь-якої з радянських організацій (повпредства Радянського Союзу в Парижі, Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном (ВТКЗ) тощо) «не лише не приваблювала, але й часом просто лякала французьку інтелігенцію, яка трималась осторонь від політичного життя» [485, с. 100]. Якщо такі об'єднання французи все ж створювали, то значна частина їх членів нейтрально ставилась до більшовизму і справді прагнула розвивати культурні та наукові зв'язки і якщо й займались пропагандою, то лише

в зазначеному контексті, а не в політичному. Тож щоб не допустити й тіні сумніву стосовно своїх поглядів, французькі товариства майже ніде в назвах не використовували слова «СРСР» чи «радянський», віддаючи перевагу «Росія» та «російське» (напр., Товариство нової французько-російської дружби, Французький комітет наукових зв'язків з Росією, Гурток Нової Росії тощо). Товариство нової французько-російської дружби, створене ще у квітні 1924 р., мало 101 члена, серед яких було 11 сенаторів, 13 депутатів, 16 представників ділових кіл [512, с. 29]. При ньому видавали щотижневик «Новая дружба» (загалом вийшло друком 19 номерів) де, окрім матеріалів про науку та культуру СРСР, публікували й інформацію про внутрішню і зовнішню політику. Почесними головами Товариства були Е. Ерріо та П. Пенлеве. На його чергове засідання в листопаді 1924 р. було запрошено й Раковського, який на той час перебував у Парижі. Радянський представник скористався цією нагодою та узяв слово. Проте за змістом його промова була більше наповнена політикою, ніж дипломатією, не кажучи вже про культуру та науку. Він наголосив, що «міжнародний капіталізм» зараз бореться проти СРСР «не тому, що країна є комуністичною», а через політику націоналізації, яку проводить Москва [240, л. 80].

Найбільшими і найдієвішими об'єднаннями, створеними вже за повпредства Раковського, були Французький комітет наукових зв'язків з Росією та Товариство культурного зближення з СРСР.

Французький комітет наукових зв'язків з Росією було створено 5 грудня 1925 р. в Парижі. Його засновниками та найактивнішими членами були відомі у Франції постаті: фізик і громадський діяч П. Ланжевен; фізик, хімік, педагог та громадська діячка М. Складовська-Кюрі; письменник, журналіст, із 1923 р. – член ФКП А. Барбюс; письменник Р. М. дю Гар; славіст, професор Колеж де Франс А. Мазон; актор, театральний режисер Ф. Жемьє, який заснував 1920 р. в Парижі Національний народний театр; поет, романіст, драматург, історик В. Маргеріт. У листі від 2 січня 1926 р. організація повідомила радянському повпреду про своє бажання налагодити тісні зв'язки з СРСР, запропонувавши напрями можливої

співпраці та основні принципи Комітету [224]. «Переривання наших відносин з Росією вже кілька років болісно відчувається в усіх галузях науки», – наголошувалось у листі [224, л. 231].

Розпочався активний обмін науковою літературою, який відбувався з безпосереднім залученням посольств обох країн. Комітет запрошував читати лекції і доповіді відомих радянських діячів. Організовувались і поїдки у відповідь. Французький комітет наукових зв'язків з Росією не мав власних ресурсів, і з початку його роботи важливим аспектом стала допомога в отриманні віз, на що посольство СРСР охоче йшло назустріч. Як відзначив секретар організації А. Мазон, у перші місяці діяльності Комітету таких поїздок було небагато: він згадав лише кількох радянських науковців – індолога Ф. І. Щербатського, синогола В. М. Алексеєва, наркома охорони здоров'я М. О. Семашка, відомого фізіолога І. П. Павлова та двох французів – директора Інституту Пастера в Тунісі Е. Бернета та професора медичного факультету Бордо Ж. Портмана [502, р. 99].

З часом активність у цьому напрямі лише зростала. Комітет сприяв публікації у Франції наукових досліджень радянських учених. Проводили вечори науки й культури. Згодом голова Комітету Ланжевен 1926 р. висловив пропозиції щодо інтенсифікації взаємодії між країнами, що йшли далі простого обміну літературою [518, с. 337]. При цьому Мазон наголошував, що кожен учасник має «залишатись рішуче далеким від політики» [502, р. 100]. Були встановлені контакти з Академіями наук СРСР та УСРР, Географічним товариством, Інститутом експериментальної медицини в Ленінграді, Інститутом бактеріології в Москві що, з-поміж іншого, відкрило можливість надавати взаємну підтримку в наукових дослідженнях. Збільшилась кількість спільних конгресів (1926 р. їх відбулося дванадцять). Показовим було і збільшення кількості членів комітету: якщо 1925 р. їх було 34, то 1927 р. число французьких професорів, котрі висловлювали та надавали підтримку, перевищило 120 [485, с. 36].

Раковський не залишався осторонь такої важливої для розвитку зв'язків між Францією та СРСР організації. На початку 1927 р. Мазон для ознайомлення з роботою наукових установ відвідав Ленінград, Москву, Харків, Київ. При цьому

він мав із собою, серед іншого, рекомендацію від Раковського [223]. Рекомендацію радянського повпреда в Парижі отримав і А. Мартель, французький фахівець з історії російської літератури, який приїхав до Москви у липні 1927 р. для роботи в архівах [201]. Це мало полегшити їхнє перебування на території Радянського Союзу та посприяти виконанню наміченої роботи.

Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном проявляло ініціативу та намагалось вплинути на Французький комітет наукових зв'язків з Росією й розширити сферу його діяльності. Відбулися спроби налагодити контакти між художниками і літераторами, проте вони виявились не надто успішні. Т. П. Миронова вважає, що причиною цього стало небажання Комітету співпрацювати з жодною установою, яка пов'язана з радянськими партійними органами. Він «з острахом вступав у контакт» з ВТКЗ, «не вірячи в її (*ВТКЗ – прим. авт.*) нейтральність в ідеологічному плані» [485, с. 36–37]. Мазон неодноразово наголошував, що Комітет – «це лише наукова організація й іншою вона не буде», але схвалив ідею «утворення Товариства культурного зближення» [485, с. 100].

Інтенсифікація французько-радянських культурних та наукових контактів справді спричинила необхідність у створенні додаткових організацій для більш ефективної роботи та різностороннього співробітництва. З цією метою 1927 р. почало функціонувати Товариство культурного зближення з СРСР. Перше засідання відбулося в будівлі повпредства. Але надалі, щоб «підкреслити свій добровільно громадський характер» [104, л. 46], було ухвалено рішення проводити засідання в іншій будівлі. Товариство очолив філософ, професор естетики в Сорбонні В. Баш [512, с. 51]. Не без сприяння Раковського та взаємодії з урядом Третьої Республіки нова організація змогла отримати матеріальну допомогу від Міністерства освіти Франції та спрощену систему отримання віз для запрошених радянських вчених [525, с. 19].

З радянської сторони дві установи найбільш активно сприяли поглибленню наукових та культурних зв'язків між Москвою та Парижем – Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном та Академія наук СРСР.

Окремо варто відзначити співпрацю посла з ВТКЗ. Раковський підтримував активне листування з О. Д. Каменєвою (прізвище при народженні – Бронштейн, рідною сестрою Л. Д. Троцького та першою дружиною Л. Б. Каменєва), яка очолювала цю організацію. Дипломат відводив ВТКЗ особливе місце, підтвердженням чого може слугувати такий факт: у складі повпредства працювали уповноважені від Всесоюзного товариства зв'язків із закордоном, які одночасно обіймали відповідальні посади перших секретарів посольства (Б. М. Волін, М. С. Тіхменєв, І. А. Дівільковський). Каменєва, зі свого боку, теж з повагою ставилася до Раковського. Серед іншого, вона радилась із радянським повпредом у Парижі і щодо кандидатур деяких співробітників у Франції, і про рівень їхньої платні (наприклад, [203; 219; 221]).

Каменєва вважала, що робота у Франції по лінії ВТКЗ була дуже важливою та перебувала на той момент у «серйозній стадії розвитку», і закликала докласти «максимум зусиль, щоб вивести її з початкової організаційної форми» [222]. Робота щодо культурного зближення повинна була йти двома основними напрямками: з представниками різних видів мистецтв (театр, музика, література і т.д.) та з «широкими прошарками інтелігенції» в цілому [220]. ВТКЗ направляло до повпредства в Парижі різні матеріали, створені передусім із метою покращення зовнішньополітичного іміджу СРСР, і Раковський в міру своїх можливостей сприяв їхній публікації в різних французьких виданнях [570, с. 108].

Іншою формою французько-радянських культурних та наукових зв'язків був взаємний обмін літературою. Усі ці процеси відбувалися через повпредство СРСР у Парижі та ВТКЗ. На ім'я Раковського нерідко надходили листи з проханнями посприяти в отриманні тих чи тих книг. У січні 1926 р. для Інституту слов'янських досліджень у Парижі було передано велику партію російських та радянських книг [570, с. 108]. Дещо згодом схожу посилку отримало Товариство друзів російської книги. За порадою Раковського директор паризького театру ім. Альфреда Жаррі Р. Арон у вересні 1927 р. звернувся до ВТКЗ і доволі швидко отримав радянські п'єси для їх постановки у найближчому майбутньому (див. : [205; 229]). Обговорювалась можливість задоволення прохання й редактора

журналу «l'Information» Ж. Ансея щодо книг з історії: йому були потрібні дослідження з тем історії Франції, міжнародних відносин та світової війни 1914–1918 рр. [208; 225; 226; 228]. Та замість потрібних книг він отримав переважно «пропагандистські брошури», про що 3 липня 1927 р. сповістив радянського повпреда в Парижі [207]. Судячи з документів, Раковському так і не вдалось вирішити це питання [206].

Обмін літературою відбувався і в зворотному напрямку: у березні 1926 р. А. Шарпантьє з власної ініціативи передав 10 книг для бібліотек СРСР й планував надіслати ще; того ж року голова Біокосмічної асоціації в Парижі Ф. Моньє після розмови з Раковським надіслав О. Д. Каменєвій кілька примірників бюлетеня «La vie universel» [570, с. 108].

Завдяки участі низки французьких діячів та посередництву повпреда влітку 1926 р. ВТКЗ почав видання серії збірників «Запад и Восток». Там друкувалась інформація про культурне життя у Франції та СРСР, було опубліковано кілька статей про французьке мистецтво. Того ж року не без допомоги повпреда було створено щотижневий суспільно-політичний та літературно-художній журнал «Наш Союз». Формально його вважали друкованим органом громадських організацій громадян СРСР у Франції. Неофіційно – це був черговий інструмент пропаганди Радянського Союзу.

Попри все згадане, маємо вказати й на чинник, який негативно вплинув на налагодження культурних та наукових зв'язків між Парижем і Москвою. Зокрема, часта зміна представників ВТКЗ у Франції. У період з 1924 до 1927 рр. п'ять різних людей обіймали посаду уповноважених Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном [485, с. 100]. Звичайно, що це часто-густо призводило до втрати вже налагоджених контактів.

Радянський повпред намагався у межах своїх компетенцій і сил сприяти творчим та науковим контактам між Парижем і Москвою: він отримував листи з проханнями посприяти в тих чи тих питаннях, а також зустрічався з радянськими вченими, письменниками, художниками, акторами, які приїздили в цю країну,

цікавився їхньою роботою та потребами, прагнув допомогти їм порадами чи контактами.

Спочатку зупинимось детальніше на науковому напрямі. Радянський історик та педагог, академік АН СРСР Є. В. Тарле, який восени 1926 р. побував у Парижі з дослідницькою метою, зокрема й завдяки всебічному сприянню Раковського, зміг провести доволі плідну роботу. Було знайдено низку раніше не відомих та не опублікованих ніде документів (вони стосувались подій періоду Французької революції, а також – історії французького робітничого класу). На основі знайдених матеріалів було опубліковано спочатку статтю, а потім – і книгу [555; 556]. Темою Французької революції також цікавились історики Я. М. Захер, В. М. Далін та Я. В. Старосельський. Посилення зацікавленості цією проблематикою серед радянських дослідників відзначали і французи. У цьому контексті А. Матез не без задоволення відзначив, що багато молодих науковців їдуть до столиці Франції для своїх досліджень [489, р. 245]. Повпред СРСР у Парижі в межах своїх можливостей надавав їм допомогу.

Проте Раковського доля звела не лише з радянськими істориками. Він мав зустрічі й з французьким дослідником, головою Товариства вивчення історії Французької революції А. Оларом. Взагалі стосовно історичних досліджень у Парижі, біограф Л. Д. Троцького І. Дойчер відзначив, що під час свого перебування на посаді радянського повпреда в Парижі Раковський «зробив багато для заохочення вивчення радянськими істориками архівів Французької революції, якою сам дуже цікавився» (цит. за: [518, с. 340–341]). Радянський повпред сприяв приїзду французьких вчених до Москви на ювілей Академії наук СРСР, що стало ще одним позитивним сигналом до поживлення наукових контактів.

Ще одним підтвердженням тези, що розвиток і зміцнення наукових контакти були нехай і не пріоритетним, але важливим напрямом діяльності для Раковського, може слугувати той факт, що за обмеженого бюджету посольства він все ж знаходив можливості виділяти для цього певні кошти. Зокрема, Палеонтологічний музей у Парижі майже рік через нестачу фінансування не міг оплатити доставку та забрати з митниці гіпсові зліпки з сибірських черепів,

надіслані з Москви Каменєвою. Раковський, сподіваючись на подальшу співпрацю як із музеєм, так і з його директором професором Булем, як жест доброї волі виділив необхідну суму в 600 франків з грошей посольства [102].

У період перебування Раковського на посаді повпреда зміцнилися зв'язки і між радянськими та французькими сходознавцями. Важливою подією стала поїздка у Францію радянського індолога, академіка та неодмінного секретаря АН СРСР С. Ф. Ольденбурга. Головним завданням, яким він займався, було встановлення через переговори з керівництвом Комітету наукових зв'язків з Росією усталених французько-радянських наукових контактів [485, с. 85].

Раковський сприяв не лише науковому обміну, але й організації наукового туризму. У 1926 р. він підтримав пропозицію паризького представника Наркомздраву доктора Рубакіна щодо організації поїздки закордонних лікарів (з Великої Британії, США, Голландії, у кількості 300–400 осіб із сім'ями [218]) на курорти Криму та Кавказа. Дипломат бачив у подібних заходах шлях до встановлення нових контактів у сфері науки, що було важливо для взаємодії взагалі з іншими державами (як ми вже згадували, певну роль у визнанні в 1924 р. Францією СРСР відіграло й організоване за ініціативою Раковського Товариство французько-російського зближення). Єдина умова, яку висловив повпред, – точно визначити права та обов'язки екскурсантів [217]. З одного боку, це дозволило продумати програму поїздки та подбати про безпеку гостей. З іншого – Раковський був зацікавлений, щоб в іноземців сформувався максимально позитивний образ Радянського Союзу, і надалі, після повернення в свої країни, вони продовжили працювати на поліпшення міжнародного іміджу Москви. Ця тактика вже показувала свої результати: після поїздок Ерріо, Даладьє (1922 р.), де Монзі (влітку 1923 р.) в СРСР і їх повернення на батьківщину, у Францію, вони через свої публікації та виступи не раз вставали на захист Радянського Союзу. Де Монзі на час їх із Раковським переговорів про визнання восени 1924 р. вже став справжнім прихильником французько-російського зближення. Він був переконаний, що мир у Європі «неможливий без Росії», а французько-радянська злагода є «природним законом європейської рівноваги». Проте, звичайно, ця

позиція сформувалась не лише під впливом поїздки в Росію. Вона мала цілком прагматичні цілі: де Монзі вважав, що якщо Франція хоче отримати більше вигоди – різних поступок у питаннях економічних зносин – треба йти на зближення з СРСР якомога швидше, поки Радянський Союз слабкий та не має союзників [449, с. 47–50].

Щодо діяльності Раковського у сфері культурних контактів – ми не можемо погодитись з тезою, що радянський посол у Парижі надавав їй «виключно важливе значення» [485, с. 112], як зазначила Т. П. Миронова. Проте дипломат дійсно робив певні кроки. Зокрема, до нього з проханням про допомогу для художника К. Н. Редька [518, с. 334] звертався головний редактор «Великої радянської енциклопедії» О. Ю. Шмідт. Раковський не лише посприяв швидкому отриманню художником візи на в'їзд, але й відкриттю у Парижі його персональної виставки картин. Завдяки цій виставці, а також частим візитам до повпредства Редько познайомився з низкою французьких діячів – як політиків і представників культури, так і журналістів. Це збільшило кількість людей, котрі змогли познайомитись із його творчістю.

До Раковського звертались не лише радянські, але й французькі художники. Зокрема, Ж. Бейстег і М. Ітурбе для своєї поїздки в Ленінград отримали документ, в якому зазначалось, що вони мають рекомендацію Раковського та прохання усіляко їм сприяти [227]. 7 грудня 1925 р., ще за 3 дні до офіційного вручення вірчої грамоти президенту Г. Думергу, в повпредство надійшов лист на ім'я Християна Георгійовича. В ньому місцевий представник Інституту Карнегі Г. Лероль просив посприяти в отриманні дозволу приїхати в СРСР. Це було потрібно для організації міжнародної виставки сучасного живопису, яка планувалась у м. Пітсбург (США). Лероль хотів, щоб неодмінно там були представлені й роботи радянських художників [209]. При цьому Інституту Карнегі зголошувався взяти на себе витрати на транспорт для митців і доставку туди й назад їх робіт, на страхування тощо [204, л. 63].

Раковський, перебуваючи в Парижі, підтримував достатньо тісні контакти й з іншими радянськими діячами культури, які приїздили у Францію. Він часто

спілкувався з художником Ю. П. Анненковим, мав зустрічі з відомим оперним співаком Ф. І. Шаляпіним, його дім відвідував і поет В. В. Маяковський (детальніше про зустрічі з ними в [563, с. 287–292]).

Сама будівля радянського посольства стала важливим центром французько-радянського культурного діалогу. У вересні 1926 р. у великій залі повпредства за ініціативи Раковського було продемонстровано фільм режисера С. М. Ейзенштейна «Броненосець "Потёмкин"». Це був один із перших показів цього фільму за межами СРСР. У створенні сценарію активну роль брав і сам тогочасний радянський повпред, який мав відношення до описаних подій (хоча й наполіг на тому, щоб його прізвище не згадували в титрах). На першому показі були присутні представники французького політикуму, дипломатичного корпусу, науки та культури. Демонстрація фільму, на наш погляд, була не лише простим виконанням директив з Москви і мала пропагандистську мету: для самого Раковського це був ще й спосіб донести до французького суспільства своє бачення та свої емоції щодо подій довкола «Потьомкіна».

Важливе значення мала участь СРСР у міжнародних виставках та ярмарках. Як спосіб познайомити європейців з ідеологією більшовиків через культуру – мистецькі та художні виставки. У цьому контексті Франція залишалась важливим майданчиком. Невдовзі після призначення повпредом у Париж, Раковський, попри заклопотаність, знайшов час відвідати міжнародну виставку декоративного мистецтва та художніх промислів. З одного боку, такий крок наочно демонстрував, що дипломат вважає взаємодію між країнами у сфері культури важливим напрямом. З другого боку, його підтримка радянських представників на виставці у період, коли ще увага французьких журналістів та громадськості була прикута до особистості Раковського, могла певною мірою вплинути на результати цього заходу: у підсумку радянські учасники отримали 183 нагороди, з них – 9 «гран-прі» [518, с. 343]. Особливо високого визнання досягнув Камерний театр з Москви, який отримав диплом гран-прі і золоту медаль Паризької виставки. А новаторство художнього керівника театру А. Я. Таїрова, майстерність акторів і

переосмислення класичних традицій, на переконання дослідниці Г. Д. Котової, «безсумнівно вплинули на французький театр» [532, с. 62].

Отже, можна констатувати, що в Раковського, попри завантаженість економічними переговорами, вийшло знаходити час на розвиток французько-радянських наукових та культурних контактів. Проте переважно вони були спрямовані на розв'язання нагальних питань, і фактично мали не так системний, як спорадичний характер.

4.3. «Persona non grata»?

Восени 1927 р. у Франції було надруковано більше сотні газетних статей, в яких йшлося про «справу Раковського» (переважна більшість припадає на вересень, наприклад [343; 363]). Ми все ж пропонуємо використовувати термін «інцидент Раковського» й трактувати його як кампанію проти радянського посла в Парижі Християна Раковського у французькій пресі та політичних колах, яка охопила період з другої половини серпня – по першу половину жовтня 1927 р. Приводом до публічної критики прийнято вважати підписану послом СРСР у Франції заяву опозиції ВКП(б) від 8 серпня 1927 р. У цьому документі, зокрема, були висунуті такі цілі: «поразка всіх буржуазних держав, які воюють проти СРСР – кожен чесний пролетар капіталістичної країни повинен активно працювати для поразки "свого" уряду; перехід на бік Червоної армії кожного іноземного солдата, який не хоче допомагати рабовласникам "своїї" країни» [309, с. 68].

Часто-густо в літературі зустрічається твердження, що Раковський був одним із лідерів опозиції й відігравав у ній істотну роль протягом багатьох років (зокрема, Х. Бояджиєв обстоює точку зору, що на початок 1927 р. він «уже був в немилості як опозиціонер» [487, р. 104], а Ф. Панайотов називає його «видатним представником "лівої опозиції" в партії» [541, с. 430]). Проте стосовно цього питання, особисто нам ближча думка, що до середини 1927 р. Раковський не брав активної участі в діяльності опозиції всередині ВКП(б). Безперечно, не можна відкидати факт, що він їй співчував, а також дружив та тісно спілкувався з

Троцьким, який після смерті Леніна активно й відкрито критикував «трійку» Зінов'єв–Камен'єв–Сталін, а потім – перебував у серйозній конфронтації з Й. Сталіним, котрий перебирав на себе все більше повноважень.

Не заглиблюючись у подробиці ідеологічного протистояння всередині ВКП(б), що не є темою нашого дослідження, зазначимо найбільш істотні моменти. Опозиція схилилась до ідеї побудови соціалізму через НЕП, підтримуючи широкі економічні зв'язки з Європою та Америкою (налагодженням та розвитком чого, власне, активно і займався Раковський у Парижі), передусім із метою залучення кредитів. Сталін, своєю чергою, намагався створити та підтримувати атмосферу, нібито всюди Радянський Союз оточують вороги, ізолювати СРСР від Заходу і за допомогою ручних, підконтрольних йому важелів управління, а також звичайними силою, репресіями та страхом – утримати повноту влади в своїх руках. Проте документів, які би свідчили про якусь опозиційну діяльність Раковського до середини 1927 р., окрім одного епізоду (докладніше про це питання [563, с. 317–337]), немає. Ця заява опозиції стала першою, під якою він поставив свій підпис.

Раковський вже не раз обурювався зовнішньополітичному курсу, якого дотримувався Сталін, передусім – пасивністю, яка призвела, серед іншого, до розриву дипломатичних відносин із Великою Британією та розправою над багатьма китайськими комуністами за повної інертності Москви. Раковський же виступав за більш чітку міжнародну позицію СРСР. Тому коли опозиція, котрій він співчував, зробила достатньо категоричну заяву, основні тези якої були вибудовані в руслі теорії перманентної революції, Раковський, підтримуючи виголошені ідеї, вирішив поставити під нею свій підпис.

У Європі реакція на заклик була різною: Л. Камен'єв, перебуваючи на посаді радянського посла в Римі, також підписав цей документ. Але Б. Муссоліні сприйняв інцидент як внутрішні справи СРСР, що не стосуються Італії, тож загалом ніяк на нього не зреагував. Щодо Франції – її посол у Москві Ж. Ербетт досить швидко надіслав до Парижу кілька телеграм. У них він процитував заклики, які ми згадували вище, і вказав на наявність підпису Раковського під цим

документом [25; 26]. В жодній з телеграм не висловлювалось якесь занепокоєння чи обурення діями радянського повпреда. Проте у владних колах Третьої Республіки це спричинило «негативне враження», про що Ербетт особисто сповістив Раковського 17 серпня [27]. В кулуарах уряду Франції обговорювали варіанти дій у відповідь, серед яких – вимога відкликання повпреда СРСР чи навіть розірвання дипломатичних відносин [27].

Наведений фрагмент заяви опозиції ВКП(б) багато французьких газет і політиків, а за ними – й простих громадян, почали все частіше розглядати як заклик до солдатів не підкорятися своєму власному уряду, дезертирувати і переходити на бік СРСР. У Парижі в таких діях вбачали пряме втручання представника іншої держави у власні внутрішні справи й загрозу для безпеки країни.

Зазначимо: ті дослідники, які торкалися питання появи перших французьких публікацій з критикою заяви опозиції, і, зокрема, Х. Раковського, вказують або загалом на двадцяті числа серпня (В. Головко, М. Станчев, Г. Чернявський [518, с. 354]), або починають відлік конкретно зі статті в газеті «Le Temps» від 27 серпня 1927 р. (Ф. Конт [494, р. 671], П. Бруе [489, р. 251]). Ми пропонуємо вважати початком кампанії проти радянського повпреда в Парижі опубліковану П. Бернюсом статтю, надруковану в «Journal des débats politiques et littéraires» дещо раніше вказаних дат, а саме – 19 серпня 1927 р. [327] Цей день як початок кампанії проти радянського повпреда фігурує і в архівних документах [182].

Заява, якій офіційний Париж від початку не надав серйозного значення, після публікацій у пресі та отримання розголосу вимагала конкретної реакції. 21, 25 і 29 серпня було проведено три зустрічі між очільником НКЗС СРСР Г. Чичеріним і послом Франції в Москві Ж. Ербеттом. Останній, озвучуючи позицію свого МЗС, запевнив, що інцидент вичерпано [563, с. 338]. Така позиція цілком влаштувала Раковського, переконавши його в нормалізації обстановки. Дипломат навіть дозволив собі невеличкий безтурботний вояж до Альп на відпочинок, залишаючись в Італії протягом кількох днів [53].

На відміну від Бріана, Пуанкаре не вважав, що інцидент вичерпано. Дослідник П. Бруе щодо цих подій підкреслив, нібито «весь Париж» переказував, що одну зі статей «Le Temps» від 27 серпня «запропоновував, якщо не написав особисто, Пуанкаре», котрий вирішив «скористатися можливістю позбутися незручного посла» [489, р. 252–253]. «У Республіці нарешті повинна бути антикомуністична політика», – проголошувалось у статті [402].

Певний час Раковський продовжував працювати в звичайному режимі. 19 серпня посол СРСР в Парижі запропонував підписати конвенцію про ненапад та невтручання [29]. Підписанням документа планувалось не лише підкреслити дружній характер радянсько-французьких відносин, але й, за допомогою додавання «правильно сформованої» статті щодо пропаганди, в Москві хотіли отримати змогу більш ефективно виступати проти «надання Францією підтримки білогвардійцям» [154]. Якийсь час на неї не було жодної реакції з боку офіційного Парижа. В пресі ж з'явилися критичні статті. Одні вказували, що «невтручання очевидне для цивілізованих націй» [408]; інші дивувались: як можна укласти такі договори з країною, «лідери якої ... підтримали два повстання проти Франції, одне в Марокко, інше – в Сирії» й «намагалися розв'язати громадянську війну?» [386].

В кінці серпня Раковський зустрівся з А. де Монзі й попередньо узгодив новий проєкт меморандуму про кредити, доопрацьований варіант якого мав представити 9 вересня. Разом з тим де Монзі зазначив, що в нього все більше зміцнюється сумнів щодо готовності Пуанкаре погодитися на яку-небудь схему кредиту взагалі. Частково така ситуація була зумовлена й «підступною політикою Далб'єза» [163, л. 99], який у листі до Пуанкаре вкрай скептично ставився до французько-радянських переговорів і навіть пропонував їх призупинити. Попри це, посол СРСР на загальний досить позитивно оцінив ситуацію, що складалася в Парижі, й не побачив жодних істотних загроз для продовження діалогу та успішного результату. «Остання шифровка Раковського має цілком заспокійливий характер», [152, л. 19] – повідомив Чичерін Сталіну 6 вересня 1927 р.

4 вересня на першій сторінці французької газети «Le Temps» вийшла велика стаття, в якій критикували заяву опозиції, що «закликає солдат до повстання»; особливе обурення спричинив присутній там підпис Раковського, «дипломата, який відкрито заявляє себе як ворог порядку, що встановлений в країні, де він акредитований» [328]. Ми погоджуємось із думкою П. Бруе, що радянський повпред у Парижі сформулював та направив через прес-службу посольства свою спеціальну заяву, наступного дня передруковану багатьма французькими газетами [360; 380; 390; 411; 412; 435], передусім саме як відповідь на публікацію в одній із найпопулярніших паризьких газет – «Le Temps» [489, р. 252]. У своїй заяві Раковський виступив рішуче проти припущення, нібито хтось із представників СРСР міг би організувати повстання чи дезертирство на території Франції, з якою Москва підтримує мирні відносини, а всякий дипломатичний представник та співробітник радянських установ, який почав би в будь-який спосіб втручатися у внутрішню політику Франції – став би не вартий довіри свого уряду й нездатний виконувати вкрай важливу місію зближення між двома країнами (безумовно, це твердження звучить абсурдно, зважаючи на ті масштаби втручань з боку СРСР, які часто відбувалися та були відомі французькому уряду).

Скориставшись від'їздом з Парижа Бріана 10 вересня 1927 р., Пуанкаре «посприяв», щоб у пресі було опубліковано неофіційне комюніке французького уряду, головна ідея якого зводилася до такого: обговоривши інцидент, що трапився з Раковським, міністри Третьої Республіки погодились із необхідністю відкликання чинного радянського повпреда у Парижі в Москву заради збереження дружніх відносин між Францією і СРСР [339]. Дослідник Ф. Дессберг займає позицію, що Пуанкаре був змушений піти на такі дії «під тиском громадської думки» [496, р. 204], хоча, на наше переконання, він лише використав ситуацію, яку сам і загострював. Голова уряду наголошував: Рада міністрів не змогла ухвалити якесь рішення з приводу Раковського у зв'язку з відсутністю міністра закордонних справ [88], намагаючись тим самим примусити Бріана відмовитись від тактики примирення.

Історик М. Карлей наполягає на досить різкій реакції очільника французького МЗС на комюніке – він погрожував подати у відставку [490, р. 1296]. Та й судячи з архівних документів, серед інших міністрів також не було абсолютного порозуміння. Зокрема, міністр народної освіти Е. Ерріо «чітко заявив» прем'єр-міністру, що він готовий піти у відставку, «якщо будуть розірвані відносини з радянським урядом» [59]. Міністр сільського господарства А. Кьой був готовий долучитись до цієї позиції, якщо буде ухвалено рішення про видалення з Парижа посольства СРСР; його підтримали міністри громадських робіт А. Тардьє та пенсій Л. Марен. Тож Пуанкаре треба було розраховувати не лише на очолюваний ним уряд, а й на інші свої зв'язки. Трохи більше ніж за тиждень, 18 вересня, після обіду в компанії прем'єр-міністра Франції [489, р. 253], директор «Le Matin» М. Бунуа-Варілья вимагав на сторінках своєї газети «вигнання посла громадянської війни» [364].

Після ускладнення ситуації у зв'язку з підписом Раковського французький уряд ухвалив рішення «не відповідати на пропозицію щодо пакту про невторчання», посилаючись на те, що фактично аналогічний документ вже був підписаний ще 29 жовтня 1924 р. [400]

Кампанія навколо радянського представника у Парижі розросталась, почала з'являтися й критика дипломатичних відносин з СРСР. Раковський докладав зусилля, щоб протистояти цим тенденціям, діючи у кількох напрямках. Передусім – через місцеву пресу, яка мала вплив і на настрої у французькому суспільстві, і на політиків. Відразу відзначимо, що більшість видань не йшли з ним на контакт. Зокрема, 20 вересня ТАСС у своєму повідомленні з Парижа поінформувало, що офіційну заяву повпредства, спрямовану на боротьбу з «наклепницькою кампанією проти СРСР», розмістили повністю тільки три газети – «La Volonté», «L'Œuvre» і «L'Humanité» [100]. Саме ці видання (разом із «Le Populaire») виступали на захист радянського посла, активно просували ідею, що від'їзд Раковського завдасть шкоди цілям Франції [60].

У французькій пресі переважали статті з критикою Раковського. Частина преси (переважно – правого спрямування) бачила в СРСР і в радянському

повпереді в Парижі, його «комуністичній пропаганді», «антифранцузькій діяльності» та «закликах до дезертирства» (найбільш яскравим представником були «Le Matin», «L'Echo de Paris») – загрозу для Франції. Інша частина газет (як, наприклад, «Le Figaro», «Journal des débats politiques et littéraires», «L'Avenir») належала французьким промисловцям, і була рупором їх бізнес-інтересів. Оскільки налагодження та поглиблення економічних зв'язків з СРСР могло негативно вплинути на їх прибутки – вони підтримали кампанію критики Раковського. А деякі газети, як зазначив Ерріо, були нібито й незалежні, та насправді – «продажними перами» [186, л. 217], оплаченими в тому числі й британськими фінансовими колами, перш за все – нафтовими. Наприклад, Г. Детердінгом, з яким був тісно пов'язаний французький фінансист Ф. Марсель – вони обидва хотіли зберегти високі ціни нафти на французькому ринку й не були зацікавлені у потраплянні до країни дешевих радянських вуглеводнів, тож розпалювання публікацій проти СРСР і Раковського як їх представника, було для них вигідним капіталовкладенням.

Радянський дослідник Ю. В. Борисов стверджував, що білоемігранти Парижа активно виступали за розірвання французько-радянських відносин [511, с 84]. Ми не схильні так узагальнювати. Наприклад, проаналізувавши газету «Последние новости», ми дійшли висновку, що стосовно періоду «інциденту Раковського», видання, як правило, просто публікувало позиції Парижа чи Москви, наводило інтерв'ю політиків і представників МЗС та урядів двох країн, цитувало їхню пресу, рідко роблячи якісь емоційно забарвлені характеристики. Справді, там містилось багато критики дій СРСР, проте вона не переважала настільки, щоб можна було зробити висновок про необхідність розриву дипломатичних відносин із Радянським Союзом як основну тезу. Щодо Раковського, «Последние новости» не переймалися критикою чи підтримкою дій радянського повпреда. Хоча варто зазначити цікаву тенденцію: якщо з самого початку інцидента можна було зустріти статтю з фразою «французька преса не залишає Раковського у спокої» [434], у якій простежувалось навіть якесь співчуття до дипломата, то через кілька тижнів його вже саркастично називали «демагогічним комівояжером» [420]. В

іншій білоемігрантській паризькій газеті, «Дни», стосовно більшовиків риторика була дещо агресивніша. Щодо Раковського – в одній зі статей він отримав характеристику (хоча і з нотками іронії) порядного та добре вихованого дипломата, франкофіла, англомана з гнучкими поглядами [202].

На сторінках українського тижневика «Тризуб» у вересні також більше критикували СРСР, ніж його повпреда в Парижі. Однак зовсім ігнорувати таку особистість, зважаючи на попередню діяльність Раковського в Україні, було неможливо. «Наш» Раковський, згадуваний раніше з легкою іронією [429], перетворився на «невдалого посла», який «працював над можливостями підкопати і зруйнувати» державний та суспільний лад «усіх європейських країн», зокрема й Франції [428]. Українське емігрантське видання чітко й однозначно підтримало ідею розриву дипломатичних відносин між Парижем та Москвою – «центром більшовицької світової пропаганди» [428].

Радянський Союз, після тривалого мовчання своєї преси, зайняв позицію, відповідно до якої вимога відкликати Раковського – лише привід, а справжня мета усієї кампанії – розрив дипломатичних відносин із СРСР (наприклад, [425; 427; 440]). Відповідальність за кампанію проти свого посла офіційна Москва відразу поклала на французьку сторону (ця ж звужена позиція простежується переважно в радянській історіографії (див.: [512, с. 41; 537, с. 14]), а також трапляється і в сучасній російській [485, с. 39, 103]). Такі звинувачення були не безпідставні: у низці паризьких газетах справді ще з початку вересня можна було побачити статті із закликами до розірвання дипломатичних відносин (наприклад, [341; 344; 361]). Проте основна критика все ж була направлена на Раковського та його дії. Безпосередню позицію конкретних представників політичної верхівки СРСР у формі заяв та інтерв'ю публікували вкрай рідко. До того ж за своїм змістом вони більше нагадували зауваження та пропозиції, аніж жорсткий захист зовнішньополітичного іміджу країни.

Для поліпшення ситуації, що складалась, Раковський активно використовував й власні контакти серед французьких кіл. Багато в чому він покладався на А. де Монзі. Після початку кампанії в радянській пресі було

оприлюднено позицію останнього. Він погрожував подати у відставку з поста голови французької делегації з французько-радянських переговорів у тому разі, якщо Париж буде вимагати відкликання Раковського [432]. Зазначимо, що в інтерв'ю паризьким виданням, яке було надруковано того ж дня, ми бачимо інші наголоси, які багато в чому змінюють основну суть меседжа. На пряме питання журналіста, чи збирається де Монзі йти у відставку, він відповів негативно, хоча і зауважив, що якщо Раковського все ж відкличуть – це справді стане для нього «сигналом», не уточнюючи, чи то сигналом до відставки, чи то до перегляду власної стратегії поведінки на переговорах, чи то до чогось іншого. Але відразу підкреслив, що «в делегації з Москви немає нікого кращого за Раковського» [330; 342; 403]. На наш погляд, публікація в «Известиях» була дещо змінена. Передусім її створювали для населення СРСР і переслідували мету не так передати позицію голови французької делегації на переговорах, як продемонструвати нібито підтримку паризьких політиків Раковського та Радянського Союзу в цілому.

У другій половині вересня, дуже вчасно, як для ситуації, що складалась, вийшла книга де Монзі «Незвичайні долі». У ній другий розділ було присвячено біографії Раковського [448, р. 23–40]. Де Монзі з явною прихильністю писав про посла СРСР у Парижі, підкреслюючи його давні зв'язки з Францією. Такі наголоси мали на меті показати радянського представника «своїм», а не «чужим», яким його зображувала останнім часом паризька преса в умовах лавини критики.

Із загостренням кампанії проти представника СРСР, де Монзі підготував і передав до друку ще більш чітку заяву на захист радянського повпреда в Парижі, але злякавшись негативних політичних наслідків для себе, терміново відкликав своє інтерв'ю, хоча «не міг не знати, що цією витівкою остаточно погіршував становище Раковського» [113, л. 189].

Сам дипломат у доповіді від 24 вересня описує сцену своєї сварки з головою французької делегації, який спочатку попросив радянського повпреда відкласти офіційну передачу йому меморандуму про борги і кредити, а менш ніж за добу «де Монзі, користуючись тією обставиною, що я йому ще не дав пропозиції з моїм підписом, повідомив у пресу, що вони від радянської делегації "жоднх

пропозицій не отримували"» [176, л. 236–237]. У зв'язку з наведеними фактами, якщо ми говоримо про весь період кампанії проти радянського повпреда в цілому, не можемо погодитися з безальтернативними тезами П. Бруе та Ф. Панайотова, що в цей складний для Раковського час де Монзі проявив себе справжнім другом [489, р. 254; 541, с. 434] чи – «впертим захисником СРСР», як вважала частина французької преси [87]. Навіть сам де Монзі у своєму листі до Ербетта потім підкреслював, що в період «інциденту Раковського» він «жив у тиші» [90].

Свою підтримку радянському повпреду висловлювали передусім ФКП та частково СФІО. Вони активно критикували ідею розірвання дипломатичних відносин між Парижем та Москвою, і відкликання Раковського з посади посла як перший крок у цьому напрямку, засуджуючи такі заклики деяких газет і політиків. Тут відіграли роль ідеологічна близькість та безпосередні особисті зв'язки, які мав Раковський. Відомі представники цих партій, М. Кашен і Л. Блюм, були авторами низки статей, спрямованих на захист дипломата (наприклад, [442–444]). Радянський повпред контактував і з іншими французами (напр., депутатами радикал-соціалістами Л.-Ж. Мальві, А. Маргеном, Е. Луатьє та соціалістом А. Філіпото [172, л. 109–110], «активістами-комуністами» Альбертом, Едмондом та Треном [86], депутатом-комуністом А. Бертоном [84]). Ці люди запевняли в особистій лояльності, надавали інформацію, допомагали встановити зв'язок із вищими політиками та в інші способи намагалися поліпшити складну ситуацію.

Проте Раковський не завжди зважав на допомогу, особливо на поради. Зокрема, Бріан пропонував йому поїхати «в тримісячну відпустку, в разі чого справа закінчилася би цілком сприятливою» [160]. Але радянський посол не дослухався до поради. Навіть більше, «на спробу політичного очільника МЗС Франції пом'якшити ефект», викликаний підписанням заяви опозиції, «Раковський зухвало заявив "à la guerre, comme à la guerre" (на війні, як на війні – прим. авт.)» [483, с. 81].

Французькі політики правого спрямування активно критикували Раковського. На наш погляд, це було зумовлено не так ідеологічними протиріччями, безпосередньо діями чи заявами повпреда СРСР, як

парламентськими виборами, котрі мали відбутися трохи більше ніж за пів року. Наглядна демонстрація повного фіаско зовнішньої політики Картелю лівих зменшила б їх підтримку серед потенційних виборців. «Праві урядові кола» хотіли повторити успіх британських консерваторів на нещодавніх виборах, які використовували тактику залякування населення «більшовистською загрозою» [32]. Складно визначити конкретні масштаби впливу цих дій, але фактом залишається те, що за результатами виборів квітня 1928 р. праві зміцнили свої позиції, отримавши в сумі понад 50 % місць. Тож для певних французьких політиків Раковський міг слугувати просто «об'єктом» у передвиборчій кампанії.

За збереження французько-радянських відносин і фактично на захист Раковського виступили не лише ліві преса та політики: близько 1,5 млн власників облігацій російських позик змогла серйозно зацікавити пропозиція радянського повпреда, опублікована 22 вересня. Вони активно вимагали продовження переговорів і укладання угоди та виступали проти розірвання дипломатичних зв'язків й заміни ключових представників переговорного процесу, вважаючи, що рішення їхньої проблеми вже дуже близько. Як зазначила О. В. Лобанова з цього приводу, в редакції багатьох газет почали надходити численні листи від французьких власників облігацій російських позик «із вимогою прийняти радянські умови» [534, с. 191]. Схожу до власників російських облігацій позицію зайняла і частина французького бізнесу. Підприємці та банкіри, котрі вже почали налагоджувати економічні зв'язки з радянською стороною, не бажали зазнавати матеріальних збитків, які би невідворотно виникли в разі серйозного загострення відносин між двома країнами. Деякі «впливові банки» (назви яких усе ж в документах не наводяться) особливо «наполюгали» на «остаточній ліквідації» «справи Раковського» [50].

Відкликання Раковського з Парижа могло негативно позначитись на досягнутому прогресі. Про це відкрито попереджав чи навіть погрожував Литвинов через радянську пресу [426]. 30 вересня в розмові з Ербеттом він взагалі заявив: «Всі тут вважають, що конференція завершиться, якщо Раковського відкличуть» [28]. За кілька днів і Чичерін у листі до посла Франції в Москві

підкреслив, що відкликання радянського посла є «небезпечним для всіх переговорів між двома урядами» [148]. Тож серед політикуму Парижа «інцидент Раковського» був предметом «найпалкіших коментарів» [35]. Ербетт прекрасно бачив дедалі більше загострення ситуації й розумів реальність розриву дипломатичних відносин. Щоб максимально підготуватись до найгіршого сценарію він ще в середині вересня направив до Парижа таємну телеграму, де висловив побоювання за безпеку та майно французів, які проживають на території СРСР, й запросив детальні інструкції стосовно організації їхньої евакуації в разі необхідності [190, л. 9–10].

Звичайні французи перебували під впливом преси, а оскільки в ній домінували критика та негативне ставлення до радянського повпреда – це ретранслявали й пересічні громадяни. Так, на початку вересня 1927 р. дипломат, котрий разом із сім'єю зупинився у готелі «Régina», спровокував своєю присутністю незадоволення деяких клієнтів, які «без вагань коментували перед ним газетні статті» які стосувались Раковського, а директор готелю взагалі «висловив побажання, щоб мсьє... покинув готель якомога швидше» [77].

За деяким винятком, упродовж усієї скандальної кампанії кінця серпня – початку жовтня 1927 р. Раковському був притаманний оптимізм щодо всіх «французьких справ». Подібна позиція радянського повпреда іноді спричиняла в Москві відвертий подив, особливо на тлі інколи абсолютно протилежної інформації з інших французьких джерел [155]. На нашу думку, цей оптимізм у повідомленнях Раковського був пов'язаний як з бажанням залишитися на своїй посаді в Парижі якомога довше, тож він намагався передавати в Москву позитивні та обнадійливі повідомлення, так і з тим, що він тривалий час справді не бачив чи не хотів визнавати особливої проблеми в кампанії проти себе, і був переконаний, що цей інцидент незабаром буде вичерпано.

Оптимізм у повідомленнях радянського дипломата простежується до завершення його роботи на посаді посла. Лише в своїй останній шифровці Чичеріну він майже приречено написав, що «сталася ... поразка», на що той відповів: «Ні про яку поразку не може йти мови» [156, л. 148]. Голова НКЗС

СРСР підкреслив, що вимога французької сторони про відкликання радянського повпреда в Парижі «проходить червоною лінією, починаючи з 20 серпня» [156, л. 147]. Чичерін критикував і Ербетта, який, на думку радянського урядовця, спочатку збив його з пантелику запевненнями, що «Раковський врятований» і інцидент фактично вичерпаний, а надалі «правильно передавав нам доручення (французького – прим. авт.) МЗС, хоча в МЗС він неправильно передавав наші заяви» [156, л. 148], що в підсумку також погіршило ситуацію.

За порадою своїх паризьких «друзів», які вважали, що за наявних обставин «надзвичайно важливо передати французькій публіці живе і правдиве слово» радянського керівництва [166, л. 123], Раковський у кінці вересня знову спробував поліпшити стан справ. Він домовився з членом редакції газети «Soir» Лазурікком, щоб на початку жовтня той прибув до Москви і взяв інтерв'ю у Чичеріна, Литвинова, голови РНК СРСР О. І. Рикова, наркому зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР А. І. Мікояна та інших щодо різних аспектів стану радянсько-французьких відносин. Зокрема, позиції СРСР щодо свого повпреда в Парижі і тієї агресивної кампанії, яка розгорнулася довкола нього. Радянський дипломат запропонував Чичеріну та Литвинову у майбутньому інтерв'ю, окрім слів підтримки, навіть трохи налякати французьку сторону і «в прихованій формі попередити, щоб реакція не зловживала миролюбністю і терпінням країни з 150 млн свідомих робітників і селян» [166, л. 124]. Радянський повпред був переконаний, що такий маневр позитивно вплине на ситуацію. Схожої думки був і очільник НКЗС СРСР [151]. Та розрахунки дипломата виявилися марними: як він сам зазначив кількома тижнями пізніше, інтерв'ю Лазурікку було дано «через 8 днів після того, як НКЗС ... висловив свою згоду в розмові з Ербеттом на моє зняття з посади в Парижі, якщо цього формально зажадає французький уряд» [180, л. 237], що негайно й було зроблено.

На початку жовтня посол у Москві Ербетт вкотре озвучив вимогу французького уряду про зняття Раковського з посади посла СРСР у Франції. Позиція радянського уряду, відображення якої можна знайти на сторінках «Правди» та «Известий», вражала своєю нетиповою стриманістю. «Як така

вимога відкликати посла тільки тому, що його політичні переконання не подобаються "відомій частині суспільства" тієї країни, де він акредитований», не є чимось дуже новим, бо «в історії міжнародних відносин є аналогічні випадки» [441] – інформувала читачів перша сторінка популярної комуністичної газети 5 жовтня 1927 р.

Раковський залишив Париж рано вранці 17 жовтня 1927 р. без дотримання процедур, встановлених дипломатичним протоколом [395]. Така поведінка спровокувала обурення серед французьких політиків. Зокрема, Ерріо зазначив: «Пан Раковський вважав за можливе виїхати в таємному порядку, не прибувши з персональним візитом до президента республіки і офіційно не взявши назад своїх вірчих грамот. Це справило гнітюче враження у Франції» [186, л. 221–222]. Французький державник був переконаний, що Раковському «варто було розуміти, що в Європі він оточений ворогами, і що йому необхідно бути в десять разів обережнішим, ніж будь-якому іншому послу» [490, р. 1298].

Уже після відкликання Раковського з Парижа радянські політики спробували покласти всю провину за ситуацію, що склалася, повністю на колишнього радянського повпреда і на «неправильну стратегію дій», яку він вибрав. Бухарін 21 жовтня заявив, що причиною мовчання радянської преси до 13 вересня, а за словами Чичеріна – взагалі до 7 жовтня, є прохання самого Раковського [565, с. 35]. Схожі тези висували та поширювали й інші партійні діячі з табору прибічників Сталіна. Але архівні документи доводять: такі звинувачення не відповідали дійсності. У шифровці Х. Раковського Г. Чичеріну від 5 вересня дипломат, наголошуючи на необхідності уникати полеміки з Ке д'Орсе, закликав НКЗС СРСР опублікувати свої першу і другу відповідь Ербетту «представляючи [можливість] кожному тлумачити [їх], як він хоче» [180, л. 236]. Повідомлення дипломата не залишились без уваги: у витягу з протоколу № 232 засідання Колегії НКЗС від 5 вересня 1927 р. міститься підписана Чичеріним постанова «поставити в Політбюро питання про те, чи слід щось публікувати в нашій пресі про кампанію проти Раковського» [101].

У телеграмі, надісланій у Москву 11 вересня, радянський повпред знову наголосив на необхідності «швидко реагувати», адже «подальше мовчання може тільки полегшити маневр правих» [180, л. 236]. Раковський наполягав на необхідності в цій ситуації викликати Ербетта і висловити йому обурення пасивністю французького уряду стосовно кампанії проти радянського повпреда в Парижі щодо вже дипломатично вичерпаного інциденту. Посол підкреслював, що «мовчання Москви, як уряду, так і преси» надзвичайно ускладнює його роботу в Парижі й діяльність повпредства в цілому [180, л. 237].

12 вересня Раковський у телеграмі Чичеріну зазначив, що НКЗС міг би дати хоча би власне комюніке з інформацією про весь хід цієї справи. Нарешті, Москва мала можливість використовувати і свою пресу, яка, безумовно, повинна була відповідно зреагувати на кампанію у французьких газетах, тоді як її мовчання було «ненормальним» [180, л. 236]. Обурення Раковського було цілком логічним: в основних радянських виданнях того періоду в ті самі дні, коли повпреду СРСР фактично самотужки доводилося тримати оборону проти інформаційних нападів, вони поміщали на своїх сторінках інформацію про інші, вочевидь, більш важливі для Москви події (наприклад, виступали на захист завідувача паризьким відділенням ТАСС Бруно, якого висилали з Франції; обурювалися посиленням реакційних сил у Парижі [433; 436] тощо). Такий стан речей здався Раковському «архідивним» [169].

Лише з 13 вересня у радянській пресі починають з'являтися публікації щодо інформаційних нападів на повпреда СРСР в Парижі. Чичерін аргументував це тим, що «тільки на зараз склалась об'єктивна можливість висвітлення кампанії правих без полеміки з Бріаном», раніше ж полеміки було би не уникнути [153].

Ми вважаємо, причину в такому тривалому мовчанні радянської преси слід шукати серед найвищого радянського керівництва, а саме – в діях Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна. Більшість дослідників аргументовано наголошує, що Сталін був зацікавлений в дискредитації Раковського, котрий, маючи певний авторитет в більшовицькій партії, не раз відкрито виступав з критикою на адресу Генерального секретаря (у цьому контексті не можна не

згадати виступ Раковського щодо питання про національне будівництво в СРСР на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р.). Останній доклав багато зусиль, щоб знищити авторитет Християна Георгійовича як в Радянському Союзі, так і за кордоном. Тому, очевидно, і вплинув на те, щоб французька преса безперешкодно довго чинила атаки на Раковського, тим самим ускладнюючи його становище.

На підтвердження цієї гіпотези може служити і позиція Генерального секретаря щодо останньої пропозиції посла СРСР у Парижі під час францусько-радянських переговорів про борги і кредити. Отримання Радянським Союзом французького кредиту відкривало шлях до подальшої індустріалізації, а це б, в свою чергу, висунуло на перший план партійну інтелігенцію. Сталіну це не було вигідно. Він спирався переважно на «малограмотних "меченосців" типу Кагановича та Мікояна» [547, с. 408], використовуючи примітивні важелі впливу, а отже, інтелігенція, яка думає та аналізує, була для нього загрозою. Троцький у своєму листі до Раковського від 30 вересня зазначив, що на той момент Сталіну «найменше потрібні кредити, йому потрібно було будь-якою ціною, навіть зрадою державних інтересів, дискредитувати "троцькізм" та "троцькістів"» [534, с. 188]. Для цього очільник ВКП(б) ще з березня 1927 р. намагався зірвати угоди, надсилаючи Раковському суперечливі директиви, одночасно систематично організовуючи витіки таємної інформації стосовно переговорів. Подібні дії дуже заважали вибудовувати ефективну стратегію та досягти позитивних результатів. Конфлікт між Сталіним і Раковським поглибився у період об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), який проходив з 29 липня по 9 серпня 1927 р. Під час виступу радянський дипломат фактично звинуватив Політбюро в «неприпустимих помилках» у питанні переговорів між Парижем та Москвою: з листопада 1926 р. по березень 1927 р. францусько-радянські переговори фактично було припинено, і через такий недалекоглядний крок ініціатива перейшла «до рук наших супротивників» [249].

Звичайно, подібні різкі заяви не могли залишитись поза увагою Сталіна. Восени 1927 р. Генеральний секретар спробував перекласти всю провину за скандал довкола радянського дипломата на Чичеріна та самого Раковського.

Зокрема, Сталін заявляв: «З 2 до 14 вересня, коли вся французька преса пішла на Раковського в багнети, він [Чичерін] не вимовив жодного слова. А разом з ним була вимушена мовчати й наша преса». Щодо Християна Георгійовича, Сталін наголосив, що в Парижі він виявляв занадто велику активність, зокрема й щодо внутрішньополітичних питань країни перебування, зробивши себе «одіозною фігурою» в очах французького уряду [465, с. 160–162].

Спостерігаючи з боку за політичним конфліктом у лавах більшовиків і за конфліктом між Сталіним та Раковським, у Парижі ще восени 1926 р. зробили висновок, що цього дипломата скоро замінять на високому посту радянського посла в Парижі [76]. Депутат-соціаліст М. Муте був переконаний, що вся ця історія з підписом є ніщо інше як ще «один з епізодів боротьби Сталіна з опозицією» [200]. Схожої думки притримуються і деякі історики [505].

Під час «інциденту» Раковський отримав надзвичайно улесливі публічні характеристики щодо себе та своєї роботи як повпреда у Франції від Литвинова [426] та Чичеріна [441]. Але треба розуміти, що подібні публікації в радянському офіціозі на загал виглядали досить тенденційно, а основні тези диктувались керівництвом партії: як зазначив болгарський дослідник Ф. Панайотов, преса «отримала вказівки підкреслити звитягу й мужність, проявлені Раковським у Парижі» [541, с. 432], і вона з цим завданням непогано впоралась. Такі дії були спрямовані насамперед не так на допомогу представнику СРСР у Франції, як на захист позицій та іміджу Радянського Союзу на міжнародній арені.

Цікавими в контексті цієї теми є доповіді, які мали гриф «Цілковито таємно», й були підготовлені спеціально для вузького кола керівництва СРСР вже після ухвалення рішення про відкликання повпреда з його посади у Парижі. Зокрема, у доповіді від 14 жовтня 1927 р., адресованій Й. Сталіну, А. Рикову і Г. Чичеріну, зазначено таке: «Тільки тому, що повпред СРСР зумів оцінити тактичну обстановку і, покинутий в найбільш критичну хвилину де Монзі, проявив величезну енергію, гнучкість і повне розуміння обстановки, становище було врятовано. Можна вважати, що ніщо, що могло бути використано, не було ним втрачено» [114].

Офіційно Раковський не був названий у Франції «Persona non grata», як помилково вказують деякі дослідники (наприклад, [501]). Проте вже з кінця вересня 1927 р. кампанія проти радянського посла в Парижі розгорнулася так масштабно, що стала очевидною неможливість його подальшого перебування на території Третьої Республіки. Для більшості політиків і суспільства він став «небажаною особою». Після зняття Раковського з посади радянського повпреда у Франції що, як бачимо, стало результатом комплексу причин, розвиток відносин між країнами істотно сповільнився.

Висновки до розділу 4

Посол не може не взаємодіяти та певною мірою не втручатися у внутрішні справи країни перебування. Проте його діяльність регламентована певними рамками, загальноприйнятими в дипломатичному світі. Раковський, судячи з усього, не дуже розмежував свої ролі як представника СРСР в іншій країні та як ідеологічного, партійного діяча. Зовні він намагався максимально виглядати та поводити себе як дипломат. Проте у Франції, де посол перебував під постійним наглядом, спецслужби достатньо швидко виявили не один факт його втручання у внутрішні справи країни. Така тактика Раковського замість зміцнення позицій Радянського Союзу як надійного партнера і своїх як посла в Парижі спричиняли в найкращому випадку – пересторогу, в найгіршому – негатив у вищих політичних колах.

Діяльність Раковського була спрямована і на встановлення та розвиток наукових та культурних контактів. Проте цей напрям не був пріоритетний для Радянського Союзу, що й зумовило скромні результати. Попри зацікавленість Раковського в розвитку цих контактів, що простежується в документах, він не зміг перетворити окремі ініціативи на міцні зв'язки, які би змогли ефективно та плідно працювати і після звільнення його з посади посла СРСР у Парижі.

«Інцидент Раковського», який розпочався в серпні 1927 р., достатньо різко зупинив роботу радянського посла в усіх сферах. Попри активні спроби виправити ситуацію, становище дипломата невпинно погіршувалось. У

критичний момент виявилось, що в Парижі він нажив собі достатньо велику кількість впливових ворогів як серед політиків, так і фінансових кіл, а друзів чи союзників виявилось надзвичайно мало. Власні прорахунки Раковського, які накопичувались упродовж останніх двох років, а також велика кількість зацікавлених акторів фактично зруйнували його дипломатичну кар'єру.

Після повернення в Москву, він був звинувачений частиною керівництва більшовицької партії на чолі зі Сталіним ледь не в усіх невдачах радянсько-французьких відносин. Спроби Раковського порушити питання щодо ролі в його відставці НКЗС та Політбюро були зведені нанівець: його промову на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 21–23 жовтня 1927 р. постійно переривали шумом, іронічними репліками та звинуваченнями у брехні. Під час голосування вже колишнього повпреда підтримало лише 11 осіб [248]. Скоро він втратив свої посади і в СРСР, був відправлений у заслання та до «французьких справ» вже не повертався.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [554; 565; 570].

ВИСНОВКИ

Християн Раковський – людина з непересічною долею. У роботі ми продемонстрували, що впродовж 1891–1927 рр., з незначними перервами, Франція постійно перебувала в центрі його уваги.

Проаналізувавши історіографію теми дослідження бачимо, що інтерес до Х. Раковського мав кілька стадій. Радянська історіографія, яка до кінця 1920-х рр. демонструвала інтерес до цієї особистості, після початку репресій проти опозиції ВКП(б) і до 1988 р. не згадувала на своїх сторінках його ім'я, після чого з'явилась ціла плеяда робіт, направлених на реабілітацію цієї постаті. Натомість в інших країнах, передусім – в Європі, цікавість до Х. Раковського почала розвиватися ще з 1960-х рр. Попри достатньо значний історіографічний доробок, питання Франції в діяльності Х. Раковського дослідники комплексно не вивчали, торкаючись у цьому контексті або загальних фактів, або лише окремих аспектів. Для вирішення поставлених наукових завдань ми залучили широку джерельну базу, основу якої стали неопубліковані архівні документи архівів Франції, Росії, Болгарії та України, а також французька, радянська та емігрантська (українська та російська) преса, мемуари та друковані твори політиків.

Змолоду Раковський став прихильником ідей соціалізму. Його перший приїзд у Францію, що відбувся 1891 р., був пов'язаний із зустріччю з російським революціонером Плехановим та Засулич. У подальші кілька років Кристю розширив своє коло спілкування, зокрема з відомими соціалістами Гедом та Жоресом. Ці особи знайомили його з особливостями французького суспільства та політичного життя, долучали до публікації статей у підконтрольних їм газетах. Раковський, котрий ще з юності був симпатиком Геда, після особистого знайомства зближився з ним, що простежується, наприклад, у позиції щодо взаємодії соціалістичних та буржуазних партій. Під час навчання Кристю намагався пропагувати соціалізм серед студентства, передусім серед вихідців зі Східної Європи. Він готував матеріал та писав статті не менш як для п'яти французьких газет та журналів, виступав на мітингах і зібраннях. Кристю вбачав у

Франції великий потенціал можливостей для розвитку та поширення ідей соціалізму. Надалі Третя Республіка, посідаючи високе місце на європейській політичній арені, розглядалася як трибуна, з якої можна було б ефективно вести пропаганду і міжнародну соціалістичну діяльність, про що відкрито зазначив Раковський.

Прагнучи ефективно реалізувати своє перебування на території Франції, а також уже маючи досвід вислання з Німеччини, Кристю намагався поводити себе стримано, як законслухняний громадянин. Судячи з документів французької поліції, що направляли прем'єр-міністру та міністрам внутрішніх і зовнішніх справ, в нього це виходило. І лише бюрократична перепона не дозволила Раковському отримати натуралізацію та розпочати власну політичну кар'єру в Третій Республіці.

Активність Кристю в соціалістичному русі Франції та інших країн Європи, вміння налагоджувати корисні контакти і справляти гарне враження мали позитивний результат. Станом на 1900-ті рр. Раковський істотно розширив свої знайомства. Він уже міг, заручившись підтримкою французьких політиків, притому – високого рангу, сенаторів і депутатів (наприклад, Клемансо, Круппі), та попросити їх клопотати щодо себе перед МВС та МЗС. З другого боку, Кристю зміг дістати собі фальшивий паспорт, оформлений в офіційній установі Третьої Республіки, що говорить про зовсім інші його здібності. Діяльність Раковського в соціалістичному русі, особливо – болгарському, румунському, російському та II Інтернаціоналі – пожвавлювалася, і органи внутрішньої безпеки Франції дедалі частіше почали бачити в його особі потенційну небезпеку.

До 1914 р. Кристю займав тверду антивоєнну позицію. Він часто сперечався з Гедом щодо цього питання. Коли 1915 р. французький соціаліст Ш. Дюма почав виправдовувати оборонний характер війни – Раковський розкритикував такі тези та порвав з «гедистами». Натомість центристські позиції, які займав Кристю, з часом радикалізувалися. Неодноразово дискутуючи з Леніном щодо позиції про перетворення війни імперіалістичної в громадянську, він після початку революційних подій 1917 р. врешті-решт долучився до більшовиків.

Ленін вирішив використати знання та досвід Раковського в дипломатичній діяльності. Його призначили проводити переговори спочатку з Румунією, потім – з УНР. На посаді голови Раднаркому та наркому НКЗС УСРР (1919–1923 рр.) Раковському, крім іншого, доводилось мати справу і з Францією, чії військові підрозділи воювали проти більшовиків, надавали військову допомогу Польщі. Намагаючись вплинути на позицію Парижа, керівник Радянської України діяв у двох напрямках. З одного боку, він відпускав французьких військовополонених, виставляючи це як жест доброї волі та переслідуючи мету збільшити кількість прихильників та співчуваючих у Європі. З другого боку, своїм розпорядженням він на певний час фактично взяв у заручники усіх громадян Франції на території УСРР, запропонувавши Парижу обміняти їх на «українських» активістів-більшовиків, заарештованих французькими правоохоронцями. І тут ми фіксуємо перший прояв тієї двоякої тактики, яку в майбутньому Раковський використовував неодноразово.

Раковський продовжив займатись дипломатичними справами: працював над налагодженням контактів з Туреччиною, Румунією. У 1922 р. Кремль направив його спочатку в Берлін, а потім – на Генуезьку конференцію. Під час останньої Раковський не лише на рівних спілкувався з офіційною французькою делегацією, а й встановив зв'язок з головою УНК в Парижі Маркотуном. Через нього керівник УСРР спробував налагодити діалог між Францією та радянською владою, а також продемонструвати слабкість українського та роздробленість антибільшовицького емігрантських рухів. Попри те, що Маркотун передусім переслідував мету отримати власний зиск, певні позитивні зрушення 1922 р. все ж відбулись. Наприкінці року успішно пройшли попередні французько-польсько-українські переговори щодо реорганізації донецьких копалень, хоча подальша ратифікація угоди й не була завершена через фінансові проблеми її учасників.

У липні 1923 р. Раковського призначили заступником наркому закордонних справ Радянського Союзу та повіреним у справах СРСР у Великій Британії. На новій посаді він зміг доволі швидко показати позитивні результати. Вже за кілька місяців було оголошено про встановлення дипломатичних відносин між Москвою

та Лондоном. Повірений у справах СРСР у Сполученому Королівстві провів важливі переговори щодо старих боргів та можливості отримати нові кредити. Договір було узгоджено, але після скандалу з «листом Зінов'єва», розпаду коаліційного уряду лейбористів та лібералів і приходу до влади консерваторів документ так і не ратифікували.

Навіть у Лондоні Франція не виходила з поля зору Раковського. В кінці 1923 р. – на початку 1924 р. Кремль неофіційно призначив його вести «французькі справи». Разом з ними до радянського дипломата перейшла й мережа інформаторів. Раковський відразу почав висловлювати пропозиції щодо розбудови французько-радянських відносин. У них знову простежується його двояка тактика. З одного боку – він виступав за невтручання у внутрішні справи Франції, а радянську допомогу ФКП прагнув обмежити передаванням інформації та порадами. Відбувалося повільне та обережне налагоджування дружніх контактів із французькими політиками, передусім – радикалами та соціалістами. З другого боку – саме Раковський активно виступав за чіткі кроки на міжнародній арені, які мали на меті натиснути на Париж та змусити піти на співпрацю. Зокрема, демонстративно проводили зближення з Великою Британією, з Парижа в Лондон було перенесено торгове представництво СРСР тощо. Цього разу така двояка тактика, підкріплена приходом до влади в Парижі влітку 1924 р. дружньо налаштованого до Москви уряду Еррію, була результативною: 20 вересня 1924 р. почала працювати спеціальна французька комісія для вивчення умов визнання, яку очолив друг Раковського де Монзі, а наприкінці жовтня вони вдвох провели неофіційні переговори в Дуврі, за результатами яких 28 жовтня Франція визнала СРСР.

Перший офіційний візит радянського представника в Париж відбувся 4 листопада 1924 р. Ця місія була покладена на тодішнього повіреного у справах СРСР у Великій Британії. Французька преса виявила інтерес та навіть певну прихильність до Раковського: його фотографії та інтерв'ю з'явилися на перших шпальтах багатьох газет. Після цього він повернувся в Лондон, але приблизно за рік, у жовтні 1925 р., його призначили послом СРСР в Парижі. Таке рішення було

цілком закономірним, зважаючи на загострення відносин з Великою Британією внаслідок дій консерваторів та зміщення пріоритетів зовнішньої політики Радянського Союзу в Європі на Францію. Москва планувала провести з Парижем переговори щодо старих російських боргів та нових кредитів. Раковський уже мав як досвід у таких питаннях, так і зв'язки всередині країни, знання мови та культури. Нового посла чекала неоднозначна зустріч. Загалом усі французькі політики позитивно сприйняли призначення. Проте за лаштунками цієї привітності відразу стало очевидним політичне суперництво, що існувало в Парижі, а саме: конфронтація між Бріаном та Бертело – з одного боку, і де Монзі та Далб'єз – з другого. Реакція французької преси цього разу була не такою приязною, як восени 1924 р. Газети переважно лівого спрямування з прихильністю писали про Раковського. В білоемігрантській пресі простежувався певний негатив щодо нового посла. Переважна більшість газет зайняла вичікувальну позицію, обмежившись простим інформуванням про факт призначення.

Кремль поставив перед Раковським кілька найбільш пріоритетних завдань. Найпершим серед них було досягти компромісу щодо старих боргів та домовитись про отримання нових кредитів. Ситуація складалась позитивно, враховуючи, що 28 листопада 1925 р. французький уряд очолив соціаліст Бріан, а до його складу увійшов і де Монзі. Посол СРСР досяг домовленості про проведення в Парижі спільної французько-радянської конференції, яка поділялась на декілька секцій і була покликана узгодити набагато ширше коло проблемних питань. Перше засідання відбулося 25 лютого 1926 р. Делегацію з Москви очолив Раковський, а з Парижа – де Монзі. Відразу стала очевидною найголовніша розбіжність: французька сторона наголошувала на розв'язанні проблеми царських боргів, а вже після того була готова вести діалог про надання кредитів, тоді як радянська сторона відкидала таке бачення і наполягала на розгляді цих питань окремо, бажаючи отримати нові кредити найближчим часом. Раковський, спираючись на вже здобутий досвід переговорів у Лондоні, розумів, що для отримання позитивного результату необхідно діяти швидко, поки складається

сприятлива політична ситуація, оскільки вона може змінитися у будь-який момент. Цим і були зумовлені часті пропозиції посла СРСР у Парижі щодо тих чи інших поступок. Раковський зміг переконати керівництво СРСР у раціональності таких кроків назустріч французькій стороні. Після відкликання в Москву восени 1927 р. на його адресу почали лунати звинувачення з боку Сталіна та його прибічників про занадто великі поступки колишнього посла Радянського Союзу в Парижі.

Раковський не був тією людиною, яка безмовно виконувала абсолютно усі директиви НКЗС, узгоджені з керівництвом ВКП(б). В окремих ситуаціях він проявляв стриману ініціативу, а десь – діяв, спираючись лише на власний розсуд (як, наприклад, у пропозиціях від імені СРСР до французьких представників у збільшенні виплат за старими боргами, чи щодо концесії на побудову нафтопроводу Баку-Батум).

Під час переговорів про борги та кредити Раковський вкотре використав свою двояку тактику. З одного боку, він проводив особисті зустрічі з представниками французького уряду (прем'єр-міністром Бріаном, міністром фінансів Кайо, головою французької делегації на переговорах в Парижі де Монзі та іншими), запевняв їх у своїй лояльності та готовності до співпраці та поступок. З другого боку, в період, коли переговори починали пробуксовувати, радянський посол декілька разів намагався чинити тиск на французькі політичні, фінансові чи промислові кола, поширюючи через пресу різні чутки та оприлюднюючи деталі переговорів, ледь не налаштовуючи дрібних власників облігацій російських позик проти власного уряду, наголошуючи на готовності СРСР підписати договір про врегулювання проблеми боргів і на гальмуванні цього процесу з боку Парижа.

Схожий підхід Раковський використав і щодо внутрішньополітичних справ Франції. Між Москвою та Парижем ще в жовтні 1924 р. був узгоджений принцип невтручання. І в своїх інтерв'ю, публічних виступах та особистих бесідах з французькими високопосадовцями посол СРСР у Парижі неодноразово підкреслював важливість дотримання такого підходу. На практиці Раковський змішував свою роботу як дипломата з діяльністю радянського політика,

прибічника теорії перманентної революції та діяча Комуністичного Інтернаціоналу.

Перед офіційним призначенням у Париж Раковському вдалося домогтися від Кремля розширення своїх повноважень у Франції. Зокрема, Комінтерн не міг туди надсилати нових агентів, попередньо не узгодивши це з радянським послом, та й взаємодія з керівництвом ФКП мала відбуватись передусім через нього. Раковський зустрічався з Кашеном та іншими комуністами, запрошуючи їх у посольство, зокрема й телефонним дзвінком. Після таких візитів риторика та діяльність ФКП часто-густо змінювалась, дуже підозріло збігаючись із зовнішньополітичними цілями СРСР. Під дахом радянського посольства діяла мережа агентів, які займалися передусім збиранням інформації, шпигунством, пропагандою та іншим.

Згідно з директивами Кремля, Раковський у Франції боровся проти ворожих більшовицькому режиму рухів білої, української та грузинської еміграцій. Використовувались різні способи: офіційні ноти з вимогою закрити відповідні представництва; протести, які посол висловлював французьким політикам; вбивства (як у випадку з Симоном Петлюрою).

Раковський робив спроби налагодити дружні контакти з СФІО. Але цьому на заваді стали його постійні напади на уряд Соціал-демократичної партії Грузії у вигнанні, що перебував в Парижі, як і постійні втручання у внутрішні справи Франції. Водночас в окремих документах вказано, що й сам посол СРСР в Парижі особливо не прагнув йти на контакт ні з французькими соціалістами, ні з радикалами.

Спецслужби Третьої Республіки уважно спостерігали за діяльністю Раковського та інших представників Радянського Союзу. У своїх доповідях вони постійно інформували керівництво Франції про велику кількість фактів втручання у внутрішні справи країни. Це спричиняло роздратування офіційного Парижа та погіршення французько-радянських відносин. Проблема була не лише в інструкціях, що надходили з Кремля, але й у виборі Раковським тих методів, якими вони мали бути реалізовані.

Іншим напрямом діяльності радянського посла в Парижі стало налагодження наукових та культурних контактів. Маємо констатувати, що цей напрям не був пріоритетним для Раковського. За можливості він сприяв організації наукових конференцій, обмінам дослідниками та літературою, проведенню культурних виставок, допомагав радянським і французьким художникам. Проте це було радше точкове вирішення поточних справ, ніж повноцінне налагодження та розвиток наукових і культурних зв'язків. Навіть тут спостерігалась двояка тактика Раковського. Одночасно зі, здавалося б, безкорисною допомогою, посол СРСР вбачав у науковому та культурному співробітництві ще один з «інструментів» пропаганди й засіб впливу на французьке суспільство та політиків. Натомість французькі дослідники та митці у своїй більшості прагнули усіяко уникати перетворення спільних із радянською стороною товариств на черговий рупор Москви. Така ситуація істотно звужувала можливості для поглиблення співпраці.

У серпні 1927 р. почав зароджуватись скандал довкола підпису Раковського під заявою опозиції ВКП(б). У Парижі її почали трактувати як заохочення солдатів французької армії до дезертирства. Скандал швидко розрісся, перетворившись на справжній «інцидент Раковського». Спочатку критика лунала здебільшого від преси. Переважно нейтральна або й навіть прихильна, вона дуже швидко ставала нищівною щодо особи посла СРСР в Парижі. Згодом невдоволення можна було почути й від французьких політиків. Раковський спробував владнати ситуацію. Для цього він робив заяви у паризькій пресі, інтенсифікував переговори про борги та кредити, пропонував підписати новий французько-радянський договір про неутручання. Проте його власні прорахунки (як-от спроба загравання з дрібними власниками облігацій російських позик), зацікавленість Сталіна в послабленні позицій Раковського (що проявилась, серед іншого, у неквапливих відповідях з Москви на запити власного посла, тривалій відсутності реакції від радянської преси) і атаки на нього з боку французьких політиків на чолі з Пуанкаре (який використовував для цього міністрів та газети) звели нанівець всі дії радянського посла. Широке коло контактів з різними французькими політиками, діячами науки та культури, яке Раковський намагався

постійно розширювати, починаючи зі свого першого приїзду, не допомогло йому в жовтні 1927 р. уникнути неофіційного звання «небажаної особи» та відкликання в Москву.

Раковський не зміг досягти значних успіхів на посаді посла СРСР у Франції. Це було зумовлено низкою причин, а саме: зміною політичної ситуації в Третій Республіці та приходом до влади Пуанкаре; впливом фінансових кіл, зокрема і британських, щоб не допустити поглиблення французько-радянських економічних відносин; жорсткими інструкціями Кремля щодо переговорів про борги та кредити, які дуже звужували можливості для поступок і компромісів; ворожнечею зі Сталіним, що знайшла свій прояв у суперечливих директивах та несвоєчасних відповідях НКЗС радянському послу, слабкій підтримці, наданій йому на міжнародній арені восени 1927 р. Проте найважливішою причиною були власні рішення та прорахунки Раковського. Його двояка тактика, котру він неодноразово використовував щодо Франції, під час дипломатичної діяльності в Парижі досягла свого апогею. Систематичні й грубі втручання у внутрішню політику суверенної країни, які допускав Раковський, і про які добре знали у французькому уряді, не мали нічого спільного із загальноприйнятим розумінням статусу дипломата. Тож вимога Парижа відкликати Раковського в Москву була цілком логічною. Водночас після цієї події активність у французько-радянських відносинах, яка і до цього була не високою, ще більше сповільнилась.

Лише 1932 р. з обранням Ерріо прем'єр-міністром ситуація у французько-радянських відносинах дещо поліпшилась. Було підписано пакт про ненапад, який запропонував ще Раковський незадовго до втрати дипломатичної посади. Інші ж питання були розв'язані ще пізніше. Зокрема, одне з центральних питань – проблема російських боргів – почало знову обговорюватись 1989 р., і було формально розв'язано «Меморандумом про взаєморозуміння...» від листопада 1996 р. Було домовлено, що Російська Федерація виділить 400 млн дол. (приблизно 1–2% від усієї потенційної заборгованості), з яких 280 мало піти на погашення царських облігацій, а 120 млн дол. – на компенсацію французам, які втратили нерухомість під час націоналізації більшовиків [560, с. 104–106].

Останні платежі РФ надіслала Франції 1 серпня 2000 р. Цей «Меморандум...» французи зустріли неоднозначно. Невдоволені досягнутою згодою, різні об'єднання родичів колишніх власників царських облігацій почали звертатись до суду. «Французька асоціація власників російських позик» (AFPER) звернулася у Страсбурзький суд з прав людини, але в липні 2001 р. їхній позов було відхилено. Отже, відгомін дипломатичної діяльності Раковського в Парижі мав продовження й після розпаду СРСР, інтереси якого він представляв.

Особиста ж доля його склалась трагічно: невдовзі після повернення з Парижу в Москву він потрапив під шквал критики, організований Сталіним. В 1927 р. Раковського виключили з партії та відправили у заслання. 1934 р. він заявив про свій розрив з опозицією, що дозволило повернутись до Москви. Проте вже в 1937 р. його знову арештували, а в ході Третього Московського процесу (1938 р.) – засудили до 20 років в'язниці та відправили до Орловського централу. 11 вересня 1941 р. Раковського розстріляли в Медведівському лісі, недалеко від місця ув'язнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архіви та документи

Archives Diplomatiques (Дипломатичний архів МЗС Франції):

1. Conférence de Paris de 1926 (France et URSS). Documentation. Janvier 1926 – octobre 1927 // Archives Diplomatiques (AD). Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 491.
2. Conférence de Paris de 1926 (France et URSS). Volume 1. Janvier–avril 1926 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 487.
3. Conférence de Paris de 1926 (France et URSS). Volume 2. Mai–décembre 1926 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 488.
4. Conférence de Paris de 1926 (France et URSS). Volume 3. Janvier–juin 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 489.
5. Conférence de Paris de 1926 (France et URSS). Volume 4. Juillet 1927 – décembre 1929 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 490.
6. Conférence de Paris de 1926 (procès-verbaux. Séances plénières et conjointes). 1926–1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 492.
7. Évaluation approximative des différentes revendications de la France à la Russie. 21 mai 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 489. F. 118.
8. Lettre de Ch. Rakovsky à A. de Monzie en date du 21 septembre 1927 (avec ajouts) // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 490. F. 155–160.
9. Lettre du Président du Congrès des propriétaires français de fonds russes A. Groff au Président du Conseil général. 29 avril 1927. // AD. Correspondance

- politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 363. F. 174.
10. Matériel d'analyse pour le ministère français des Affaires étrangères sur la représentation commerciale de l'URSS en France. 1er février 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17531. Vol. 19. F. 101.
 11. Mémoire de la délégation soviétique du 29 mars 1926 sur la réduction des créances nées des dettes d'avant-guerre de l'Empire russe, remis à la délégation française // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 491. F. 179–188.
 12. Mémoire de la délégation soviétique, transmis le 25 mars 1927 à la délégation française de la Conférence de Paris // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 489. F. 071–072.
 13. Mission commerciale soviétique. Volume 1. Novembre 1924 – septembre 1926 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17531. Vol. 18.
 14. Mission commerciale soviétique. Volume 2. Octobre 1926 – mars 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17531. Vol. 19.
 15. Note du Directeur adjoint pour l'Europe des Affaires étrangères de la France. 31 octobre 1925 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17530. Vol. 14. F. 175.
 16. Note du ministère des Affaires étrangères de la France à l'ambassade de l'URSS en France. 19 juin 1926 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17531. Vol. 18. F. 177–178.
 17. Note du service de sécurité sur l'Union des citoyens ukrainiens en France. Juin 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 686. F. 200–201.

18. Notification du ministère français des Affaires étrangères au Premier ministre français. 18 janvier 1926 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 487. F. 011–012.
19. Procès-verbal de la séance plénière de la conférence franco-soviétique. 7 juin 1926 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 492. F. 050.
20. Propositions de Ch. Rakowski, enregistrées par A. de Monzie et transmises du côté français le 20 mai 1927. // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 489. F. 142–144.
21. Régime de prêts à long terme, soumis à la France par l'URSS le 7 juin 1926 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 488. F. 047–048.
22. Relations franco-soviétiques // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton. 363.
23. Résolution du Président de la République française G. Doumergue du 26 janvier 1926 concernant la délégation française en négociations avec l'URSS // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). Carton 487. F. 127–128.
24. Télégramme de J. Herbette au Ministère des Affaires étrangères de la France N° 777. 20 octobre 1925 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17578. Vol. 358. F. 174.
25. Télégramme de J. Herbette N° 462. 10 août 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17579. Vol. 359. F. 172.
26. Télégramme de J. Herbette N° 466. 10 août 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17579. Vol. 359. F. 173.

27. Télégramme de J. Herbette № 485. 10 août 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17579. Vol. 359. F. 184.
28. Télégramme de J. Herbette № 633. 30 septembre 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17579. Vol. 360. F. 166.
29. Visite de Ch. Rakovsky. 19 août 1927 // AD. Correspondance politique et commerciale (1918–1940). Série U.R.S.S. (1918–1929). P17579. Vol. 359. F. 192.

Archives nationales (Національний архів Франції):

30. Avis du service de renseignement, S.C.R. 2/11. 28 octobre 1925// Archives nationales (AN). F/7/15999/2.
31. Copie d'une note de la préfecture de police datée du 28 avril 1909 // AN. F/7/15999/2.
32. Déclaration de H. Barbusse sur le sujet de Ch. Rakovsky. Moscou, 14 septembre, № 209 // AN. F/7/15999/2.
33. Informations sur G. Zinoviev et Ch. Rakovsky № 5239. 8 novembre 1925. Ministère de l'intérieur de la France // AN. F/7/13494.
34. Interception de S. Markotun et Ch. Rakovsky interceptés par le service de sécurité français, rapport № P.6324.U. 12 juin 1922 // AN. F/7/15999/2.
35. La question de la dette russe. Paris, 24 septembre 1927 // AN. F/7/13497.
36. Lettre de Budapest à Paris, au ministère français des Affaires étrangères, directeur de la direction générale de la sécurité. 15 novembre 1909 // AN. F/7/15999/2.
37. Lettre de Ph. Berthelot à A. Briand. 12 septembre 1927 // AN. 370AP/1/B.
38. Lettre du directeur du cabinet des directeurs de la sécurité générale au commissaire spécial Feni, № 4.195. 14 juin 1927. Confidentiel // AN. F/7/15999/2.

39. Lettre du Ministre des Affaires étrangères de la France au Ministre de l'Intérieur en date du 29 octobre 1925 // AN. F/7/15999/2.
40. Lettre du Ministre des Affaires étrangères de la Roumanie au Ministre de l'Intérieur de la France en date du 24 juin 1907 // AN. F/7/15999/2.
41. Lettre du ministre français de la Justice au Premier ministre et au ministre de l'Intérieur. N° 833.01. 3 juin 1903 // AN. F/7/15999/2.
42. Matériel analytique du Ministère de l'intérieur de la France N° A-2.981. 9 avril 1925 // AN. F/7/15999/2.
43. Matériels analytiques du Ministère de l'Intérieur de la France. 18 décembre 1925 // AN. F/7/13495.
44. Note compilée par le sénateur G. Clemenceau sur K. Rakovsky–Insarov. 10 octobre 1902 // AN. F/7/15999/2.
45. Note confidentielle du Ministère de l'Intérieur de la France N° 574 du 1er janvier 1926 // AN. F/7/13495.
46. Rakowski–Insarov. Matériel de direction de la Sûreté générale // AN. F/7/15999/2.
47. Rapport de la police française. 10 mars 1926 // AN. F/7/15999/2.
48. Rapport de la police française. 12 juin 1922 // AN. F/7/15999/2.
49. Rapport de la police française. 13 juillet 1927 // AN. F/7/13498.
50. Rapport de la police française. 13 septembre 1927 // AN. F/7/15999/2.
51. Rapport de la police française. 18 juin 1915 // AN. F/7/15999/2.
52. Rapport de la police française. 22 juillet 1927 // AN. F/7/15999/2.
53. Rapport de la police française. 24 juin 1927 // AN. F/7/15999/2.
54. Rapport de la police française. 27 août 1927 // AN. F/7/15999/2.
55. Rapport de la police française. 6 novembre 1924 // AN. F/7/15999/2.
56. Rapport de la police française N° 1496. 23 novembre 1891 // AN. F/7/15999/2.
57. Rapport de la police française N° 796. 18 juin 1892 // AN. F/7/15999/2.
58. Rapport de la police française N° A.2667. 24 mars 1926 // AN. F/7/13497.

59. Rapport de la police française N^o A.2755. 15 septembre 1927 // AN. F/7/15999/2.
60. Rapport de la police française N^o A.2766. 22 septembre 1927 // AN. F/7/15999/2.
61. Rapport de la police française N^o A.4162. 13 juin 1927 // AN. F/7/13498.
62. Rapport de la police française N^o A.572. 21 janvier 1926 // AN. F/7/13497.
63. Rapport de la police française N^o A.8.986. 3 novembre 1925 // AN. F/7/15999/2.
64. Rapport de la police française N^o A.876.1 Février 1926 // AN. F/7/13497.
65. Rapport de la police française N^o A.9.083. 6 novembre 1925 // AN. F/7/15999/2.
66. Rapport de la police française N^o A.9.584. 21 novembre 1925 // AN. F/7/15999/2.
67. Rapport de la police française N^o F.9419. 1er août 1924 // AN. F/7/15999/2.
68. Rapport de la police française N^o M.1547.U. 4 mars 1916 // AN. F/7/15999/2.
69. Rapport de la police française N^o M.1741.U. 6 juillet 1916 // AN. F/7/15999/2.
70. Rapport de la police française N^o R.2299.U. 3 novembre 1917 // AN. F/7/15999/2.
71. Rapport de la police française N^o A.10.224. 14 décembre 1925 // AN. F/7/15999/2.
72. Rapport de la police française N^o A.2.665. 24 mars 1926 // AN. F/7/13497.
73. Rapport de la police française N^o A/9.237. 9 novembre 1926 // AN. F/7/13497.
74. Rapport de la police française N^o A-2.747. 7 septembre 1927 // AN. F/7/15999/2.
75. Rapport de la police générale au Premier ministre et au ministre des Affaires étrangères. Mai 1907. De toute urgence. Secrètement // AN. F/7/15999/2.

76. Rapport de police au ministère français de l'Intérieur concernant Ch. Rakovsky. 23 octobre 1926 // AN. F/7/13497.
77. Rapport du Commissaire spécial Clermont-Ferrand au directeur de la Division de la sécurité générale à Paris. 5 septembre 1927 // AN. F/7/15999/2.
78. Rapport du préfet de la police française. 31 octobre 1925 // AN. F/7/15999/2.
79. Rapport du préfet de Meurthe-et-Moselle au ministre de l'Intérieur. 16 mai 1895 // AN. F/7/15999/2.
80. Rapport du préfet de police au Premier ministre et au ministre des Affaires étrangères. Mai 1907 // AN. F/7/15999/2.
81. Rapport du préfet de police de Montpellier au ministre de l'Intérieur. 23 mai 1901 // AN. F/7/15999/2.
82. Rapport du préfet en chef de la police au Premier ministre P. Waldeck-Rousseau. N° 74.696. Mars 1901 // AN. F/7/15999/2.
83. Rapport du préfet en chef pour les membres du gouvernement. 17 mai 1907 // AN. F/7/15999/2.
84. Rapport du service de sécurité sur la surveillance de l'ambassade de l'URSS. 13 septembre 1927 // AN. F/7/15999/2.
85. Rapport du service de sécurité sur la surveillance de l'ambassade de l'URSS. 27 mai 1926 // AN. F/7/15999/2.
86. Rapport du service de sécurité sur la surveillance de l'ambassade de l'URSS. 9 septembre 1927 // AN. F/7/15999/2.
87. Rapport sur A. de Monzie N° 6.401. 16 septembre 1927 // AN. F/7/13498.
88. Télégramme de R. Poincaré à A. Briand. 12 septembre 1927. Secrètement. Très urgent // AN. 370AP/1/B.

Fondation nationale des sciences politiques (Національний фонд політичних наук):

89. Conférence franco-soviétique. 1926 // Fondation nationale des sciences politiques (FNSP). Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 2.

90. Lettre adressée par A. de Monzie à J. Herbette, ambassadeur de France Moscou (U.R.S.S.), Paris. 4 juin 1929. // FNSP. Centre d'histoire de Sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fonde Anatole de Monzie. Dossier 8.
91. Lettre de A. de Monzie à l'ambassadeur de l'URSS à Paris Ch. Rakovsky. 21 septembre 1927 // FNSP. Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 8.
92. Lettre d'A. de Monzie au conseiller de l'ambassade de France à Moscou Labonne. 1er février 1927 // FNSP. Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 2.
93. Lettre de J. Herbette au Ministre des affaires étrangères de la France. 19 octobre 1926 // FNSP. Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 2.
94. Procès-verbal de la séance plénière de la Conférence franco-soviétique du 19 mars 1927 // FNSP. Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 2.
95. Lettre de R. Poincaré à A. de Monzie. 13 novembre 1926 // FNSP. Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 2.
96. Lettre d'A. de Monzie à Ch. Rakovsky. 20 novembre 1926 // FNSP. Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 2.
97. Lettre de Ch. Rakovsky à A. de Monzie. 20 novembre 1926 // FNSP. Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 2.
98. Lettre de R. Poincaré à A. de Monzie. 6 décembre 1926 // FNSP. Centre scientifique des sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fondation Anatole de Monzie. Dossier 2.
99. Rapport sur les négociations franco-soviétiques de juillet 1927. Confidentiel // FNSP. Centre d'histoire de Sciences PO. Archives d'histoire contemporaine. Fonde Anatole de Monzie. Dossier 3.

Архив внешней политики Российской Федерации (Архів зовнішньої політики Російської Федерації):

100. Антисоветская кампания во Франции // Архив внешней политики российской Федерации (АВП РФ). Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53827. Л. 1.
101. Выдержка из протокола № 232 заседания коллегии НКВД от 5 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 21.
102. Дневник Х. Раковского № 3. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 263. Д. 53709. Л. 97.
103. Дневник Х. Раковского. 15–18 июля 1926 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 371–357.
104. Дневник Х. Раковского. 15–21 января 1927 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 306. Л. 52–35.
105. Дневник Х. Раковского. 16–17 февраля 1926 г. Сов. секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 19–16.
106. Дневник Х. Раковского. 19–22 февраля 1926 г. Сов. секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 28–21.
107. Дневник Х. Раковского. 23 декабря 1926 – 7 января 1927 гг. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 306. Л. 18–1.
108. Дневник Х. Раковского. 23–26 февраля 1926 г. Сов. секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 35–31.
109. Дневник Х. Раковского. 6–15 февраля 1926 г. Сов. секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 12–1.
110. Дневник Х. Раковского. 8–15 января 1927 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 306. Л. 34–20.
111. Дневники Х. Раковского (архив Г. Чичерина). Франция. 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 263. Д. 53709.
112. Дневники Х. Раковского. Франция. 1926 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 265а. Д. 53751.

113. Доклад № 1203 для И. Сталина, А. Рыкова, Г. Чичерина от 14 октября 1927 г. касательно франко-советских отношений. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 182–199.
114. Доклад для И. Сталина, А. Рыкова и Г. Чичерина касательно франко-советских отношений, № 1203 от 14 октября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 183.
115. Доклады полпреда Х. Раковского. Франция, 1926 г. (Тайный архив НКВД) // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215.
116. Доклады полпреда. Л. Красин, Х. Раковский. Франция, 1925 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 8. П. 105. Д. 104.
117. Доклады полпреда. Том 1. Франция. 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 268. Д. 53790.
118. Доклады полпреда. Том 2. Франция. 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 268. Д. 53791.
119. Доклады Х. Раковского. Франция. 1927 г. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 306.
120. Запись разговора полпреда СССР в Париже Х. Раковского с послом Франции в Советском Союзе Ж. Ербеттом от 30 июня 1925 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 8. П. 105. Д. 105. Л. 3.
121. Запись разговора Х. Раковского с Р. Пуанкаре от 27 января 1927 г. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 306. Л. 55.
122. Контакты с Францией в деле Х. Раковского. Письма в политбюро ВКП(б). 1927 г. (Тайный архив НКВД, Архив Чичерина) // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 269. Д. 53825.
123. Конфликт с Францией по делу Х. Раковского. Общая корреспонденция. Франция, 1927 // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 269. Д. 53824.
124. Конфликт с Францией по делу Х. Раковского. Ультрасекретного материалы. 1927 // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53826.

125. Нота генерального секретаря МИД Франции Ф. Бертелло к послу СССР в Париже Х. Раковскому от 3 ноября 1926 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 10. П. 10. Д. 184. Л. 51.
126. Нота полномочного представителя СССР во Франции Х. Раковского к председателю Совета министров и министра иностранных дел Франции А. Бриана от 15 июня 1926 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 10. П. 10. Д. 182. Л. 165–167.
127. Нота полпредства СССР в Париже Х. Раковского в Политический отдела МИД Франции от 13 апреля 1927 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 11. П. 12. Д. 206. Л. 55.
128. Нота посла СССР в Париже Х. Раковского к председателю Совета министров и министра иностранных дел Франции А. Бриана от 17 декабря 1925 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 9. П. 7-а. Д. 161. Л. 259–261.
129. Нота посла СССР в Париже Х. Раковского к председателю Совета министров и министра иностранных дел Франции А. Бриана от 1 октября 1926 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 10. П. 10. Д. 182. Л. 239–240.
130. Нота посла СССР в Париже Х. Раковского к председателю Совета министров и министра иностранных дел Франции А. Бриана от 12 апреля 1926 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 10. П. 10. Д. 182. Л. 111.
131. Нота премьер-министра Франции Р. Пуанкаре послу СССР в Париже Х. Раковскому от 7 февраля 1927 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 11. П. 12. Д. 207. Л. 21.
132. Нотная переписка между полпредством СССР в Париже и МИД по вопросу о прекращении деятельности на территории Франции бывших царских консульств. 3 декабря 1925 – 3 ноября 1926 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 10. П. 10. Д. 184.
133. Ноты МИД Франции в полпредство. 1 июля – 26 декабря 1925 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 9. П. 8. Д. 163.
134. Ноты МИД Франции в полпредство. 3 января – 29 декабря 1927 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 11. П. 12. Д. 207.

135. Ноты МИД Франции в полпредство. 5 января – 28 декабря 1926 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 10. П. 10. Д. 183.
136. Ноты полпредства в МИД Франции. 4 января – 29 декабря 1927 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 11. П. 12. Д. 206.
137. Ноты полпредства в МИД Франции. 5 января – 30 декабря 1926 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 10. П. 10. Д. 182.
138. Ноты полпредства в МИД Франции. Том 2. 2 июля – 31 декабря 1925 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 9. П. 7-а. Д. 161.
139. Памятная записка по различным вопросам, связанным с деятельностью во Франции Торгового Представительства, направленная послом СССР в Париже Х. Раковским генеральному секретарю МИД Франции Ф. Бертело. 25 января 1925 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 11. П. 12. Д. 206. Л. 8–11.
140. Переписка полпреда СССР Х. Раковского с американским деятелем А. Ли // АВП РФ. Ф. 197. Оп. 5. П. 21. Д. 8.
141. Переписка Х. Раковского с Ф. Бертело // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 264. Д. 53721.
142. Письма М. Литвинова в полпредство. Франция. 1925 г. (Тайный архив НКВД) // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 8. П. 205. Д. 102.
143. Письма Наркома. Франция. 1926 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 112. Д. 210.
144. Письма НКВД Х. Раковскому (архив Г. Чичерина). Франция. 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 264. Д. 53713.
145. Письма Х. Раковского (архив Г. Чичерина). Франция. 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 263. Д. 53706.
146. Письма Х. Раковского по различным вопросам. Франция. 1926 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 265. Д. 53750.
147. Письмо Г. Чичерина В. Молотову. 24 июня 1926 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 112. Д. 210. Л. 13.

148. Письмо Г. Чичерина Ж. Ербетту. 4 октября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 197. Оп. 5. П. 21. Д. 4. Л. 36.
149. Письмо Г. Чичерина И. Сталину. 20 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53825. Л. 32–34.
150. Письмо Г. Чичерина И. Сталину. 4 августа 1927 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 302. Л. 26.
151. Письмо Г. Чичерина И. Сталину. 4 октября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53825. Л. 11.
152. Письмо Г. Чичерина И. Сталину. 6 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53825. Л. 19–20.
153. Письмо Г. Чичерина М. Литвинову. 12 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 32.
154. Письмо Г. Чичерина Х. Раковскому. 19 августа 1927 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 302. Л. 34.
155. Письмо Г. Чичерина Х. Раковскому. 30 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 302. Л. 47.
156. Письмо Г. Чичерина Х. Раковскому. 7 октября 1927 г. Лично. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 147–148.
157. Письмо Е. Преображенского Х. Раковскому. 4 марта 1926 г. // АВП РФ. Ф. 028. Оп. 1. П. 8. Д. 130. Л. 46.
158. Письмо Е. Филиппа Х. Раковскому. 7 августа 1926 г. // АВП РФ. Ф. 028. Оп. 1. П. 8. Д. 132. Л. 80.
159. Письмо Ж. Ербетта М. Литвинову. 24 октября 1925 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 9. П. 7-а. Д. 4-а. Л. 103.
160. Письмо М. Литвинова Г. Чичерину. 4 декабря 1927 г. Секретно // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 245.
161. Письмо Х. Раковского А. Бриану. 18 ноября 1925 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 9. П. 7-а. Д. 161. Л. 212.

162. Письмо Х. Раковского А. Филиппото. 30 октября 1925 г. // АВП РФ. Ф. 136. Оп. 9. П. 7-а. Д. 161. Л. 183–184.
163. Письмо Х. Раковского Г. Чичерину. 2 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 268. Д. 53791. Л. 97–103.
164. Письмо Х. Раковского Г. Чичерину. Июль 1927 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 306. Л. 186.
165. Письмо Х. Раковского М. Литвинову № 3. Февраль 1926 г. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 30–29.
166. Письмо Х. Раковского М. Литвинову, Г. Чичерину и Ф. Ротштейну. 1 октября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 268. Д. 53791. Л. 123–124.
167. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 1 марта 1926 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 265. Д. 53750. Л. 4–5.
168. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 11 октября 1926 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 404–401.
169. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 14 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 268. Д. 53791. Л. 104.
170. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 15 февраля 1926 г. Секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 15–13.
171. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 16 октября 1926 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 420–418.
172. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 17 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 268. Д. 53791. Л. 105–111.
173. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 18 февраля 1926 г. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 113. Д. 215. Л. 21–20.
174. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 19 ноября 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 263. Д. 53706. Л. 3–6.
175. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 23 ноября 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 263. Д. 53706. Л. 8.
176. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 24 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 11. П. 117. Д. 306. Л. 240–235.

177. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 31 октября 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 263. Д. 53706. Л. 2.
178. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 4 ноября 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 263. Д. 53706. Л. 19.
179. Письмо Х. Раковского Ф. Бертело. 17 декабря 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 264. Д. 53721. Л. 3–4.
180. Письмо Х. Раковского членам ЦК и ЦКК по личному вопросу. 22 октября 1927 г. Секретно // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 236–237.
181. Письмо Я. Давтяна М. Литвинову. 24 декабря 1925 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 264. Д. 53724. Л. 59–60.
182. Проект сообщение отдела печати НКВД от 6 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 22.
183. Протокол заседания финансовой секции франко-советской конференции. 30 апреля 1926 г. // АВП РФ. Ф. 028. Оп. 1. П. 8. Д. 131. Л. 7–22.
184. Протокол пленарного заседания франко-советской конференции. 25 февраля 1926 г. // АВП РФ. Ф. 197. Оп. 4. П. 13. Д. 9. Л. 1–19.
185. Протоколы пленарных заседаний франко-советской парижской конференции и приветственные речи А. де Монзи и Х. Раковского, сообщения для прессы о начале работ конференции // АВП РФ. Ф. 197. Оп. 4. П. 13. Д. 9.
186. Разговор А. Луначарского с Э. Эррио. 21 октября 1927 г. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53824. Л. 216–222.
187. Список членов советской делегации на франко-советской конференции // АВП РФ. Ф. 197. Оп. 4. П. 13. Д. 9. Л. 2.
188. Схема организации долгосрочных кредитов. Совершенно секретно // АВП РФ. Ф. 028. Оп. 1. П. 8. Д. 130. Л. 91.
189. Текст речи Х. Раковского, произнесенной во время вручения верительных грамот // АВП РФ. Ф. 197. Оп. 30. П. 3. Д. 18. Л. 4–5.

190. Телеграмма Ж. Ербетта из Москвы в Париж № 574 от 16 сентября 1927 г. // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 269. Д. 53826. Л. 9–10.
191. Телеграмма М. Литвинова Х. Раковскому от 14 ноября 1925 г. Секретно // АВП РФ. Ф. 04. Оп. 42. П. 264. Д. 53713. Л. 2–3.
192. Телеграмма Х. Раковского И. Сталину от 24 июля 1926 г. // АВП РФ. Ф. 0136. Оп. 10. П. 112. Д. 210. Л. 19.
193. Франко-советские переговоры. 1926 г. Том 1 (Тайный архив НКВД) // АВП РФ. Ф. 028. Оп. 1. П. 8. Д. 130.
194. Франко-советские переговоры. 1926 г. Том 2 (Тайный архив НКВД) // АВП РФ. Ф. 028. Оп. 1. П. 8. Д. 131.
195. Франко-советские переговоры. 1926 г. Том 3 (Тайный архив НКВД) // АВП РФ. Ф. 028. Оп. 1. П. 8. Д. 132.
196. Франко-советские переговоры. 1926 г. Том 4 (Тайный архив НКВД) // АВП РФ. Ф. 028. Оп. 1. П. 8. Д. 133.
197. Франко-советские переговоры. Финансовая секция. 1926–1927 гг. // АВП РФ. Ф. 197. Оп. 5. П. 21. Д. 11.

Государственный архив Российской Федерации (Державний архів Російської Федерації)

198. Дело о заключении концессионного договора со смешанным франко-русским акционерным обществом «Де Кювервилье» на производство метрических мер и весов в СССР // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 2
199. Дело о переговорах с обществом «Компани Франсез де Петроль» по концессий на строительство нефтепровода Баку-Батум ... // ГАРФ. Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 6.
200. Интервью с депутатом М. Муте. 14 октября 1927 г. // ГАРФ. Ф. Р5878. Оп. 1. Д. 1098. Л. 12.

201. Информация ответственного секретаря ВТКЗ Коринец и заведующего бюро приема иностранцев Мазеля относительно французского профессора А. Мартеля. 6 июля 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 7. Л. 86.
202. Материалы периодического издания «Последние новости» // ГАРФ. Ф. Р5878. Оп. 1. Д. 1098. Л. 1.
203. Письмо А. Луначарского к ответственному секретарю ВТКЗ Коринец. 30 августа 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 8. Л. 107.
204. Письмо Г. Лероль в посольство СССР в Париже. 26 января 1926 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 3. Л. 63–64.
205. Письмо главного редактора Камшицкого к Московскому обществу писателей и композиторов. 20 сентября 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 8. Л. 6.
206. Письмо Ж. Ансея О. Каменевой. 28 октября 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 6. Л. 183.
207. Письмо Ж. Ансея Х. Раковскому. 3 июля 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 6. Л. 182.
208. Письмо Ж. Ансея Х. Раковскому. Май 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 6. Л. 170.
209. Письмо Ж. Давтяна О. Каменевой. 20 января 1926 // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 3. Л. 66.
210. Письмо Л. Перлина в Главный концессионный комитет. 1 апреля 1926 г. // ГАРФ. Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 6. Л. 125–126.
211. Письмо Л. Перлина в Главный концессионный комитет. 12 июня 1926 г. Секретно // ГАРФ. Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 6. Л. 219.
212. Письмо Л. Перлина в Главный концессионный комитет. 17 декабря 1925 г. // ГАРФ. Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 6. Л. 45.
213. Письмо Л. Перлина в Главный концессионный комитет. 22 февраля 1926 г. // ГАРФ. Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 6. Л. 62.
214. Письмо Л. Перлина в Главный концессионный комитет. 24 июля 1926 г. Секретно // ГАРФ. Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 2. Л. 197.

215. Письмо Л. Перлина в Главный концессионный комитет. 30 ноября 1925 г. // ГАРФ. Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 6. Л. 34.
216. Письмо Л. Перлина Х. Раковскому. 16 октября 1926 г. // ГАРФ. Ф. Р8427. Оп. 1. Д. 2. Л. 95–98.
217. Письмо М. Семашко к уполномоченному НКВД при правительстве РСФСР Аралову. Сентябрь 1926 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 3. Л. 5.
218. Письмо Н. Тихменева в НКВД т. Кагану. 19 августа 1926 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 3. Л. 8.
219. Письмо О. Каменевой А. Раковскому. 13 ноября 1926 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 3. Л. 235А.
220. Письмо О. Каменевой к Форингер. 30 декабря 1926 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 3. Л. 238.
221. Письмо О. Каменевой Х. Раковского. 9 июня 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 6. Л. 12.
222. Письмо О. Каменевой Х. Раковскому. 11 июня 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 6. Л. 4.
223. Письмо О. Каменевой Я. Ряппо. 24 февраля 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 7. Л. 34.
224. Письмо от имени Французского комитета научных связей с Россией к послу СССР в Париже. 2 января 1926 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 7. Л. 231–227.
225. Письмо ответственного секретаря ВТКЗ Коринец и заведующего Бюро книгообмена Цубину к Ж. Анселью. 21 мая 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 6. Л. 176.
226. Письмо ответственного секретаря ВТКЗ Коринец и заведующего Бюро книгообмена Цубина к полпреду СССР во Франции Раковскому. 28 мая 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 6. Л. 177.
227. Письмо ответственного секретаря ВТКЗ Коринец и заведующего Бюро приема иностранцев Мазеля к уполномоченному ВТКЗ в Ленинграде Державину. 16 августа 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 7. Л. 9.

228. Письмо ответственного секретаря ВТКЗ Коринец и заведующему Бюро книгообмена Цубину к ученому секретарю президиума Комакадемии Косолапову. 20 мая 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 6. Л. 175.
229. Письмо председателя бюро по связям с общественностью Ярошевского к директору театра имени Альфреда Жарри А. Арону. 14 октября 1927 г. // ГАРФ. Ф. 5283. Оп. 7. Д. 8. Л. 8.

**Российский государственный архив социально-политической истории
(Російський державний архів соціально-політичної історії):**

230. Выступление Х. Раковского на заседании объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) от 23 июля 1926 г. о состоянии переговоров с Францией // Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 2. Д. 244. Л. 152–167.
231. Материалы по государственной деятельности Г. В. Чичерина – НКВД РСФСР–СССР. Взаимоотношения РСФСР–СССР со странами Западной Европы // РГАСПИ. Ф. 159. Оп. 2. Д. 45.
232. Материалы по государственной деятельности М. М. Литвинова (1920–1942). Отношения РСФСР–СССР с зарубежными странами // РГАСПИ. Ф. 359. Оп. 1. Д. 8.
233. Письмо Г. Чичерина И. Сталину. 24 декабря 1923 г. // РГАСПИ. Ф. 159. Оп. 2. Д. 46. Л. 87–88.
234. Письмо Г. Чичерина Х. Раковскому (лично). 23 января 1924 г. // РГАСПИ. Ф. 159. Оп. 2. Д. 46. Л. 111.
235. Письмо Г. Чичерина Х. Раковскому. 2 января 1924 г. // РГАСПИ. Ф. 159. Оп. 2. Д. 46. Л. 97.
236. Письмо М. Литвинова к членам Политбюро и членам коллегии НКВД от 5 декабря 1923 г. Совершенно секретно // РГАСПИ. Ф. 359. Оп. 1. Д. 8. Л. 64.
237. Письмо Х. Раковского Г. Чичерину. 8 февраля 1924 г. // РГАСПИ. Ф. 159. Оп. 2. Д. 45. Л. 143–147.

238. Письмо Х. Раковского Г. Чичерину. 9 июля 1924 г. Совершенно секретно // РГАСПИ. Ф. 159. Оп. 2. Д. 45. Л. 156.
239. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 20 октября 1924 г. Совершенно секретно // РГАСПИ. Ф. 359. Оп. 1. Д. 8. Л. 68–74.
240. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 9 ноября 1924 г. Совершенно секретно // РГАСПИ. Ф. 359. Оп. 1. Д. 8. Л. 76–92.
241. Проект телеграммы юристконсульта МИД Франции, которая должна быть адресована председателю Совнаркома А. Рыкову. 14 июля 1924 г. Совершенно секретно // РГАСПИ. Ф. 159. Оп. 2. Д. 45. Л. 159.
242. Проект формулы для внесения во французскую декларацию (проект Ж. Нуланс). 14 июля 1924 г. Совершенно секретно // РГАСПИ. Ф. 159. Оп. 2. Д. 45. Л. 160.
243. Решение заседания Политбюро ЦК ВКП(б) от 29 июля 1926 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 2. Д. 577. Л. 1.
244. Стенограмма вечернего заседания объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) 29 июля – 9 августа 1927 г. за 1 августа 1927 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 2. Д. 292.
245. Стенограмма выступления Х. Раковского на заседании объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) 14–23 июля 1926 г. за 23 июля 1926 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 2. Д. 244. Л. 152–179.
246. Стенограмма выступления Х. Раковского на заседании объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) 29 июля – 9 августа 1927 г. за 29 июля 1927 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 2. Д. 286. Л. 47.
247. Стенограмма заседания объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) 14–23 июля 1926 г. за 23 июля 1926 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 2. Д. 244.
248. Стенограмма объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП (б). Заседание первое. Вечер 21 октября 1927 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 2. Д. 329. Л. 5–6.
249. Стенограмма объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП (б). Заседание пятое. Вечер 1 августа 1927 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 2. Д. 317. Л. 98.

Российский государственный архив экономики (Російський державний архів економіки):

250. Дневник Х. Раковского. 21–25 сентября 1925 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2001. Л. 150–142.
251. Дневник Х. Раковского. 22 сентября – 2 октября 1925 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2001. Л. 160–151.
252. Дневник Х. Раковского. 28–31 октября 1925 г. Совершенно секретно // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2048. Л. 422–411.
253. Дневник Х. Раковского. 3–12 июня 1925 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2001. Л. 55–50.
254. Договор между Великобританией и СССР. 8 августа 1924 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1810. Л. 217.
255. Доклады Х. Раковского в НКВД. Октябрь 1923 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1656. Л. 490–514.
256. Ответ управления секретариата НКВД, направленная в НКВД Г. Чичерину. Секретно // Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф. 413. Оп. 2. Д. 1775. Л. 115.
257. Письмо Г. Чичерина в Политбюро ЦК РКП(б). 18 июля 1924 г. Совершенно секретно // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1775. Л. 105.
258. Письмо Г. Чичерина И. Сталину. 31 октября 1925 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2001. Л. 191.
259. Письмо Г. Чичерина М. Литвинова. 12 октября 1925 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2001. Л. 161.
260. Письмо заместителю наркома НКВД СССР М. Литвинову. 18 ноября 1923 г. Совершенно секретно // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1775. Л. 273.
261. Письмо М. Литвинова к советнику полномочного представителя СССР в Лондоне Розенгольцу. 24 октября 1925 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2001. Л. 184.
262. Письмо М. Литвинова Х. Раковскому. 12 мая 1924 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1775. Л. 120.

263. Письмо Х. Раковского к членам Коллегии НКВД, членам Политбюро и Л. Красину. 21 ноября 1924 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2048. л. 48–42.
264. Письмо Х. Раковского М. Литвинову о переговорах с А. де Монзи о признании Францией СССР, происходивших в Дувре. Октябрь 1924 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1816. Л. 94–99.
265. Письмо Х. Раковского М. Литвинову, Г. Чичерину, членам Коллегии НКВД и членам Политбюро. 8 марта 1924 г. Совершенно секретно // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1819. Л. 198.
266. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 21 мая 1924 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1816. Л. 126–127.
267. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. 28 ноября 1923 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1656. Л. 557.
268. Письмо Х. Раковского М. Литвинову. Май 1924 г. // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 1816. Л. 88.
269. Сообщение заместителю Управления делами Совета народных комиссаров СССР И. Мирошнику от 4 ноября 1925 г. Секретно // РГАЭ. Ф. 413. Оп. 2. Д. 2052. Л. 34.

Централен държавен архив (Централний державний архів Республіки Болгарія):

270. Бележка на заместника Й. Круппи от 24 юни 1902 г. // Централен държавен архив (ЦДА РБ). Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 7. Л. 3.
271. Благодарствено писмо от името на Л. Буржоа до К. Раковски от 17 юли 1903 г., подписано от помощника на председателя на Националното събрание на Франция О. Брюне // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 356. Л. 1.
272. Диплома на доктор по медицина // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 3. Л. 1.
273. Молба от Кръстю Раковски до френското правителство да му бъде дадено френско поданство; писма от Крупи, Вюрт и др. по уреждане на същия въпрос // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 7.

274. Писма на К. Раковски до сестра му Мария за 1894–1897. // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 276. Л. 14–27.
275. Писма на К. Раковски до сестра му Мария, нейния съпруг и децата им по време на следването им в Женева, Нанси и Монпелие ... // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 276.
276. Писмо на Й. Клемансо до К. Раковски със съобщение кога да го посети // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 407.
277. Писмо на Й. Лагардел до К. Раковски. 12 януари 1912 г. // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 416. Л. 3–4.
278. Писмо на Й. Лагардел до К. Раковски. 19 декември 1911 г. // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 416. Л. 1–2.
279. Писмо на Ю. Мартов до Х. Раковски. 11 септември 1904 г. // ЦДА РБ. Ф. 156Б. Оп. 1. Арх. ед. 431. Л. 1.

**Централний державний архів вищих органів влади та управління
України:**

280. Відповідь Х. Раковського на лист С. Маркотуна від 3 травня 1922 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. Р–4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 6–8.
281. Доповідь. Серпень 1918 р. Цілком таємно // ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Од. зб. 93. Арк. 18.
282. Книга реєстрації вхідної дипломатичної пошти // ЦДАВО. Ф. Р–4сч. Оп. 2. Спр. 20.
283. Лист з Українського національного комітету повноважному представнику УСРР Аусему. 13 травня 1923 р. // ЦДАВО. Ф. Р–4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 93.
284. Лист С. Маркотуна до Голови Ради народних комісарів УСРР. 25 травня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р–4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 16–17.
285. Лист С. Маркотуна до Х. Раковського. 11 травня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р–4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 10.

286. Лист С. Маркотуна до Х. Раковського. 15 червня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 19–20.
287. Лист С. Маркотуна до Х. Раковського. 3 травня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 3–4.
288. Лист у Народний комісаріат закордонних справ УСРР Яковлеву. 16 червня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 46.
289. Лист Х. Раковського до Г. Чичеріна. 8 березня 1923 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 81.
290. Листування з головою «Українського національного комітету» в Парижі С. Маркотуном про діяльність комітету та його позицій стосовно Українського Радянського Уряду // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87.
291. Матеріал № 3422 від ДПУ з Москви, пересланий закордонному відділу ДПУ України. 4 липня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 26.
292. Промова Х. Раковського. 7 лютого 1919 р. // ЦДАВО. Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 10. Арк. 33.
293. Протокол засідання колегії НКЗС. 13 січня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 15. Арк. 110.
294. Розпорядження, надіслане заступником наркома в головцукор. 26 червня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 50.
295. Розпорядження, надіслане заступником наркома до наркомзема. 23 червня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 48.
296. Розпорядження, надіслане заступником наркома до уккранаргоспа. 23 червня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 49.
297. Розпорядження, надіслане заступником наркома до уповнаркомзвоторга. 23 червня 1922 р. // ЦДАВО. Ф. Р-4сч. Оп. 1с. Од. зб. 87. Арк. 47.
298. Телеграма № 41 // ЦДАВО. Ф. 1сч. Оп. 13с. Од. зб. 21. Арк. 132.
299. Телеграма № 43 // ЦДАВО. Ф. 1сч. Оп. 13с. Од. зб. 21. Арк. 134.

300. Телеграма в Москву в НКЗС Г. Чичеріну. 27 травня 1920 р. // ЦДАВО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Л. 152.
301. Телеграма від Голови тимчасового робітничо–селянського уряду України і Народного комісара закордонних справ Х. Раковського в Міністерство закордонних справ Франції, Париж. 25 лютого 1919 р. // ЦДАВО. Ф. 1сч. Оп. 13с. Од. зб. 18. Арк. 4–6.
302. Телеграми та листування Х. Раковського до Г. Чичеріна щодо Української директорії // ЦДАВО. Ф. 1сч. Оп. 13с. Од. зб. 18.
303. Шифровані телеграми на ім'я Раковського // ЦДАВО. Ф. 1сч. Оп. 13с. Од. зб. 21.

Опубліковані документи

304. Document № 99. Protestation // Documents sur les pogromes en Ukraine et l'assassinat de Simon Petlura a Paris (1917–1921–1926). Paris, 1927. P. 221–224.
305. Note du Président du Conseil des Commissaires du Peuple de l'Ukraine et Commissaire du Peuple pour les Affaires Étrangères Ch. Rakovsky, adressée au Ministère des Affaires Étrangères, le 4 mars 1919 // L'Ukraine soviétiste. Quatre années de guerres et de blocus. Recueil des documents officiels d'après les livres rouges ukrainiens. Berlin, 1922. P. 17–21.
306. Papers relating to International Economic Conference, Genoa, April-May, 1922. London, 1922. 99 p.
307. Запись беседы Народного Комиссара Иностранных Дел СССР с Министром Иностранных Дел Франции Брианом. 24 мая 1927 г. // Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 10. Москва, 1965. С. 231.
308. Запись беседы Полномочного Представителя СССР во Франции с Министром Общественных Работ Франции и Председателем французской делегации на советско-французской конференции в Париже де Монзи. 15 апреля 1926 г. // Документы внешней политики СССР: 24 т. Т. 9. Москва, 1964. С. 228–233.

309. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927: из архива Льва Троцкого: в 4 т. Т. 4. Vt.), 1988. 280 с.
310. Нота британского официального агента в СССР Народному комиссару иностранных дел СССР Г. В. Чичерину. 1 февраля 1924 г. // Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 7. Москва, 1964. С. 53.
311. Переговоры с Францией и вопрос о признании долгов // Архив Троцкого: в 3 т. Т. 1. Харьков, 1999. С. 337–342.
312. Письмо Полномочного Представителя СССР во Франции Заместителю Народного Комиссара Иностранных Дел СССР М. М. Литвинову. 7 мая 1927 г. // Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 10. Москва, 1965. С. 188–191.
313. Письмо Председателя советской делегации на советско-французской конференции в Париже Председателю французской делегации де Монзи. 30 июня 1927 г. // Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 10. Москва, 1965. С. 322–324.
314. Письмо Председателя советской делегации на советско–французской конференции в Париже Председателю французской делегации де Монзи (с приложением). 21 сентября 1927 г. // Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 10. Москва, 1965. С. 384–391.
315. Приложение к письму премьер-министра Великобритании Макдональда к представителю СССР Раковскому от 11 февраля 1924 г. // Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 7. Москва, 1964. С. 113.
316. Сообщение Полномочного Представителя СССР во Франции о беседе с Министром Финансов Франции Кайо, Министром Иностранных Дел Брианом, Генеральным секретарем МИД Бертело и Председателем французской делегации на советско-французской конференции в Париже де Монзи. 15 июля 1926 г. // Документы внешней политики СССР: 24 т. Т. 9. Москва, 1964. С. 365.

317. Схема предоставления Францией долгосрочных кредитов СССР. 7 июня 1926 г. // Документы внешней политики СССР: 24 т. Т. 9. Москва, 1964. С.301–302.
318. Телеграмма Полномочного представителя СССР во Франции в Народный Комиссариат Иностранных Дел СССР. 17 июля 1926 г. // Документы внешней политики СССР: 24 т. Т. 9. Москва, 1964. С. 371–372.
319. Телеграмма Полномочного Представителя СССР во Франции в Народный Комиссариат Иностранных дел СССР. 21 марта 1927 г. // Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 10. Москва, 1965. С. 120–121.
320. Телеграмма Полномочного Представителя СССР во Франции Народному Комиссару Иностранных Дел СССР Г. В. Чичерину. 24 июля 1927 г. // Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 10. Москва, 1965. С. 343–344.

Матеріали періодичних видань

321. "Entre les deux pays, c'est enfin la paix!" nous déclare M. Rakowsky. *Paris-soir*. 1924. 6 novembre.
322. 1er séance du Jeudi 29 Janvier 1925. *Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Chambre des députés*. 1925, № 12. P. 379–391.
323. A bord du "Kniaz-Potemkine". *L'Humanité*. 1905. 20 juillet.
324. Après les drapeaux du tsar, le drapeau rouge va dominer l'ambassade russe. *Paris-soir*. 1924. 7 novembre.
325. Aux Ouvriers Roumains de Paris. *L'Humanité*. 1909. 31 oct.
326. Bénard P. Quand M. Rakowski ambassadeur des Soviets était médecin de campagne à Beaulieu-sur-Loire... *L'Œuvre*. 1925. 7 novembre.
327. Bernus P. Les dissensions bolchévistes. *Journal des débats politiques et littéraire*. 1927. 19 août.

328. Bulletin du jour. Le cas de M. Rakowsky. *Le Temps*. 1927. 4 sept.
329. Bulletin financier. *La Presse*. 1924. 5 novembre.
330. Ce que dit M. de Monzie. *L'Œuvre*. 1927. 13 sept.
331. Christian Rakowsky Ambassadeur de l'U.R.S.S. en France arrive ce matin à Paris. *L'Humanité*. 1925. 28 octobre.
332. Déclarations de M. Rakowsky. *Le Temps*. 1925. 12 déc.
333. Delhay A. Une interview de Racovsky. *L'Humanite*. 1922. 16 déc.
334. Des documents probants. L'action communiste contre la France et ses colonies. *Le Matin*. 1927. 19 août.
335. En Roumanie. *Le Gaulois*. 1916. 30 juin.
336. En Roumanie. *L'Humanité*. 1909. 12 nov.
337. Fêtes et Condérences. *L'Humanité*. 1913. 25 déc.
338. Hauser F. L'Odyssée du «Potemkin». Ce que dit le decteur Rakowsky. *Le Journal*. 1905. 21 juillet.
339. Hier le Conseil des ministres qui s'est réuni a rambouillet s'est occupé du cas M. Rakowsky. *Excelsior*. 1927. 11 sept.
340. J. L. Racowsky est en Hongrie. *L'Humanité*. 1909. 6 nov.
341. L'affaire Rakowsky. *Journal des débats politiques et littéraires*. 1927. 12 sept.
342. L'affaire Rakowsky. *L'ère nouvelle*. 1927. 13 sept.
343. L'affaire Rakowsky. *Paris-soir*. 1927. 6 sept.
344. L'Ambassade Rouge. *Le Figaro*. 1927. 4 sept.
345. L'ouverture de la Conférence franco-soviétique. *L'Action française*. 1926. 26 fév.
346. La 6e conférence syndicale internationale. *Le Temps*. 1909. 1 sept.
347. La 6e conférence syndicale internationale. *Le Temps*. 1909. 31 août.
348. La Boîte à Ordures. *L'Humanité*. 1909. 14 nov.
349. La Croisière du "Kniaz-Potemkine". *L'Humanité*. 1905. 13 juillet.
350. La dette russe devant l'opinion – deux theses confrontees. *La Petite Gironde*. 1927. 28 sept.

351. La nomination de M. Rakowsky à Londres. *Le Petit Parisien*. 1923. 2 août.
352. La Protestation en Roumanie. *L'Humanité*. 1909. 11 nov.
353. La question des Détroise. *Le Temps*. 1922. 28 nov.
354. La Réaction en Roumaïen. *L'Humanité*. 1908. 23 mai.
355. La Révolution en Russie. *L'Humanité*. 1905. 15 juillet.
356. La Révolution en Russie. *L'Humanité*. 1905. 16 juillet.
357. La Révolution en Russie. *L'Humanité*. 1905. 9 juillet.
358. L'affaire Rakowsky. *La Petite République*. 1909. 6 nov
359. L'Agitation en Roumanie. *L'Humanité*. 1909. 7 nov.
360. L'ambassadeur désavoué télégraphie de royat... *Le Matin*. 1927. 5 sept.
361. Lara R. L'impudence d'un ambassadeur soviétique. *Le Gaulois*. 1927. 4 sept.
362. L'arrivee de M. Rakowski. *Le Petit Journal*. 1925. 29 oct.
363. Le cas de M. Rakowsky. *Le Matin*. 1927. 5 sept.
364. Le conseil des ministres charge M. Briand de liquider l'ambassadeur de guerre civile. *Le Matin*. 1927. 18 sept.
365. Le Peuple Roumain proteste en masse. *L'Humanité*. 1909. 5 nov.
366. Le voyage à Lyon de M. Doumergue. *Le Matin*. 1926. 8 mars.
367. Lecache B. Une déclaration de Rakovsky. L'accord avec la Russie reste possible... *L'Humanite*. 1922. 14 mai.
368. Les espions communistes. *Le Figaro*. 1927. 12 mai.
369. Les Evénements de Russie. *La République française*. 1917. 9 déc.
370. Les excès des bolcheviks. *Le Matin*. 1917. 9 déc.
371. Les Gouvernants roumains et le Cas Racowsky. *L'Humanité*. 1909. 13 nov.
372. Les menees sovietiques en France. *Le Figaro*. 1927. 11 mai.
373. Les négociations franco-soviétiques se sont ouvertes hier au Quai d'Orsay. *Le Petit Parisien*. 1926. 26 fév.

374. Les négociations franco-soviétiques se sont ouvertes hier sous la présidence de M. Aristide Briand. *Excelsior*. 1926. 26 fév.
375. Les relation avec les soviets. *Le Petit Parisien*. 1924. 7 nov.
376. Les Russes demandent officiellement à participer à toutes les reunions. *Le Matin*. 1922. 28 nov.
377. Les socialistes Roumains à Paris. *L'Humanité*. 1909. 11 nov.
378. Les Soviets a Paris. *Le Matin*. 1924. 5 nov.
379. Les Troubles Révolutionnaires en Russie. *Le Siècle*. 1905. 22 juillet.
380. L'incident Rakowsky. *Excelsior*. 1927. 5 sept.
381. L'infortunée Roumanie. *Le Radical*. 1917. 10 déc.
382. L'insurrection de la flotte. *L'Humanité*. 1905. 6 juillet.
383. L'Internationale ouvrière. *L'Action française*. 1909. 31 août.
384. Longuet J. Expulsé de son Pays. *L'Humanité*. 1908. 22 juillet.
385. Longuet J. Racowsky arrêté. *L'Humanité*. 1909. 4 nov.
386. L'opinion des autres. La cas Rakowsky. *Le Figaro*. 1927. 13 sept.
387. M. Jean Herbette sera ambassadeur a Moscou qui nomme M. Krassine ambassadeur à Paris. *Excelsior*. 1924. 5 nov.
388. M. Krassine, ambassadeur des Soviets, est rappelé M. Rakowsky le remplace. *La Croix*. 1925. 28 oct.
389. M. Rakowski ambassadeur des Soviets à Paris. *L'Écho de Paris*. 1925. 27 oct.
390. M. Rakowski ergote sur son cas. *L'Écho de Paris*. 1927. 5 sept.
391. M. Rakowski est agréé comme ambassadeur des soviets à Paris. *Excelsior*. 1925. 27 oct.
392. M. Rakowski représentant des soviets est venu à Paris conférer avec M. Herriot. *Le Petit Parisien*. 1924. 7 nov.
393. M. Rakowsky à Paris. *Le Gaulois*. 1925. 29 oct.
394. M. Rakowsky à Paris. *Le Rappel*. 1924. 5 nov.
395. M. Rakowsky à quitté Paris hier matin. *Le Matin*. 1927. 17 oct.
396. M. Rakowsky est nommé ambassadeur à Paris. *Le Matin*. 1925. 27 oct.

397. M. Rakowsky s'est rendu a l'ancienne ambassade de Russie et en à Paris possession officielle. *Excelsior*. 1924 7 nov.
398. M. Rakowsky ambassadeur en France. *Le Temps*. 1925. 28 oct.
399. Manifestations dans toute la Roumanie. *L'Humanité*. 1909. 9 nov.
400. Pas de rupture avec l'U. R. S. S. décide le Conseil. *Comœdia*. 1927. 18 sept.
401. Perlin L. Les concessions en U.R.S.S. *L'Europe nouvelle*. 1926, № 435. P. 851–853.
402. Politique et droit commun. *Le Temps*. 1927. 27 août.
403. Presse parisienne. *Le Temps*. 1927. 13 sept.
404. Rakowsky parle à la presse des fausses nouvelles contre l'Union Soviétique. *L'Humanité*. 1927. 21 juin.
405. Revue de droit international privé et de droit pénal international. Paris, 1910. T. 6. 1156 p.
406. Sentinelle. Mauvaise diplomatie. *Prométhée*. 1927, № 5. P. 5–8.
407. Statement by Rakowsky. *The Times*. 1924. 26 april.
408. Tchitcherine, au nom des soviets, propose à la France un pacte de "non-ingérence". *Le Matin*. 1927. 13 sept.
409. Un Crime en Roumanie? *La Petite République*. 1909. 5 nov.
410. Une comédie qui a assez duré. *Le Matin*. 1927. 9 mai.
411. Une mise au point de Rakowski. *L'Humanité*. 1927. 5 sept.
412. Une note justificative de M. Rakowsky. *Le Petit Parisien*. 1927. 5 sept.
413. Une visite de M. Rakowsky a l'ambassade de Russie. *Le Matin*. 1924. 7 nov.
414. Universite de Montpellier. *La Vie Montpelliéraine*. 1897. 7 Août.
415. V. S. L'ambassadeur en France de l'U.R.S.S. a reçu les représentants de la presse. *L'Oeuvre*. 1927 21 juin.
416. Vidal H. Dix ans de bolshevisme. *Le Figaro*. 1927. 13 avril.
417. Villette P. L'opinion des autres. Contre le péril communiste. *Le Figaro*. 1927. 12 avril.

418. Большевизм и меньшевизм на международном экране. (Уроки макдональдщины). *Известия*. 1924. 16 окт.
419. Давид К. Франко-русские отношения. (Интервью с тов. Раковским). *Известия*. 1924. 2 авг.
420. Долги и кредиты. *Последние новости*. 1927. 25 сент.
421. Запитання п. Раковського. *Відродження*. 1918. 8 жовт. (25 вер.).
422. К мирным переговорам с Украиной. *Известия*. 1918. 13 июля.
423. К мирным переговорам с Украиной. *Известия*. 1918. 16 июля.
424. Мой друг Де-Монзи. *Дни*. 1925. 6 нояб.
425. Нелепые рассуждения. *Известия*. 1927. 20 сент.
426. Никаких об'ективных причин для недоразумений между СССР и Францией не существует. ... Интервью тов. Литвинова. *Известия*. 1927. 16 сент.
427. Новый шантаж. *Правда*. 1927. 20 сент.
428. Париж, неділя, 18 вересня 1927 року. *Тризуб*. 1927. 18 вер.
429. Париж, неділя, 8 серпня 1926 року. *Тризуб*. 1926. 8 серп.
430. Печать о новыхъ предложеніяхъ Раковскаго. *Последние новости*. 1927. 25 сент.
431. Почему убрали Раковского из Лондона. *Последние новости*. 1925. 31 окт.
432. Провокационная кампания. *Известия*. 1927. 13 сент.
433. Протест «Волонте» против высылки корреспондента ТАСС из Франции. *Известия*. 1927. 11 сент.
434. Раковскаго не оставляють въ покоєѣ. *Последние новости*. 1927. 10 сент.
435. Раковскій оправдывается. *Последние новости*. 1927. 5 сент.
436. Реакция во Франции усиливается. *Известия*. 1927. 11 сент.
437. Соглашение о долгах. *Известия*. 1927. 22 сент.
438. Сообщение французского правительства. *Известия*. 1924. 29 окт.
439. Франция и СССР. Интервью тов. Раковского. *Известия*. 1926. 2 фев.

440. Французские реакционеры в плену у английских антисоветских влияний. *Известия*. 1927. 13 сент.
441. Что же дальше? *Правда*. 1927. 5 окт.

Мемуари та друковані твори політиків

442. Blum L. Il est temps encore. *Le Populaire*. 1927. 17 sept.
443. Blum L. Sarraut ou le Sphinx. *Le Populaire*. 1927. 18 sept.
444. Cachin M. Les trusts pétroliers et l'affaire Rakowsky. *L'Humanité*. 1927. 19 sept.
445. Herrio E. The program of Liberal France. URL : <https://www.foreignaffairs.com/articles/france/1924-06-15/program-liberal-france> (дата звернення: 01.09.2019).
446. Jaurès J. Impossible. *L'Humanité*. 1909. 5 novembre.
447. Leune A. Petit manuel contre la guerre. Paris, 1907. 121 p.
448. Monzie A. de. Destins hors série. Paris, 1927. 202 p.
449. Monzie A. de. Du Kremlin au Luxembourg. Paris, 1924. 267 p.
450. Monzie A. de. Petit manuel de la Russie nouvelle. Firmin-Didot, 1931. 340 p
451. Racovsky C. Le Drame du "Kniaz-Potemkine". *L'Humanité*. 1905. 27 juillet.
452. Racovsky C. L'épopée du "Potemkine". *L'Humanité*. 1905. 25 juillet.
453. Racovsky Ch. La question juive en Roumanie. *L'Univers israélite*. 1909. № 39. P. 402–406.
454. Racovsky Ch. La question juive en Roumanie. *L'Univers israélite*. 1909. № 40. P. 434–437.
455. Racovsky Ch. La question juive en Roumanie. *L'Univers israélite*. 1909. № 41. P. 466–469.
456. Racovsy C. Jules guesde et le Communisme. *L'Humanite*. 1923. 3 janvier.

457. Rakovsky Ch. Revolution and Counter Revolution in Turkey. URL: <https://www.marxists.org/archive/rakovsky/1909/05/15.htm> (дата звернення: 09.10.2019).
458. Rakovsky Ch. The Turkish Revolution. URL: <https://www.marxists.org/archive/rakovsky/1908/08/01.htm> (дата звернення: 09.10.2019).
459. Rakowski C. La politique extérieure de l'U.R.S.S. et les négociations franco-soviétiques. *L'Europe nouvelle*. 1926, № 435. P. 838–842.
460. Rakovsky Ch. La Décadence de l'Idée nationaliste en France. *Le Mouvement socialiste : revue bi-mensuelle internationale*. 1905, № 159. P. 378–391.
461. Rakowsky K. La question d'Oriental et le Parti Socialiste international. I. *La Petite République*. 1897. 14 avril.
462. Rakowsky K. La question d'Oriental et le Parti Socialiste international. II. *La Petite République*. 1897. 15 avril.
463. Rakowsky K. La question d'Oriental et le Parti Socialiste international. III. *La Petite République*. 1897. 16 avril.
464. Rakowsky K. Les Responsabilités. *La Petite République*. 1897. 23 avril.
465. Бесѣдовскій Г.З. На путяхъ къ Термидору: Изъ воспоминаній бывшаго совѣтскаго дипломата: в 2 т. Т. 2 Парижъ, Мишень, 1931. 286 с.
466. Винниченко В. Щоденник : в 5 т. Т. 3. (1926–1928). Київ–Едмонтон–Нью-Йорк, 2010. 624 с.
467. Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. URL: <https://leninism.su/biograficheskie-xroniki-lenina/104-tom-54/3812-yanvar-1918-vtoraya-dekada.html> (дата звернення: 09.08.2019).
468. Ленин В. И. Полное собрание сочинений: в 55 т. Т. 26. Москва, Издательство политической литературы, 1969. 590 с.
469. Раковский Х. Лига Наций и СССР. Москва, 1926 г. 81 с.
470. Раковский Х. Г. Автобиография. Харьков, 1923. 37 с.

471. Раковский Х. Г. Грядущая революция. В Лозанну и обратно. Путевые заметки о междунар. положении. Москва, 1923. 40 с.
472. Раковский Х. Г. Международное положение. Доклад прочит. в Харькове 31 янв. 1925 г. перед рабочей аудиторией. Харьков, 1925. 51 с.
473. Раковский Х. Г. Современная Франция. История Третьей Республики. Санкт-Петербург, 1900. 460 с.
474. Раковский Х. Г. Факторы международной политики, капиталистические государства и Советский Союз. Харьков, 1925. 62 с.
475. Раковский Х. Г. Этиология преступности и вырождаемости. Москва, 1927. 95 с.
476. Раковский Х. Г., Дюма Ш. Соціалісти и война. (Дискуссія между французскими и румынскими соціалистами) : пер. с фр. Петроград, 1918. 39 с.
477. Раковский, Христиан Георгиевич. *Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь «Гранат»* / Старш. науч. ред. Ю. Ю. Фигатнер. Москва, 1989. С. 609–618.
478. Станчева Е. «Несчастненькіе». О преступленіяхъ и преступникахъ. Санкт-Петербург, 1900. 79 с.
479. Троцкий Л. Д. Моя жизнь. URL : https://be2.aldebaran.ru/get_file/177739/60108994/Trockiyi_L_Moya_Jizn.a6.pdf?md5=53971716180c0a1d43713cbc4ef4b9ec&t=1600111924&s=yes (дата звернення: 10.09.2019).

Автореферати дисертацій та дисертації

480. Головко В. А. Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского в Великобритании (1923–1925 гг.): дис. ... кандидата истор. наук : 07.00.02. Харьков, 1996. 238 с.
481. Головко В. О. Дипломатична діяльність Х. Г. Раковського у Великобританії (1923–1925 р.р.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата істор. наук. – Київ, 1996. 15 с.

482. Завадский А. И. Влияние внешних долгов дореволюционной России на становление отношений со странами Запада в 1920–1924 гг.: дис. ... кандидата истор. наук: 07.00.02. Москва, 2001. 181 с.
483. Кен О. Н. Мобилизационное планирование в контексте внутренней политики и международного положения СССР: 1927–1935 гг.: дис. ... доктора истор. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2004. 588 с.
484. Лобанова М. В. Участие Крыстю Раковского в социал-демократическом движении Болгарии (1903–1912) : дис. ... кандидата истор. наук: 07.00.02. Харьков, 1997. 193 с.
485. Миронова Т. П. Советско-французские научные и культурные связи в 20-е годы XX в.: дис. ... кандидата истор. наук : 07.00.02. Орел, 1999. 263 с.
486. Уманская Л. А. Г. С. Раковский и создание революционной программы освобождения Болгарии от османского ига: 40–60 годы XIX века : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата ист. наук. – Краснодар, 2009. 25 с.

Наукові видання, монографії, статті

487. Boyadjieff Ch. Christian (Krastiu) Racovski: The vanquished socialist, 1873–1941. Rio de Janeiro, 1984. 196 p.
488. Broué P. Communistes contre Staline. Massacre d'une génération. Paris, 2003. 439 p.
489. Broué P. Rakovsky ou la Révolution dans tous les pays. Paris, 1996. 462 p.
490. Carley M. J. Episodes from the Early Cold War: Franco-Soviet Relations, 1917–1927. *Europe-Asia Studies. Formerly Soviet Studies*. 2000. Vol. 52, № 7. P. 1275–1305.
491. Conte F. Autour de la polémique Rakovski-Stalin sur la question nationale, 1921–1923. *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1975. № 1. P. 111–117.

492. Conte F. Christian Rakovski et l'usage de la force armée dans un mouvement révolutionnaire: le cas de l'Ukraine (janvier – août 1919). *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1973. T. XX. P. 523–552.
493. Conte F. Christian Rakovski, Commissaire aux affaires étrangères de l'Ukraine [Janvier 1919 – août 1923]. *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1971. Vol. 12, № 4. P. 439–467.
494. Conte F. Christian Rakovsky (1873–1941): Essai de biographie politique. T. 1–2. Lille–Paris, 1975. 898 p.
495. Danéva–Mihova Ch. L'opinion publique bulgare et la Commune de Paris. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1972. T. 19, № 2. P. 376–384.
496. Dessberg F. Le triangle impossible. Les relations franco-soviétiques et le facteur polonais dans les questions de sécurité en Europe (1924–1935). Bruxelles, 2009. 204 p.
497. Fagan G. Biographical Introduction to Christian Rakovsky. 1980. URL: <https://www.marxists.org/archive/rakovsky/biog/index.htm> (дата звернення: 19.11.2019).
498. Gasquet S. de. L'affaire Petlura et la France. *Bulletin de l'AFEU*. 1999. №1 (11). P. 2–4.
499. Girault R. Les relations franco-soviétiques devant la crise économique de 1929. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1980. T. 27, № 2. P. 237–257.
500. Jeannesson S. La difficile reprise des relations commerciales entre la France et l'URSS (1921–1928). *Histoire, économie et société*. 2000. № 3. P. 411–429.
501. Larson D. W., Shevchenko A. Quest for Status: Chinese and Russian Foreign Policy. URL : <https://www.jstor.org/stable/j.ctvbnm3jd.7> (дата звернення: 16.06.2020).

502. Rjéoutski V. André Mazon et les relations scientifiques franco-soviétiques (1917–1939). *Revue des études slaves*. 2011. T. 82. F. 1. P. 95–113.
503. Schram S. Christian Rakovskij et le premier rapprochement franco-soviétique. *Cahiers du monde russe etsoviétique*. 1960. Vol. 1. № 2. P. 205–238.
504. Schram S. Christian Rakovskij et le premier rapprochement franco-soviétique (II). *Cahiers du monde russe etsoviétique*. 1960. Vol. 1. № 4. P. 584–629.
505. Senn A. E. The Rakovsky Affair: A Crisis in Franco-Soviet Relations, 1927. URL : <https://www.jstor.org/stable/41055884?seq=1> (дата звернення: 14.07.2020)
506. Solomon F. Un diplomat al revoluției. Cristian Racovski și social-democrația rusă în 1917. *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*. 2011. Vol. 6. P. 269–281.
507. Solomon F., Stancev M. Intimitate și militantism socialist în prag de război. Scrisorile Alexandrinei Alexandrescu (Codreanu) către Cristian Racovski (martie – august 1916). *Archiva Moldaviae*. 2013. № 5. P. 387–422.
508. Solomon F., Stancev M., Tymonin A., Rudi A. O căsătorie prin corespondență. Scrisorile Annei Kiselkova către Cristian Racovski (1911–1912). *Archiva Moldaviae*. 2016. № 8. P. 287–319.
509. Williams A. J. Trading With the Bolsheviks: The Politics of East–West Trade, 1920–1939. Manchester, 1992. 246 p.
510. Атанасова, П. Крыстю Раковский: 1873–1941. София, 1988. 58 с
511. Борисов Ю. В. Советско-французские отношения (1924–1945 гг.). Москва, 1964. 551 с.
512. Борисов Ю. В. СССР и Франция: 60 лет дипломатических отношений. Москва, 1984. 240 с.
513. Веков А. Кръстю Раковски на конгресите на Втория Интернационал. *Исторически преглед*. 1989. № 7. С. 25–37.

514. Веков А. Христиан Раковский – революционер и дипломат. *Bulgarian historical review*. 1988. № 4. С. 3–20.
515. Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський: Політичний портрет. Київ, 1990. 266 с.
516. Геронский Г. И., Раковский. Ленинград, 1925. 75 с.
517. Головкин В. А. Встреча с Англией. Назначение Х. Г. Раковского представителем СССР в Великобритании и его первые контакты. Харьков, 1996. 31 с.
518. Головкин В. А., Станчев М. Г., Чернявский Г. И. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. Харьков, 1994. 383 с.
519. Гросул В. Я. Ещё одно возвращенное имя: Христиан Раковский. *Revistă de istorie a Moldovei*. 1991. № 1(5). С. 38–44.
520. Гросул В. Я. Х. Г. Раковский – революционер, дипломат, публицист. *Новая и новейшая история*. 1988. № 6. С. 151–174.
521. Гросул В. Я. Христиан Раковский и группа «Освобождение труда». *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века). Материалы международной научной конференции 21–23 сентября 1993 г.* Харьков, 1995. Т. 2. С. 412–420.
522. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1999. 903 с.
523. Завадский А. И. Проблемы становления советско-французских отношений в 1923–1924 годах. *Россия: цивилизация, патриотизм, культура: материалы пятой всероссийской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. 25 апреля 2003 г.* Москва, 2003. С. 75–84.
524. Зашкільняк Л. О. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2005. Вип. 1. С. 28–35.

525. Иоффе А. Е., Наринский М. М. Советско-французское сотрудничество: традиции и современность. Москва, 1975. 64 с.
526. История Франции : в 3 т. Т. 3. Москва, 1973. 666 с.
527. Какурин Н. Е. Гражданская война. 1918–1921. URL : http://militera.lib.ru/h/kakurin_vatsetis/index.html (дата звернения: 15.06.2020).
528. Карпова Р. Ф. Признание СССР де-юре правительством Франции. *Французский ежегодник: статьи и материалы по истории Франции*. 1973. С. 202–215.
529. Коломоець Ю. І. Х. Раковський в Швейцарії на початку 90-х рр. XIX ст. *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века). Материалы международной научной конференции 21–23 сентября 1993 г.* Харьков, 1995. Т. 2. С. 421–422.
530. Константинову Ф. Х. Г. Раковский и бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1918). *Славяноведение*. 2018. № 5. С. 17–31.
531. Конт Ф. Революция и дипломатия: Документальная повесть о Христиане Раковском. Москва, 1991. 380 с.
532. Котова Г. Д. Советско-французские связи в области театрального искусства (1922–1935 гг.). *Французский ежегодник: статьи и материалы по истории Франции*. 1979. С. 58–74.
533. Левин М. И., Шевелева И. В. Неоправдавшийся успех или запланированный провал: иностранные концессии в 1920-х гг. в СССР. *Финансы и бизнес*. 2015. № 4. С. 141–155.
534. Лобанова Е. В. Российский долг Франции и революционная ментальность (по материалам советского дипломата Х.Г. Раковского, 1920–е годы). *Проблемы экономической истории: mundus oeconomicus*. Москва, 2006. С. 169–192.
535. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. Мюнхен, 1978. 223 с.

536. Манфред А. З. Традиции дружбы и сотрудничества. Из истории русско-французских и советско-французских связей. Москва, 1967. 332 с.
537. Молчанов Н. СССР – Франция: полувековой путь. Москва, 1974. 95 с.
538. Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802–2002 : в 3 т. Т. 2. 1917–2002 гг. Москва, 2002. 624 с.
539. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. Кн. 3. Россия под большевиками. 1918–1924. URL : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/P/PAYPS_Richard/_Payps_R..html#03 (дата звернения: 03.07.2020).
540. Панайотов Ф. Доктор Кръстю Раковски: Доп. към автобиогр. му. София, 1988. 405 с.
541. Панайотов Ф. Животът и смъртта на Кръстю Раковски. София, 2003. 556 с.
542. Панайотов Ф. И мъртвите ще проговорят: Допълнения към автобиогр. на д-р Кръстю Раковски. София, 1990. 340 с.
543. Пасвольский Л., Моультон Г. Русские долги и восстановление России : пер. с англ. Москва, 1925. 276 с.
544. Полярний Л. Християн Георгієвич Х. Г. Раковський. Харків, 1925. 24 с.
545. Савченко В. Двенадцать войн за Украину. Харьков. 2006. URL : https://royallib.com/book/savchenko_viktor/dvenadtsat_voyn_za_ukrainu.html (дата звернения – 14.12.2019).
546. Саппа Н. Н. Х. Г. Раковский на Украине в 1925 и 1927 гг. (о формировании общественного мнения в тоталитарной державе) *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века). Материалы международной научной конференции 21–23 сентября 1993 г.* Харьков, 1995. Т. 2. С. 461–470.

547. Сироткин В. «Самый европеизированный из большевиков». *Дипломатический ежегодник*. 1990. С. 398–414.
548. Сироткин В. Зарубежное золото России. Москва, 1999. 463 с.
549. Сироткин В. Зарубежные клондайки России. Москва, 2003. 132 с.
550. Станишев Д. Христиан Раковский: жизнь и дело. *Международная жизнь*. 1988. № 12. С. 99–104.
551. Станчев М. Д-р Кръстю Раковски – държавник, политик, дипломат. София, 2004. 314 с.
552. Станчев М. Дипломатическата дейност на Кръстю Раковски в Англия и Франция. *Международни отношения*. 2000. № 40. С. 101–113.
553. Станчев М. Дипломатическата дейност на Кръстю Раковски в Англия и Франция. *Международни отношения*. 2000. № 6. С. 87–99.
554. Станчев М., Шкабура Я. Х. Г. Раковский. Первые шаги в Париже: (из дипломатического дневника советского полпреда, октябрь – ноябрь 1925 г.). *Bulgarian Historical Review*. 2019. № 1–2. С. 198–245.
555. Тарле Е. В. Лионские рабочие восстания // Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. 3. Москва, 1927. С. 51–99.
556. Тарле Е. В. Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства от конца Империи до восстаний в Лионе. Москва, 1928. 278 с.
557. Тортика (Лобанова) М. В. Между молотом европейской модернизации и наковальной евразийских империй: миражи центризма в социал-демократической практике Болгарии и России (конец XIX – начало XX ст.). Харьков, 2015. 793 с.
558. Тортика М. В. Балкани на перехресті облич та культур: центризм у політичній палітрі болгарського соціалізму (кін. XIX – поч. XX ст.). 2019. URL : <http://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2019/1/7.pdf> (дата звернення: 02.06.2020).
559. Трифонова Е. К. Кр. Раковский и славянский съезд в Софии (1910) *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века)*. Материалы

- международной научной конференции 21–23 сентября 1993 г. Харьков, 1995. Т. 2. С. 431–438.*
560. Хейфец Б. А. Внешние займы и долги Царской России: история и современная ситуация. *Россия и современный Мир*. 2002. № 1 (34). С. 85–107.
561. Чернявский Г. И., Станчев М. Г. В борьбе против самовластия. Х. Раковский в 1927–1941 гг. Харьков, 1993. 321 с.
562. Чернявский Г. И., Станчев М. Г. Х. Г. Раковский – политик, дипломат, борец против самовластия // Под общ. ред. Г. Н. Севостьянова. Исторические портреты. Москва, 1993. С. 263–285.
563. Чернявский Г. И., Станчев М. Г., Тортика (Лобанова) М. В. Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. Москва, 2014. 558 с.
564. Шкабура Я. «Гуманітарна політика» голови РНК та НКЗС УСРР Х. Г. Раковського щодо французьких громадян у 1919–1921 рр. *Матеріали Норвезько-Української конференції, присвяченої діяльності Ф. Хансена в Україні у 1921–1922 роках (Харків, 10–11 жовт. 2019 р.)*. 2019. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15012> (дата звернення – 13.11.2019).
565. Шкабура Я. «Случаят Раковски»: стратегията на поведение на съветския пълномощен посланик в Париж (в края на август – средата на октомври 1927 г.). *Списание на Българската академия на науките*. 2019. № 5. С. 31–41.
566. Шкабура Я. Крестю Раковський: анархіст-революціонер чи добропорядний громадянин (1891–1918 рр.)? (за матеріалами Архіва французької поліції). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : зб. наук. праць*. 2019. № 1 (47). С. 67–75.
567. Шкабура Я. Міжнародні контакти СРСР: роль радянського повпреда у Парижі Х. Г. Раковського (1925–1927 рр.). *Шевченківська весна – 2020*

(секція «історія»): *Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 13 березня 2020 року*. Київ, 2020. С. 146–149.

568. Шкабура Я. Реакція у пресі та серед політиків Франції на призначення Х. Раковського повпредом СРСР у Парижі (1925 р.). *Каразінські читання (історичні науки): 71 міжнародна наукова конференція, 27 квіт. 2018 р.: тези доп.* Харків, 2018. С. 108–110.

569. Шкабура Я. І. Діяльність Християна Раковського у Франції в 1892–1914 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 19. С. 56–64.

570. Шкабура Я. І. Роль Х. Раковського у встановленні та розвитку радянсько-французьких контактів у сфері науки і культури (1924–1927 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 148. № 9. Ч. 1. С. 107–111.

571. Шкабура Я. І. Роль Християна Раковського у розробці політики СРСР щодо Франції (грудень 1923 – осінь 1924 рр.). *Дриновський збірник*. 2019. Т. 12. С. 108–114.

572. Шкабура Я. І. Х. Г. Раковський і радянсько-французькі економічні переговори (1926–1927 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 153. № 2. С. 224–227.

ДОДАТКИ

Список публікацій здобувача Шкабури Я. І.

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

1. Шкабура Я. І. Діяльність Християна Раковського у Франції в 1892–1914 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 19. С. 56–64.

2. Шкабура Я. Крестю Раковський: анархіст-революціонер чи добропорядний громадянин (1891–1918 рр.)? (за матеріалами Архіва французької поліції). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : зб. наук. праць*. 2019. № 1 (47). С. 67–75.

3. Шкабура Я. І. Роль Х. Раковського у встановленні та розвитку радянсько-французьких контактів у сфері науки і культури (1924–1927 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 148, № 9, Ч. 1. С. 107–111.

4. Шкабура Я. І. Х. Г. Раковський і радянсько-французькі економічні переговори (1926–1927 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 153, № 2. С. 224–227.

Наукові праці у зарубіжних наукових фахових виданнях:

5. Шкабура Я. «Случаят Раковски»: стратегията на поведение на съветския пълномощен посланик в Париж (в края на август – средата на октомври 1927 г.). *Списание на Българската академия на науките*. 2019. № 5. С. 31–41.

6. Шкабура Я. Х. Г. Раковский. Первые шаги в Париже: (из дипломатического дневника советского полпреда, октябрь–ноябрь 1925 г.). *Bulgarian Historical Review*. 2019. № 1–2. С. 198–245. (У співавторстві з М. Станчевим). (Індексований у **Scopus**, **Web of Science**).

Наукові праці апробаційного характеру (тези доповідей на наукових конференціях) за темою дисертації:

7. Шкабура Я. «Гуманітарна політика» голови РНК та НКЗС УСРР Х. Г. Раковського щодо французьких громадян у 1919–1921 рр. *Матеріали Норвезько-Української конференції, присвяченої діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках (Харків, 10–11 жовт. 2019 р.)*. 2019. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15012> (дата звернення – 13.11.2019).

8. Шкабура Я. Міжнародні контакти СРСР: роль радянського повпреда у Парижі Х. Г. Раковського (1925–1927 рр.). *Шевченківська весна – 2020 (секція «історія»): Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 13 березня 2020 року*. Київ, 2020. С. 146–149.

9. Шкабура Я. Реакція у пресі та серед політиків Франції на призначення Х. Раковського повпредом СРСР у Парижі (1925 р.). *Каразінські читання (історичні науки): 71 міжнародна наукова конференція, 27 квіт. 2018 р.: тези доп.* Харків, 2018. С. 108–110.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Шкабура Я. І. Роль Християна Раковського у розробці політики СРСР щодо Франції (грудень 1923 – осінь 1924 рр.). *Дриновський збірник*. 2019. Т. 12. С. 108–114.